

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI

Muhammet YEŞİLTAS

Doç. Dr. Eray BAYRAMOL

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2023

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI

Muhammet YEŞİLTAAŞ

Doç. Dr. Eray BAYRAMOL

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2023

KABUL VE ONAY

Muhammet Yeşiltaş tarafından hazırlanan “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Kafkasya Politikası” başlıklı bu çalışma, 02.06.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL (Başkan)

Doç. Dr. Eray BAYRAMOL (Danışman)

Doç. Dr. Levent KÜÇÜK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

02/06/2023

Muhammet YEŞİLTAS

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* **Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Eray BAYRAMOL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Muhammet YEŞİLTAS

ÖN SÖZ

Rusya, tarih sahnesine çıktıktan sonra siyasi kimliğini oluşturdu ve geniş topraklara yayılmayı planladı. İlerleyen tarihi süreç içerisinde önemli hedeflerinden biri Kafkasya bölgesini işgal etmektir. Jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bir bölge olan Kafkasya, emperyalist devletlerin mücadele sahası oldu. Rusya, bu devletlerin başında gelmekteydi. Sıcak denizlere inebilmek için önünde engel teşkil eden bu bölgenin hâkimiyetini sağlamak istedi. Rusya, ilerleyen tarihi süreç içerisinde pek çok devletle ilişki kurdu. Kafkasya bölgesinde nüfuz elde etti ve uzun yıllar bölgenin hâkimiyetini elinde bulundurmak için farklı politikalar uyguladı.

Tez çalışmamızda, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın izlemiş olduğu politikaların başta Rus arşiv belgeleri olmak üzere yerli ve yabancı kaynaklar ışığında ortaya çıkarılması hedeflendi. Bu sebeple 1914-1917 yılları arasında Rusya'nın iç politika dinamiklerinin dış siyasete yansımaları araştırıldı. Çalışma süresince tarih araştırma metotlarına uygun olarak yazılı kaynaklar tarandı. Ana kaynaklardan başlamak üzere malzeme tespiti ve sınıflandırması yapıldı. Konuyla ilgili yurt içinde ve yurt dışındaki arşivlerde bulunan yayınlanmış eserler gözden geçirilerek elde edilen bilgiler kullanıldı. Politika yapımcıların ve akademisyenlerin monografilerinden, makalelerinden yararlanıldı. Kavramların yazımı ve çevirisinde İslam Ansiklopedisi transkripsiyon metodu esas alındı. Çalışmamızda ortaya çıkan eser, literatüre yeni bilgi ve belge kazandırabilmek adına hazırlandı.

Bu çalışmayı hazırlarken pek çok kişinin yardımını gördüm. Öncelikle bu zorlu ama bir o kadar da kut'lu yolda her vakit yanımda olan başta ablam Merve YEŞİLTAS'a, kıymetli annem ve babama hoşgörü ve sabırları için şükranlarımı sunuyorum.

Lisans öğrenimimden bu zamana kadar eğitim hayatımda her zaman yol gösteren, destekleri ile yanımda olan değerli hocalarım Arş. Gör. Harun ARSLANTÜRK ve Arş. Gör. Volkan ÖZKAN'a gösterdikleri samimi ilgi için teşekkür etmek isterim.

Rusça belgelerin tercümesinde yardımcı olan Melisa YILMAZ'a teşekkür ederim. Çalışmanın son halini almasındaki kıymetli bilgileri, tavsiyeleri ve yapıcı eleştirileri için

Doç. Dr. Levent KÜÇÜK ve Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bilgi, tecrübe, yapıcı yorum ve vizyonu ile yol gösteren, başarılı bir tez ortaya çıkarmak için sürekli araştırma ve yazma konusunda yardımcı olan, aynı zamanda çalışmanın ortaya çıkış sürecinde Rusça dil kursu almamı sağlayan ve Çarlık Rusya'ya ait belgelerin temininde yardımcı olan kıymetli hocam Doç. Dr. Eray BAYRAMOL'a müteşekkîr olduğumu ifade etmek isterim.

Vatan, Millet ve Bayrak uğrunda canlarını feda eden şehitlerimize minnattarız. Ruhları şad olsun.

Muhammet YEŞİLTAS
Ardahan, 2023

ÖZET

YEŞİLTAS, Muhammet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Kafkasya Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan 2023.

Geçmişten günümüze önemli coğrafyaların başında gelen Kafkasya, birden fazla devletin hâkimiyeti altında bulundu. Kadim coğrafya tarih boyunca büyük devletlerin dikkatini çekti. Böylelikle Kafkasya bölgesi bu devletlerin birer mücadele sahası oldu. Özellikle Rusya, Kafkasya bölgesinde en etkin ülkelerden biri idi. Tez çalışmamız Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğu yıllarda Kafkasya üzerinde gerçekleştirdiği politikaları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bununla birlikte Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki ilişkilerinin belirleyici faktörlerini, bölgede etkin olan güçlerin Kafkasya üzerindeki emellerini ve çıkar çatışmalarını ortaya çıkarmaktır. Çalışmamızın diğer amacı Rusya dış politikasının genel görünümünün ve dış politika anlayışının, Kafkasya politikasındaki etkisini araştırmak ve değerlendirmektir.

Çalışmamız giriş başta olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Birinci Dünya Savaşı öncesi Rusya'nın Kafkasya Politikasının tarihi arka planına yer verildi. Birinci bölümde Kafkasya adının tanımı, coğrafi tanımı, stratejik önemi ve tarihsel süreci hakkında bilgilendirme yapıldı. Savaş öncesi Rusya'nın siyasi durumu ve Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri ele alındı. İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'nın genel durumu ve Rusya'nın izlediği politikalara yer verildi. Üçüncü bölümde ise savaşın sonuna doğru Kafkasya'da meydana gelen siyasi gelişmeler ele alındı. Sonuç ve değerlendirme kısmında Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda izlemiş olduğu politikalar tarihi perspektif göz önünde bulundurularak yorumlandı. Bu kapsamda siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel unsurların da ayrıntılı tahlili yapılarak sunulmaya çalışıldı.

Çalışmamızda ana kaynak olarak kullandığımız Çarlık Rusya'ya ait belgelerin derlendiği Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesi 1914- 1917 (Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917) adlı eser Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivinden, Ermenistan Ulusal Arşivinden, Rusya Devlet Donanması Arşivinden, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinden, Federal Arşiv Ajansından, Rusya Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri Arşivinden, Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri ve

Genelkurmay Askeri Akademisi Araştırma Enstitüsünden (Askeri Tarih) belgeler içermektedir. Belgelerde Rus ordu ve donanmasının askeri operasyonlarının planlanması, seyri ve sonuçları, Rus imparatorluğunun bölgedeki politikasının diplomatik durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu eserde belgelerin düzenlenmesi tematik ve kronolojik ilkeye göre yapılmıştır. Bu çalışmada ise Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivinden, Ermenistan Ulusal Arşivinden, Rusya Devlet Donanması Arşivinden, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinden yararlanılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Kafkasya, Rusya, Politika, Savaş

ABSTRACT

YEŞİLTAŞ, Muhammet, *Russia's Caucasus Policy During The First World War*, Master's Thesis, Ardahan 2023.

The Caucasus is one of the most important geographies throughout history from past to present. The Caucasus region was under the domination of many states. Ancient geography has attracted the attention of great states throughout history. Thus, the Caucasus region became a field of struggle for these states. Especially Russia was one of the most active countries in the Caucasus region. Our thesis study aims to reveal the policies carried out by Russia on the Caucasus during the years when it was involved in the First World War. However, it is to reveal the determining factors of Russia's relations in the Caucasus region, the ambitions of the powers active in the region and the conflicts of interest in the Caucasus. Another aim of our study is to investigate and evaluate the effect of the general view of Russian foreign policy and foreign policy understanding on the Caucasus policy.

In this context, our study consists of three main parts, especially the introduction. In the introduction, the historical background of Russia's Caucasus Policy before the First World War was given. In the first part, information was given about the definition of the name Caucasus, its geographical definition, its strategic importance and its historical process. The political situation of Russia before the war and its activities in the Caucasus region were discussed. In the second part, the general situation of the Caucasus and the policies followed by Russia during the First World War were given. In the third part, the political developments in the Caucasus towards the end of the war were discussed. In the conclusion and evaluation part, the policies followed by Russia in the First World War were interpreted by considering the historical perspective. In this context, political, economic, social and cultural elements were also analyzed and presented.

The work titled *The Caucasian Front of the First World War 1914-1917* (Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917), which we use as the main source in our study, is compiled from the Russian Empire Foreign Policy Archive, Armenian National Archive, Russian State Navy Archive, Russia It contains documents from the State

Military History Archive, the Federal Archive Agency, the Russian State Archive of Film and Photographic Documents, the Research Institute of the Armed Forces of the Russian Federation and the General Staff Military Academy (Military History). The documents provide information about the planning, course and results of the military operations of the Russian army and navy, and the diplomatic situation of the Russian empire's policy in the region. The arrangement of documents in this work was done according to the thematic and chronological principle. In this study, the Russian Empire Foreign Policy Archive, the Armenian National Archive, the Russian State Navy Archive, the Russian State Military History Archive were used.

Keywords:

Caucasus, Russia, Politics, War

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER.....	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	11
1905 RUS DEVRİMİ'NDEN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR KAFKASYA.....	11
1.1. KAFKASYA ADININ TANIMI	11
1.1.1. Kafkasya'nın Coğrafi Tanımı ve Özellikleri.....	13
1.2. KAFKASYA'NIN STRATEJİK ÖNEMİ VE DEMOGRAFİK YAPISI	15
1.3. RUSYA'NIN SİYASİ DURUMU.....	23
1.4. 1905 RUS DEVRİMİ'NİN KAFKASYA'YA YANSIMASI.....	25
1.5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA'NIN KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ.....	30
2.BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA	35
2.1. SAVAŞ ÖNCESİ TARAFLAR ARASINDAKİ SİYASİ GELİŞMELER	35
2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE RUSYA'NIN SİYASİ STRATEJİSİ	36
2.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA CEPHESİ'NİN GENEL DURUMU	42
2.3.1. Kafkasya Cephesi	52
2.3.1.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Muharebeleri.....	63
2.3.1.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı.....	72
3.BÖLÜM KAFKASYA'DA MEYDANA GELEN SİYASİ GELİŞMELER	90

3.1. KAFKASYA'DA RUS İLERLEYİŞİNE KARŞI İZLENEN SİYASİ PROPAGANDA FAALİYETLERİ.....	90
3.1.1. Türkçülük ve Turancılık Faaliyetleri	91
3.2. RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZINLIKLARIN ROLÜ	97
3.2.1. Rusya'nın Kafkasya Politikasında Ermenilerin Faaliyetleri	102
3.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONLARINA DOĞRU YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER.....	119
3.3.1. 1917 Rus İhtilali ve Kafkasya'ya Yansıması	119
SONUÇ.....	124
KAYNAKÇA.....	133
EKLER.....	148
EK 1. Kafkas Cephesinde. Rus birlikleri tarafından Sarıkamış yakınlarında ele geçirilen Türk makineli tüfekler.	148
EK 2. Kafkas Cephesinde. Sarıkamış yakınlarında alınmış Türk silahı.	149
EK 3. Kafkas Cephesinde. Esir olan Türk subayları.....	150
EK 4. Kafkas Cephesinde. Türklerden geri alınan makineli tüfekleri ve dağ topları	151
EK 5. Kafkas Cephesinde. Sarıkamış yakınlarındaki çatışmalarda Rus birlikleri tarafından Türklerden geri alınan Krupp fabrikasının sahra topları.	152
EK 6. Kafkas Cephesi. Molokan askeri taşımacılığı. Molokanlar, güzel atlar ve lüks vagonlar sağlayarak Kafkas ordusuna büyük fayda sağlıyor.	153
EK 7. Kafkas Cephesinde “Dağ Kartalları” adlı Rus pilotlar.	154
EK 8. Kafkasya Cephesi. Esir Türk Subayları.	155
EK 9. Kafkas Cephesi. Fırat Nehri vadisinde Muş Jandarma taburu komutanı tarafından yönetilen bir grup esir.	156
EK 10. Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenic, Plastun tugayı başında, Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolaevic ile birlikte.....	157
EK 11. Kafkas Kafkas Ordusu Komutanı Yudenic, Bir grup askerle birlikte....	158
EK 12. ORJİNALLİK RAPORU FORMU.....	159
EK 13. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU.....	160
ÖZ GEÇMİŞ	161

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AVPRI	Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi
Bkz	Bakınız
C	Cilt
D	Delo (Dosya)
F	Fond
Haz	Hazırlayan
Km	Kilometre
L	Listok (Sayfa)
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
NAA	Ermenistan Ulusal Arşivi
OAKA	Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi
Op	Opis (liste)
RGAVMF	Rusya Devlet Donanması Arşivi
RGVIA	Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi
S	Sayı
s	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vd	Ve devamı
Yay	Yayınlayan

GİRİŞ

Kafkasya, tarihin en eski çağlarından itibaren, doğu ve batı arasında bir köprü vazifesi görmüş ve çeşitli milletlerin mücadelelerine sahne olmuş bir bölgedir. Kafkasya bölgesi, Avrupa ve Asya arasında bir geçiş noktası olmasının yanı sıra Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması sebebiyle stratejik açıdan önemli bir konuma sahipti. Böylelikle Kafkasya Rusya'nın stratejik menfaatleri bakımından son derece elzem bir bölge idi.¹

Kafkasya'nın etnik ve toplumsal yapısının oluşmasında ve biçimlenmesinde tarih öncesi devirlerden bu yana çok fazla millet ile birlikte savaşması önemli rol oynadı. Dolayısıyla yapılan mücadeleler hem Kafkasya'nın hem de Kafkasya halkının geleceğini belirledi.² Birçok devlet kendi politikalarını oluştururken yine Kafkasya bölgesi önemli bir rol oynadı.

Rusya, Kafkasya bölgesiyle çok eski zamanlardan itibaren ilgilenmeye başladı. Öyle ki sıcak denizlere ulaşabilmek için Kafkasya engelini aşmak ve burada kalıcılığı sağlamakla ilgili politikalara girişti.³ Kafkasya halkına karşı izlenen politikalar ile bölgede inşa ettikleri kiliselerin faaliyetleri pek çok krallığı ve hanlığı kendilerine bağladı. Ruslar, 825 yılına kadar birden fazla devletin yönetimi altında kaldı. Runik Hanedanı ve Altın Orda Devleti'nin egemenliği altında varlıklarını devam ettirdi. Daha sonra Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan hanlıklar kısa bir süre içinde Romanov Hanedanı⁴ egemenliğine girdi. Romanovlar Rus asıllı hanedan kurdular. Daha sonraki süreçte Rusya güçlenerek Avrupa devleti olma yolunda büyük ilerlemeler kaydetti.⁵

Ruslar, kabileler halinde yaşayan ve birbirleri ile dostlukları olmayan topluluklardı. XIII. yüzyılda Kafkasya bölgesinde geniş bir alana sahip olan Altın Orda Devleti'nin

¹ Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, İstanbul 2002, s.17 vd.

² Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul 2007, s.85.

³ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958, s.12 vd.

⁴ Romanov hanedanlığı, Rusya açısından bakıldığında bir dönüm noktası olmuştur. Rusya'yı güçlü devlet haline getiren Çar Petro'nun da ait olduğu Romanov'lar, Çarlık Rusya'nın sona erdiği 1917 yılına kadar Rus Devleti'nin hanedan ailesi olarak üç yüz dört yıl Rus İmparatorluğunu yönetmiştir. Bkz. Ümmet Erkan, "*Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri*", **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E- Dergisi IV/1**, 2017, s.57.

⁵ Abdullah Altun, **Said b. Halil İbrahim'in 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)**, Kayseri 2006, s.10 vd.

baskısı, birbirleri ile düşman olan Rus kavimlerinin bir araya gelmesine vesile oldu. Böylelikle Rusların millet olma fikrinin ortaya çıkmasında Altın Orda Devleti belirleyici bir etken oldu. Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla Rusya, emperyalist bir devlet olma anlayışını benimseyerek tarih sahnesindeki yerini aldı.⁶ Ruslar, Altın Orda hâkimiyetinden 1480 yılında çıkıp millet ve devlet olma sürecini tamamlayarak genişleme politikasına başladı.⁷ Ruslar, tarih sahnesine çıkışlarından itibaren sıcak denizlere inmeyi bir devlet politikası haline getirdi. Bu hedefini yayılmacı bir politika ile gerçekleştirmeye çalıştı.⁸ Rusya'nın yayılma hareketi ilk önce Kafkasya'nın kuzey bölgesine ardından güney bölgesine gerçekleşti.⁹

Kafkasya alanında araştırma yapan birçok tarihçi Rusya'nın Kafkasya ile temasının XVI. yüzyıldan itibaren başladığını ifade etmiştir. 1550'li yıllara gelindiğinde Rusya sefer düzenlemek için belli bir güce ulaşmıştı. 1552 yılında Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildi ve bu işgal Rusya tarihi açısından bir dönüm noktası oldu. Kazan Hanlığı, Rusların Kafkasya bölgesinde ilerlemesine ayrıca bu bölgede yayılmasına engel teşkil ediyordu. Kazan Hanlığının düşmesiyle birlikte Ruslar Kafkasya'da yayılmaya başladı. Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, Ruslar, farklı milletlere hâkim bir imparatorluk olma yolunda ilerledi. Kazan Hanlığının hâkimiyetinin ele geçirilmesi Rusya'nın sınırlarını Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkasya'ya kadar genişletti. Bu gelişme Kafkasya bölgesinde Rus yayılışına neden oldu. Diğer bir husus ise 1556 yılında Astrahan Hanlığının Rusların hâkimiyetine girdiydi. Yine bu bağlamda Rusların Kafkasya bölgesi ile olan teması daha da kuvvetlendi. Böylelikle Ruslar, Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerine yoğunlaşmaya başladı.¹⁰

Rusya, “Korkunç”¹¹ lakabı ile bilinen IV. İvan'ın tahta çıkmasıyla birlikte Kafkasya bölgesine yöneldi. Bu tarihten itibaren Rusların bölgede yayılma hareketleri başladı.

⁶ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.86.

⁷ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1987, s.143 vd.

⁸ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.12 vd.

⁹ Uğur Yasin Asal, **Rusya'nın Baltık Ülkeleri Politikasının Değişimi**, İstanbul 2012, s.44.

¹⁰ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.153 vd.

¹¹ Korkunç İvan Rusya Devleti'nin temellerini atan kişi olarak tarihe geçti. 1547 yılında Tahta geçtikten sonra insanların can ve mal güvenliğini önemsemeyen ve oldukça zalim bir kişiliğe sahip olduğundan “Korkunç” olarak adlandırıldı. Korkunç lakabı Batılı tarihçiler tarafından Fransızca ‘Le Terrible’ olarak ifade edildi. Ölümünden yaklaşık iki asır sonra Rus tarihine “Grozni” yani “tehdit eden” ifadesi ile girdi. Bkz. Halil Kanadıkırık, “Rusya’da Siyasal Merkezin “Korkunç” Görünümü: Siyasal Kültür Temelinde Tarihsel Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi LXXV/4**, Ankara 2020, s.1559; Muhammed

1552 yılında Kazan Hanlığının ve 1556 yılında Astrahan Hanlığının ele geçirmesiyle birlikte Ruslar, sıcak denizlere inme politikasını ortaya koydu. Rusya bu hedefi doğrultusunda önünde engel olarak gördüğü Kafkasya bölgesine yöneldi. Ruslar, Kafkasya bölgesini tarih boyunca hâkimiyet altına almaya yönelik stratejiler geliştirdi. IV. İvan Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Volga çevresini hâkimiyeti altına aldıktan sonra ilk olarak Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara yerleşmeye başladı. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Kafkasya bölgesinde Rus gücü artmaya başladı.¹² Bölgede bulunan bazı kavimler¹³ Ruslar ile iş birliği yapmaya başladı. Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi devam etti.¹⁴

IV. İvan tahtta bulunduğu süre içerisinde Rusya'nın tarihi hedeflerini gerçekleştirmek için yeni yollar izlemeye başladı. Onu bu yolda motive eden hususlar ise “Üçüncü Roma” ile “Avrupa Gücü” olma hayalini gerçekleştirmektir.¹⁵ IV. İvan döneminde hem içeride hem de dışarıda etkin bir politika yürüterek devletin merkezi yapısını güçlendirdi. Bu politika çerçevesinde “Streletskiye Voiska” ismiyle bir ordu birliği oluşturuldu.¹⁶ XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar Kafkasya halkları ile önemli bir ilişkisi bulunmayan Ruslar, bu dönemden sonra Kafkas halkları ile önemli ilişkiler kurmaya başladı. IV. İvan'ın ölümünden sonra Kafkasya bölgesinde bir süreliğine önemli gelişmeler yaşanmadı. Bu durum I. Petro'nun tahta çıkmasıyla son buldu.¹⁷

Rusların resmi olarak Kafkasya'ya doğrudan ilk inişi XVIII. yüzyılda gerçekleşti. Ruslar öncelikle Hazar Denizi'nin kıyı kesimleri ile Bakü'yü ele geçirerek Kafkasya'daki ilerleyişini başlattı. Böylelikle ilk olarak deniz ticaret yolunu kontrolü altına almayı planladı. İlerleyen süreçte ise Kafkasya'daki kontrolü ele geçirmeyi planladı. XVIII. yüzyılda I. Petro döneminde Ruslar, Hazar Denizi sahilleri boyunca

Taşkesenligil, “16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi XXXVI/36**, Ankara 2017, s.143.

¹² A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.152 vd.

¹³ 1552 yılında özellikle Kuzey Kafkasya bölgesinde Çerkezler ve Gürcüler arasında Rus etkisi kendisini hissettirmeye başlamıştır. 1555 yılında Çeçen beylerinden oluşan 150 kişilik bir heyet Moskovaya giderek Rusya'nın himayesini istemiştir. Bkz. A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.155 vd.

¹⁴ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.156 vd.

¹⁵ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, (Yay. K. Acar), İstanbul 2011, s.181 vd; M. Taşkesenligil, “16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine”, s.148 vd.

¹⁶ M. Taşkesenligil, “16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine”, s.147 vd.

¹⁷ Naz Penah, Elçin Mürseloğlu, “Çarlık Rusya'nın Güney Politikalarında Kafkasya”, **Kafdağı V/2**, Erzurum 2020, s.178.

genişledi. Böylelikle Ruslar, Kafkasya'nın güney kesimine kadar ilerledi.¹⁸ IV. İvan döneminden sonra Rusya'nın gelişimi için önemli bir yere sahip olan I. Petro, devlet yönetimini üstlendi. Rusya ekonomisinin gelişmesi için çalışmalar yürüttü. Ekonominin güçlenmesi için yetersiz olan tarım, ticaret ve taşımacılığa alternatif olarak kara yollarının yapılması, su kanallarının oluşturulması ve yük gemilerinin yapılması gibi işlerde çalıştırılmak üzere çok sayıda kişi görevlendirildi.¹⁹

XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslar, Kafkasya bölgesinde geniş topraklarda hâkimiyet sağlamaya başladı.²⁰ Ruslar, Kırım Hanlığının ele geçirilmesiyle birlikte Kafkasya'nın kuzey bölgesinde bulunan toprakları hâkimiyet altına aldı. Dolayısıyla bu topraklarda yaşayan milletler Rus baskısıyla karşılaştı. Ruslar bu baskıyı artırarak bu milletleri Kafkasya bölgesinden sürme politikası güttü. İlerleyen süreçte ise bu bölgeler Ruslar tarafından boşaltıldı. Boşaltılan bu yerlere ise Rus köylüleri yerleştirildi. Böylelikle Kuzey Kafkasya bölgesi yoğun bir Rus nüfusu ile çevrildi.²¹

I. Petro Rusya'yı doğu ve batı ticaretinde önemli bir bölge haline getirmek için birçok politika uyguladı. Bu politikalardan biri Kafkasya bölgesinde Hazar Denizi'ni bir Rus gölü haline dönüştürmektir. Böylelikle Kafkasya bölgesinin verimli topraklarını kendi topraklarına katarak ekonomisine önemli katkı sağlamayı planladı.²²

I. Petro, Karadeniz için önemli yere sahip olan Dinyaper bölgesinde bulunan Osmanlı Devleti'ne ait bazı kaleleri ele geçirdi. 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması²³ ile Azak Kalesi Rusların kontrolüne geçti. Dolayısıyla Ruslar, Karadeniz bölgesine doğru ilerleyişini hız kesmeden sürdürdü. I. Petro'nun amacı Rusya'nın Karadeniz'e çıkışını

¹⁸ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.262.

¹⁹ Naz Penah, Elçin Mürseloğlu, “Çarlık Rusya'nın Güney Politikalarında Kafkasya”, **Kafdağı** V/2, s.179.

²⁰ İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul 2018, s.442.

²¹ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.92.

²² Orhan Alizade, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası”, **Gazi Akademik Bakış** IV/7, Ankara 2010, s.106 vd.

²³ İstanbul Antlaşması'nın en önemli maddesi Azak kalesinin Rusya'ya verilmesidir. Dolayısıyla Rusya Azak denizi çevresinde geniş toprak parçasına sahip olmuştur. Bu hâkimiyet sonrası Rusya Karadeniz kıyısına ulaşmış oldu. Rusya 1696 tarihinde Azak kalesini hâkimiyeti altına aldıktan sonra hâkimiyeti sağlamak amacıyla bölgeye yerleşmiş ve ilk donanmalarını kurmuştur. İstanbul Antlaşması, 1710 tarihinde Rusya'ya açılan savaşa kadar Osmanlı ve Rusya arasında resmi olarak kabul görülmüş antlaşmaydı. Fakat antlaşmanın süresinin otuz sene olmasına rağmen uzun sürmedi. 1710 tarihinde Prut seferinin başlamasıyla 1711 tarihinde Prut, 1713 tarihinde ise Edirne antlaşmasının imzalanmasıyla geçerliliğini yitirmiştir. Ayrıca Bkz. Osman Köse, “Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** XV/28, Balıkesir 2012, s.209.

gerçekleştirmek ve buradan boğazlara ulaşmaktı. Ancak Rusya'nın Karadeniz bölgesindeki ilerleyişi 1711 yılında yapılan Prut Savaşı'na²⁴ kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Ruslarla yapılan Prut barışı neticesinde Azak kalesi Osmanlı Devleti'ne verildi. Ayrıca Dinyaper bölgesinde inşa edilen Rus kaleleri Osmanlı Devleti tarafından yıkıldı. Böylelikle Prut Savaşı sonrası Rusların Karadeniz bölgesindeki ilerleyişi olumsuz sonuçlandı. Bu bağlamda Rusya, yönünü tekrardan Kafkasya bölgesine çevirdi.²⁵

Kafkasya bölgesi, Osmanlı Devleti ile İran'ın da (Kaçar²⁶) mücadele sahası oldu. XVIII. yüzyıldan sonra bölgede Rusya boy göstermeye başladı ve Rusya bu mücadeleye üçüncü bir devlet olarak dâhil oldu. İlerleyen süreçte Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki tutumu Osmanlı Devleti ile birçok kez karşı karşıya gelmesine neden oldu.²⁷

I. Petro'nun Karadeniz ilerleyişi engellendikten sonra Hazar kıyılarına doğru fetih hazırlıklarını başlattı. I. Petro, Gürcülerden ve Ermenilerden destek sözü aldı. Bu söze karşılık Gürcü ve Ermenilerin topraklarını, Osmanlı Devleti ile İran'dan topraklarını kurtaracağına yönelik garanti verdi. I. Petro'nun hedefi Kafkasya bölgesinin hâkimiyetini sağlayarak geniş topraklara sahip olmak ve sıcak denizlere inebilmektir. 1722 yılında I. Petro Derbend'i alarak Hazar kıyılarının önemli bir bölümünün hâkimiyetini sağladı. 1723 yılında Bakü'ye girdi. Ruslar Bakü'yü ele geçirdikten sonra burada kalıcılığı sağlamak istedi. Bu sebepten dolayı çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere bu bölgedeki iskânı sağlamaya çalıştı. Bakü'ye atanan Rus idarecileri, bölgede yaşayan halkların bir kesimine Rusya'nın himayesini kabul ettirdi.²⁸

1724 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul Antlaşması imzalanarak Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki varlığı böylelikle resmi olarak onaylandı. Bu duruma

²⁴ Prut savaşı, Rusların mağlup olmasıyla sonuçlanmıştır. Rusya'nın Balkanlara ve Karadeniz'e inme hayalleri engellenmiştir. Azak kalesi ve çevresi Osmanlı devletine verilmiştir. Rusya'nın Karadeniz bölgesinde ki olumsuz ilerleyişi sonrası hedefini Kafkasya bölgesine çevirmiştir. Bkz. Kemal Beydilli, "Prut Antlaşması", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV**, İstanbul 2007, s.359 vd.

²⁵ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II**, Ankara 2017, s.116.

²⁶ Kaçarlar, İran'da 1795- 1925 yılları arasında hâkimiyet süren son Türk hanedanıdır. Bkz. Eylem Öztürkci, "Kaçar Hanedanı Döneminde (XX. Yüzyıla Kadar) Osmanlı- İran Münasebetlerine Dair Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi VIII**, 2021, s.262.

²⁷ Marziye Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da İskân Politikası", **I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler**, Trabzon 2017, s.441.

²⁸ Naz Penah, Elçin Mürseloğlu, "Çarlık Rusya'nın Güney Politikalarında Kafkasya", **Kafdağı V/2**, s.180.

karşı Rusya da Osmanlı Devleti'nin, Gürcistan ve Azerbaycan'daki faaliyetlerini onayladı. Bu antlaşma ile Rusya ve Osmanlı Devleti, Kafkasya'da hem stratejik hem de ekonomik özelliği olan toprakları ele geçirdi.²⁹

Rusya Petro ile birlikte modern bir devlet olma hedefinde ilerlerken Osmanlı Devleti üzerinde de politikalar geliştirmekteydi. Bu hedefine ise Kafkaslarda kazandığı başarılar sayesinde ulaşma fırsatını yakaladı. Rusya Kafkasya'daki varlığını kalıcı kılmak için bölgede bulunan Türk ve Müslüman milletler üzerinde baskı politikası izledi.³⁰

I. Petro'nun ölümünden sonra hanedanlar arasında yaşanan sorunlar ve ülke genelindeki ekonomik sıkıntılar nedeniyle Rusların Kafkasya'ya olan ilgisi azalmaya başladı. Bu süreç II. Katerina'nın tahta geçişine kadar devam etti. 1762 yılında II. Katerina tahta geçtikten sonra ilk olarak Kafkasya'ya sefer düzenledi. Diğer taraftan Kafkasya'da nüfus politikasını uygulamaya başladı. Kafkasya halkının yerli nüfusu dağlık bölgelere çekildi. Böylelikle çekilen halkın yerine o dönem Rusların hâkimiyeti altında bulunan Kozaklar³¹ ve Rus halkı yerleştirildi. Buradaki asıl amaç ise bölgede kalıcılığı sağlayarak bölgenin hâkimiyetini kontrol altına almaktır. Bölgedeki Rus hâkimiyetini güçlendirmek isteyen II. Katerina, yukarıda zikredilen tüm politikaların yanı sıra bölgedeki Rus varlığını güçlendirmek için Hristiyanlıktan da istifade etti. Bu sebeple 1777 ve 1780 yıllarında kilise inşa ettirdi. Böylelikle Kafkasya bölgesinde Hristiyanlığın yayılmasını sağladı. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Kafkasya'daki Rus nüfuzu daha da güçlendi.³² 1783 yılında Kafkasya'nın kuzeyinde hâkimiyeti sağlayan Rusya, Güney Kafkasya bölgesinde Tiflis'in hâkimiyetini ele alarak sadece Kafkasya'nın kuzey kesimini değil güney kesiminin de hâkimiyetini sağlamaya başladı.

²⁹ S. O. Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", s.128 vd.

³⁰ Levent Küçük, "Kars Vilayetinin 1912-1918 Rus İdaresi dönemi Askeri, Sosyal ve Ekonomik Durumu", **Uluslararası 1. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk Rus Penceresinden) Bildiriler**, İzmir 2015, s.3.

³¹ Rus tarihinde önemli yere sahip olan Kozaklar, Rusçada 'kazaki' İngilizcede 'Cossacks' Türkçe 'Kazak' olarak adlandırılmaktadır. Kazakistan'da yaşayan Kazaklarla karıştırılmaması için genelde Kozaklar adı tercih edilir. Ancak Türkçe literatürde ise Kozaklar yerine Kuban Kazakları, Don Kazakları, Terek Kazakları şeklinde ifade edilmektedir. Kozaklar, XV. ve XVI. yüzyıllarda Dinyaper, Don Volga ve Terek'te kendi kendini yöneten bir topluluktur. XIV. ve XVII yüzyıllarda vergi sorumluluğu olmayan, sınır bölgelerinde askerlik hizmeti veren özgür insanlar olarak ifade edilmiştir. XVIII. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında ise askeri sınıf olarak tanımlanmıştır. Ruslar, Kazakları Dağlıları yok etmek için getirmişlerdir. Onların yerlerine koymuştur. Bkz. Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi XIII/32**, Ankara 2020, s.1426 vd; Kadirhan Kafalı, **Kuzey Kafkasya**, (Haz. E. Cihangir), İstanbul 2004, s.58.

³² M. Taşkesenligil, "16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine", s.147 vd.

Bu tarihten itibaren Rusya, Kafkasya bölgesinde hâkimiyetini sağlamak maksadıyla yayılma hareketlerinin zeminini güçlendirdi.³³

XIX. yüzyıldan itibaren ise Ruslar, Kafkasya'ya yerleşmeye başladı. Bu yüzyıldan itibaren Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rusların eline geçti. Ruslar ele geçirdikleri bu bölgelerde bulunan kavimlere karşı sert davranmakla birlikte bölgede sömürgecilik faaliyetlerini de başlattı.³⁴ XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında Rusya hedeflediği geniş sınırlarına ulaştı. Böylelikle hâkimiyeti altında bulunan halkları bir çatı altında topladı. Katerina döneminde Rusya'nın sınırları Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla birlikte Gürcistan'a kadar genişledi. XII. Georg'un Rusya'nın himayesini istemesi üzerine Gürcistan Rusya'ya bağlandı. Gürcüler Rusların himayesini kabul ettikten sonra Ruslar bölgedeki ilerleyişini sürdürdü. Başta Tsitsianov olmak üzere, Bakü ve Erivan hanlıklarının Rusya hâkimiyeti altına alınmasını sağladı. Diğer taraftan Dağıstan bölgesinin önemli bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı. 1810 yılına gelindiğinde ise Kafkasya bölgesinin büyük bir kesimi tamamen Rusya'nın hâkimiyeti altında idi.³⁵

1801 yılında Rusya'da tahta I. Aleksandr geçti. Tahta geçmesiyle birlikte Gürcistan'ı hâkimiyeti altına aldı. Kafkasya bölgesindeki dengeleri değiştirmeye başladı. Özellikle Kafkasya'da İran ve Osmanlı Devleti'nin etkisi sürekli azalıyordu. Bu durum karşısında Rusya, Kafkasya bölgesinde hâkimiyeti sağlamayı sürdürdü. 1801 ve 1825 yılları arasında siyasi, askeri ve ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip oldu.³⁶ Böylelikle Kuzey Kafkasya'dan Güney Kafkasya'ya kadar olan bölgede hâkimiyeti sağlamış oldu. Ruslar, Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kafkasya'nın güney kesimini de kuşattı.³⁷

I. Aleksandr döneminde Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan Gürcistan ve Azerbaycan'ın eski İran toprakları olduğu iddiası ile Kaçar Hükümdarı Fetih Ali Şah Ruslardan bu yerleri geri istedi. Bu sebeple Rusları Kafkasya bölgesinden çıkarmayı planladı. İngiltere'nin desteğini aldıktan sonra Rusya ile savaşa girdi. Savaş sonucunda mağlup olan İran, Rusya ile 1813 yılında Gülistan Antlaşmasını imzaladı. Ruslara, Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü, Gürcistan'ın ise tamamını bıraktı. 1825 yılında I. Aleksandr'ın ölümünden sonra Rusya'da iç karışıklıklar meydana geldi. Bu durumu

³³ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.92.

³⁴ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.332 vd; U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.100.

³⁵ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.299 vd.

³⁶ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul 2008, s.23.

³⁷ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.96.

fırsata çevirmek isteyen İran, Rusya'ya savaş ilan etti. 1825 yılında tahta geçen Nikolay, İran'ı mağlup ederek 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma ile Rusya, ordusunu Azerbaycan'ın güney bölgesinden çekti. Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı ise Rusya'ya bırakıldı.³⁸

Rusya sıcak denizlere inme hedefine ulaşabilmek için Balkanlar ve Boğazlarla birlikte stratejik açıdan önemli olan Kafkasya bölgesine olan ilgisi büyüktü.³⁹ Kafkasya bölgesinin coğrafi ve jeopolitik konumu dünya devletlerini özellikle Rusya'yı yakından ilgilendiriyordu. Rusya, Kafkasya bölgesinde nüfusunun fazla olduğu yerlerde hâkimiyet alanını korumaya çalıştı. Dolayısıyla bölgede oluşabilecek olumsuz bir durum karşısında Rusya'nın sıcak denizlere inme planı sekteye uğrayacaktı. Diğer taraftan ise dünya pazarlarına ulaşımı kolay olmayacaktı. Bu sebeple Rusya, tüm bu olumsuzlukları kontrol altına alarak bölgede etkin rol oynayan güçlü bir devlet olmaya çalıştı.⁴⁰

Avrupa ve Asya kıtasının önemli birer parçası olan Kafkasya, aynı zamanda bu kıtalara açılan önemli bir kapı idi. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinin kontrolünü sağlayan veya bu bölgenin hâkimiyetini ele geçiren herhangi bir devlet, Asya kıtası başta olmak üzere hem Hazar Denizi ve çevresini hem de Karadeniz bölgesinin hâkimiyetini kontrol altına alma imkânını yakalayacaktı. Bu bağlamda Mackinder'in kara hâkimiyet teorisi ve Spykman'ın kenar kuşak teorisini kısaca özetlemek gerekirse Kafkasya bölgesini elinde bulunduran Asya kıtasına, Asya kıtasını elinde bulunduran da dünyaya hükmedecekti. Kafkasya'nın bu öneminden dolayı hem kuzey - güney hem de doğu - batı arasında bir köprü vazifesi yapmakla birlikte stratejik bakımdan tüm dünya devletlerinin hâkimiyeti altına almak isteyecekleri bir yer oldu. Bu sebeple Kafkasya coğrafi konumu nedeniyle

³⁸ Gülistan antlaşmasıyla Rusya, Kafkasya bölgesinin hâkimiyetini sağlamış oldu. Türkmençay antlaşması ile Rusya bölgede Ermenistan'ı oluşturmak için ilk adımını atmış oldu. Bölgeye çoğunluğu Ermenilerden oluşan halkı yerleştirmeye başlamıştır. Rusya'nın Kafkasya'yı Hristiyanlaştırması ve Ermeni nüfusunu bölgede hâkim kılma amacını XX. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmiştir. Yaklaşık bir milyon üç yüz bin Ermeni bölgeye yerleştirilmiştir. Bkz. Okan Yeşilot, "*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* XIV/36, Erzurum 2008, s.188 vd; Ali Yılmaz, *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, İstanbul 2015, s.31 vd; Cihat Aydoğmuşoğlu, "*Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi*", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* IV/19, 2011, s.185 vd.

³⁹ Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, İstanbul 2008, s.23.

⁴⁰ D. Ş. Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, s.10.

tarikh boyunca önemli bir ticari geçiş noktası oldu. Dolayısıyla Kafkasya bölgesi bu özelliği nedeniyle ticari bir merkez alanı olarak da dikkat çekti.⁴¹

Kafkasya bölgesinin önemli bir parçası olan Kuzey Kafkasya, bölgenin kontrolünü sağlayabilecek stratejik bir öneme sahipti. Şöyle ki, Kuzey Kafkasya bölgesinin hâkimiyetini elinde bulunduran kuvvet, Güney Kafkasya bölgesi üzerinde de kontrol sağlamak için büyük bir üstünlük elde etmiş olacaktı. Bu durumu en iyi şekilde değerlendiren Rusya, Kafkasya bölgesine gerekli önemi vererek bölgeyi elinde tutmaya özen gösterdi. Ayrıca, Kafkasya bölgesinde petrol ve doğalgaz rezervlerinin bulunması Rusya açısından büyük önem arz etmekteydi. Hazar bölgesinde bulunan petrolün ticari değeri, Kafkasya Bölgesinin önemini tarih boyunca arttırdı. Bu bağlamda Kafkasya bölgesinde var olan yer altı kaynakları Rusya açısından hem stratejik hem de ekonomik olarak önemli bir yere sahip oldu.⁴² Bakü'de üretilen petrol XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ortalarına kadar küresel ölçekte büyük önem taşıdı. Böylelikle sahip olduğu zenginlikler ve jeopolitik önemi nedeniyle Kafkasya tarih boyunca büyük mücadelelere sahne oldu.⁴³

Kafkasya bölgesinin, Rusya açısından önemini arttıran diğer bir husus ise Bakü'de bulunan petrol oldu. XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın en önemli iki şehri Bakü ve Batum idi. XX. yüzyılda dünya üzerinde keşfedilmiş en önemli petrol yataklarından biri Bakü'de idi. Bakü, 1903 yılında dünyanın en büyük petrol üreticisi olan Rusya'nın en önemli petrol üretim merkezi oldu. Daha sonra keşfedilen Volga - Ural ve Sibir bölgesindeki yataklar üretime geçinceye kadar Bakü, Rusya'nın büyük çoğunluğunun petrol ihtiyacını karşıladı.⁴⁴

Ruslar, Kafkasya bölgesinin birçok yerinde hâkimiyeti ele aldı. Hâkimiyeti altına aldığı bölgelere Rus nüfusunu yerleştirdi. Kafkasya'da yaşayan birçok millet Rus baskısı neticesinde sürgüne veya göçe tabi tutuldu. Bu tutum XX. yüzyılın ilk zamanlarında da devam etti. Değişen koşullara ve şartlara göre Ruslar Kafkasya bölgesinde farklı yollara başvursa da Rusya'nın Kafkasya politikasında herhangi bir değişiklik olmadı. Ruslar tarih boyunca Kafkasya işgali ile hem kalıcı olmayı hem de bölgeye egemen olmayı planladı. Fakat Kafkasya'da yaşayan milletlerin direniş hareketleri neticesinde Rusların

⁴¹ A. Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, s.28 vd.

⁴² D. Ş. Acar, **Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü**, s.10.

⁴³ A. Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, s.30.

⁴⁴ A. Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, s.38.

Kafkasya bölgesinde hâkimiyet kurarak Kafkasları aşp sıcak denizlere inme hedefleri engellendi. Dolayısıyla Ruslar, Kafkasya bölgesinde hâkimiyet sağlamış olsalar da hedeflerine ulaşamadı.⁴⁵

⁴⁵ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.118.

1. BÖLÜM

1905 RUS DEVRİMİ'NDEN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR KAFKASYA

1.1. KAFKASYA ADININ TANIMI

Kafkasya adının köken araştırmalarına baktığımız vakit Kafkas veya Kafkasya adının farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. İlk defa Yunan araştırmacı Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında kaleme aldığı “Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence” adlı eserinde “Kavkasos” dağı olarak geçmekteydi.⁴⁶

Kafkas adının kökeniyle ilgili diğer bir araştırma I. yüzyılda Plinius tarafından yapıldı. Plinius, Kafkas isminin İskit dilinde “ak kar” anlamını ifade eden Graucanus adından geldiğini ifade etmekteydi. J. Klaproth ise Kafkas ismini Farsçada Kafkah yani Kaf Dağı anlamına gelen Koh - Kaf (Küh - i Kaf) kelimesine dayandırdı.⁴⁷ Rönesans devrinden sonra kaynaklarda, Kafkas adı “Caucasus” şeklinde yer almıştır. I. Petro 1724 yılında Petersburg şehrinde “İmparatorluk İlimler Akademisini” kurdu. Akdemideki bilim insanları, Rusların işgal ettiği Kafkasya bölgesini tanımlarken tarihteki Kavkasos, Kavkasus coğrafya adını kullandı.⁴⁸

Batılı araştırmacılar Kafkasya tanımını yaparken milletler ve dağlar memleketi ifadesini kullandı. Bunun sebebi olarak bölgede yetmiş yakın milletin yaşadığı ifade edilmekte idi. Kimi araştırmacılar da diller memleketi ifadesini kullandı. Bunun sebebi ise dünyanın hiçbir yerinde bu miktarda çeşitli dillerin konuşulmamış olmasıydı. Dolayısıyla bu ifadeyi kullanmak doğru olur. Strabon'un araştırmalarına göre bölgede yaşayan halk arasında konuşulan dillerin sayısı yetmiş bulunduğuydu. Plin'in araştırmaları ise bu dillerin sayısının üç yüz olduğunu ifade etmiştir. Ancak Kadircan Kaflı bu sayının abartılı olduğunu söyleyerek batılı araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Dağıstan'da yalnız kırk çeşit dil bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976, s.XV.

⁴⁷ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.39.

⁴⁸ F. Kırzioğlu, **Kafkas- Elleri**, s.XV.

⁴⁹ K. Kaflı, **Kuzey Kafkasya**, s.61 vd.

John F. Baddeley, Kafkasya veya Kafkas Dağları adının, Eschylus ve Heredot zamanından itibaren kullanıldığını ifade etmekte idi. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında bulunan sıradağları tanımlamak için kullanılan isim günümüzde, kuzeyde Don Nehri, güneyde Aras, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, doğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgenin ismi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yazar Kafkasya'yı ülke olarak tanımlamaktadır.⁵⁰

Kafkasya,⁵¹ batısında Karadeniz, doğusunda Hazar Denizi'nde biten Kafkas Dağları'nın kuzey ve güney diye ayırdığı bölge olarak bilinmektedir. Kafkasya'yı, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kara boğazı olarak da tanımlayabiliriz. Kafkasya ile ilgili pek çok tanım yapıldı. Kimi araştırmacılar bu tanımları yaparken Kafkasya bölgesini bir bütün olarak ele aldı. Kimi araştırmacılar ise Kafkasya bölgesini Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya şeklinde iki kısma ayırdı.⁵²

Kafkas adının Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yaşayan halk için kullanıldığı da söylenilmekte idi.⁵³ Karadeniz ve Kuban Irmağı arasında kalan Kafkas Dağları'nın batı kısmında bulunan ve bu bölgenin kuzeyinde ikamet eden yerli halkın milli adı olarak "Kavkas" ifadesi kullanıldı. Eski Yunanca yazılı yerli efsanelerden M.S. 430 yılından sonra Gürcü alfabesine çevrilen ve Gürcistan tarihini anlatan "Kartlis- Çkhovreba" adlı destanında geçmekteydi. Lekan⁵⁴ (Dağıstan'daki Lekezi/ Lak ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan ataları da bu "Kavkas" ismiyle anılmışlardı. Kavkas ismi eski Yunanlılardan Romalılara "Kavkasus" şeklinde geçmiş ve "Alburuz Dağı"⁵⁵ denilen yani Kafkas sıradağlarının ismi olarak kullanılmıştır.⁵⁶ Kafkas adının nereden geldiği hususu ise tam manası ile bilinmemekte idi. Ancak bu bölgede Kafkas adı ilk olarak Dağıstanlılar tarafından kullanılmış ve Kafkasya'ya "Kasların Dağı" ismi verilmiştir.⁵⁷

⁵⁰ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İşgali ve Şeyh Şamil**, İstanbul 1995, s.19.

⁵¹ Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki dağlık bölgeye verilen isimdir. Kafkasya için bkz. Dursun Davut, "Kafkasya", **TDV İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.157 vd.

⁵² U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.11 vd.

⁵³ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.39.

⁵⁴ Dağıstan'da yaşayan Kafkas Halklarından biri olan "Lekan" için bkz. Mustafa Aydın, "Lekler", **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.131 vd.

⁵⁵ Alburuz Dağı yani Elbruz Dağı Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan sıradağlara verilen isimdir. Yüksek Dağ anlamına gelmektedir. Bkz. D. Davut, "Kafkasya", s.157; İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.217.

⁵⁶ F. Kırzioğlu, **Kafkas- Elleri**, s.XV.

⁵⁷ Ramazan Özey, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, İstanbul 2002, s.185.

Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan Kafkas Dağlarına ve kuzeyindeki bölgelere Kavkaz adını veren Ruslar, sıradağların ardındaki Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a ise Kafkas ötesi⁵⁸ anlamını ifade eden “Zakavkaz” adını verdi.⁵⁹ Arap tarihçiler ve coğrafyacılar ise Kafkasya bölgesini “Cebelü'l - Elsan” yani “Dillerin Dağı” olarak adlandırdı.⁶⁰ Oğuz Türklerinin en büyük destanlarından biri olan Dede Korkut destanında ismi geçen “Kazılık Dağı'nın”⁶¹ ise Kafkas dağlarını işaret ettiği düşünülmekte idi.⁶²

1.1.1. Kafkasya'nın Coğrafi Tanımı ve Özellikleri

Çalışmamızda Kafkasya kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşlerin olduğu görüldü. Ancak Kafkasya kelimesine genel manada bakacak olursak, coğrafi bir alanı belirtmek için kullanıldığı ortadadır. Kafkasya bölgesi, kuzeyde Don - Volga Nehrinin, doğuda Hazar Denizinin, güneyde Kür⁶³ ve Aras Nehirlerinin, batıda ise Karadeniz'in çevirdiği bölgedir. Kafkas dağları güney batıdan güney doğuya doğru uzanmaktadır. Asya kıtasını ise Avrupa kıtasından ayırmaktadır. En yüksek Tepesi Elbruz Dağı olup yüksekliği 5642 metredir. Kafkas Dağları doğu, batı ve merkez olmak üzere üç kesimde incelenmektedir. Batı kesimi Tamam Yarımadasından Kuban Nehrine doğru olan bölgedir. Doğu kesimi Daryal geçidinden Abşeron yarımadasına kadar olan bölgedir. Merkez kesim ise Daryal geçidinin olduğu bölgedir. Dağların oluşumu karakteristik özelliğinden kaynaklanan sayısız dereler, çaylar ve nehirlerden oluşmaktadır. Kuban, Ingur ve Riyan Nehirleri Karadeniz'e dökülen, Samur, Sulak, Terek, Kuma, Alazan, Kür ve Aras ise Hazar Denizi'ne dökülen başlıca nehirlerdir.⁶⁴

⁵⁸ Güney Kafkasya'nın diğer bir adı Kafkas ötesidir. Bkz. Muhammed Tahir'ül - Karakhi, **Kafkasya Mücahidi İmam Şamil'in Gazavatı**, (Yay. T. Cemal Kutlu), İstanbul 1987, s.232.

⁵⁹ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.39.

⁶⁰ Arap araştırmacı El - Aziz, Doğu Kafkasya'ya “Diller Dağı” anlamına gelen “Cebel es-sine” adını vermesinin sebebi Kafkasya'da yaşayan insanların üç yüz farklı dil konuştuklarını ifade etmiştir. Bkz. F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas**, s.21 vd; Abdullah Saydam, “*Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali*,” **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi V/1**, Samsun 1990, s.239.

⁶¹ Kazılık Dağı Dede Korkut Hikâyelerinde Dirse Han oğlu Boğaç Han Boyu hikâyesinde geçen yer adı. Bkz. Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, İstanbul 1980, s.21 vd.

⁶² Fahrettin Kırzioğlu, **Dede Korkut Oğuznamaları I. Kitap**, İstanbul 1952, s.100 vd; Üçler Bulduk, “*Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar*” **Tarih Araştırmaları Dergisi XVIII/29**, Ankara 1996, s.249 vd.

⁶³ Kür (Kura) Nehri, Kafkasya bölgesinin en büyük akarsuyudur. Kaynağını Allah-u Ekber Dağı'ndan alarak Gürcistan'a kadar uzanarak Azerbaycan'a geçer. Burada Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. “Kür” kelimesi Türkçe olmakla birlikte “Gür-Bol” anlamını karşılamaktadır. Ayrıca bkz. Osman Fikri Sertkaya, “*Kür Şad Adının Etimolojisi Veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var mıdır ?*”, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi I/14**, Ankara 2014, s.1; Oktay Özgül, “*Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları*”, **Belgü 2**, Ardahan 2015, s.162; Bilge Özkan Nalbant, “*Kür/Kül*

Kafkasya batıda Karadeniz doğuda Hazar Denizi'nde biten Kafkas Dağları'nın kuzey ve güney şeklinde ayırdığı bir bölge olarak bilinir. Taman Yarımadasından Abşeron Yarımadasına kadar uzanan dağlara Kafkaslar, bu bölge topraklarına ise Kafkasya denilmektedir.⁶⁵ Bölgeye adını veren dağlar bölgenin coğrafi olarak tanımlanmasında önemli rol oynar. Kafkasya Dağları Karadeniz'de bulunan Anapa kalesinden başlar ve Hazar Denizinde bulunan Bakü kalesine kadar uzanır.⁶⁶ Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olmak üzere Kafkasya Dağları bir nevi Kafkas coğrafyasını ikiye ayırmaktadır. Kuzeyde Don ve Volga Nehirlerinin birbirine yaklaşmış olan güney kesimleri, güneyde ise Aras Nehrinin aşağı kesimleri Kafkasya'nın coğrafi konumunu ve sınırlarını belirler. Kafkas Dağları, Kafkasya bölgesinin esas kısmını oluşturur. Kafkas Dağlarının kuzey bölgesine Kuzey Kafkasya, güneyindeki bölgeye ise Güney Kafkasya veya Maverayı Kafkas adı verilir.⁶⁷ Güneyden Samur Nehri, Kafkas Dağları ve İngur Nehri, doğudan Hazar Denizi, batıdan Azak Denizi ve Karadeniz, kuzeyden ise Kuma Nehri ile çevrelenmiş bu bölge Kuzey Kafkasya olarak ifade edilir. Kuzeyde Büyük Kafkas Dağları, doğuda Hazar Denizi, güneyde İran, batıda Karadeniz ile Türkiye arasında kalan bölge ise Güney Kafkasya olarak ifade edilir.⁶⁸

Kafkasya bölgesi nehirleriyle de önemli bir yere sahiptir. Kafkasya'nın başlıca nehirleri kuzeyde Kuban, Terek ve Gum/Kuma, güneyde Riyon ve Kür Nehirleridir. Şöyle ki Kafkasya dünyada benzeri az rastlanan su kaynaklarına sahiptir. Bu bölgede pek çok sıcak su kaynaklarına ve maden sularına rastlanır. Adigeler, suyun bolluğundan dolayı bölgeyi "su ambarı" olarak ifade etmekte idi. Kafkasya bölgesinin topraklarının üstü kadar altı da zengindir. Nitekim pek çok bölgesinde petrol hazineleri mevcuttur.⁶⁹

"*Cesur, Kahraman*" Sözcüğü Üzerine", **Türkbilig** 35, Ankara 2018, s.159 vd; R. Özey, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, s.128 vd.

⁶⁴ N. Luxembourg, **Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, (Yay. S. Özden), İstanbul 1998, s.20; K. Kaflı, **Kuzey Kafkasya**, s.28 vd.

⁶⁵ R. Özey, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, s.184 vd.

⁶⁶ Cevdet Paşa, **Tezahir I - XII**, (Yay. C. Baysun), Ankara 1953, s.94.

⁶⁷ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.4.

⁶⁸ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul 2008, s.21.

⁶⁹ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.8 vd.

Kafkasya bölgesi birbirinden farklı özellikler taşıyan Dağıstan, Çerkezistan, Abaza, Kabartay ve Azerbaycan olmak üzere bölgelere ayrılır.⁷⁰ Bu bölgelerin sınırlanışı ise şöyle idi: Kafkasya'nın yüzölçümünün üçte birini içine alan Dağıstan bölgesi, doğudan Hazar Denizi, güneyden Kür Nehri, kuzeyden Kuma Nehri, batıdan ise Daryal, Çerkezistan ve Gürcistan ile çevrilmişti.⁷¹ Kafkas Dağlarının doğu kısmı Dağıstan batı kısmı ise Çerkezistan'dı. Ortada bulunan Elbruz Dağı bu iki kısmı birbirinden ayırmaktaydı. Çerkezistan, batıda Karadeniz sahili, güneyde Gürcistan, kuzeyde Kaban, doğuda Elbruz Dağları arasında kalan kısımdı.⁷²

Kafkasya kendi içinde farklı bölgelere ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi, Don - Volga Nehirleri arasında yer alan Step Kafkasya'sı idi. İkincisi, Kafkas Dağları'nın yamacındaki Büyük Kafkasya'dır. Üçüncüsü ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bölgesini kapsayan Güney Kafkasya ve Küçük Kafkasya bölgesidir. Diğer bir bölünme ise Kafkasya bölgesini ikiye ayırmaktaydı. Bunlardan ilki Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yer alan Kuban ve Terek Nehrinin oluşturduğu Kafkasönü, bir diğeri ise güneyde Kafkas Dağları, Rion ve Kür Nehrinin oluşturduğu Kafkasardı bölgesidir.⁷³

Kafkasya'nın doğal sınırlarını Batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuban ve Kuma güneyde ise Kür ve Aras Nehri belirler. Bunlardan başka Hazar Denizine dökülen Koysu ve Terek Nehri, Karadeniz'e dökülen Rion, İngur ve Bsib söylenilebilir. Bölgenin kuzeyinde Rusya, batısında Karadeniz ile Türkiye, güney ve güneydoğu kısmında İran ve doğuda Hazar Denizi ile sınırlıdır.⁷⁴

1.2. KAFKASYA'NIN STRATEJİK ÖNEMİ VE DEMOGRAFİK YAPISI

Kafkasya din, dil ve etnik gruplar bakımından dünyanın en renkli ve kültür çeşitliliği bakımından en zengin bölgelerinden biridir. Dolayısıyla Kafkasya'yı kültürler coğrafyası olarak da tanımlayabiliriz.⁷⁵ Bununla birlikte Kafkasya, coğrafi konumundan dolayı etnik gurupların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, tarih boyunca etkili oldu. Tarihin her devrinde önemini koruyan Kafkasya bölgesinin stratejik önemi, günümüzde hala devam etmektedir.⁷⁶

⁷⁰ Rıza Karagöz, **Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, Samsun 1993, s.3.

⁷¹ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s.3 vd.

⁷² Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, İstanbul 2011, s.221.

⁷³ Hakan Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, İstanbul 2006, s.30.

⁷⁴ Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, İstanbul 2005, s.18.

⁷⁵ H. Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.13.

⁷⁶ U. Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, s.13.

Kafkasya, Asya'yı Avrupa'ya Avrupa'yı ise Asya'ya bağlayan bölgeydi. Bununla birlikte Yakınoğu ile İran'ı ayrıca Hindistan'ı kuzeyden gelebilecek her türlü tehlikeye karşı koruyan önemli bir yerdı. Ural bölgesinin güney yamaçlarıyla Hazar Denizi arasındaki geçit “Milletler kapısı” olarak bilinmekteydi. Doğudan batıya, batıdan doğuya büyük akınlar sürekli bu bölgede gerçekleşti. Kafkasya bölgesi, kuzeyden güneye, güneyden kuzeye doğru devam eden akınlar ile göç eden milletlere geçit vazifesi gördü.⁷⁷

Kafkasya bölgesi dağlık arazi olmakla birlikte birbiri arasında geçişin sağlanamadığı çok sayıda vadiyi de içinde bulunduran yerdir. Dolayısıyla bölgenin siyasi kültürünün ve toplumsal yapısının belirlenmesinde Kafkasya bölgesinin bu özelliğı önemli bir rol oynadı. Bu durum, farklı soydan gelen toplulukların, tarih boyunca yaşanan işgallerden, hem kendilerini koruyabilmelerini hem de kültürlerini devam ettirebilmelerini sağladı. Kafkasya, stratejik açıdan incelendiğı vakit coğrafi bağlamda önemli özelliklere sahipti. Bu özelliklerden bir diğeriye birçok büyük devletler arasında tampon oluşturulması idi. Dünya üzerinde pek çok devlet tarih boyunca Kafkasya bölgesiyle ilgilendi. Dolayısıyla Kafkasya bölgesi, bu sebepten kaynaklı olarak farklı devletlerin egemenliğı altına girdi. Coğrafi bağlamda bir diğ er özellik ise ticaret ve ulaşım noktasında kıtaları birbirine bağlayan köprü vazifesi görmekteydi.⁷⁸ Kafkasya bölgesinin bu stratejik önemi günümüzde de devam etmektedir.

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında bulunan Kafkas Dağları birçok vadi ve geçit bulundurmaktadır. Fakat kullanılmaya elverişli olan geçit sayısı fazla değildir. Tarih boyunca geçişleri sağlayan en önemli geçit ise Hazar Denizi kıyısında bulunan Derbend geçidiydi. Derbend geçidi, tarih boyunca siyasi ve iktisadi açıdan önemli yere sahipti. Bu önemin Volga, Kür ve Aras Nehirlerinin bölgeye sağladığı stratejik bütünlükten kaynaklandığı ifade edilmekteydi. Diğ er bir öneme sahip olan geçit ise Daryal geçidi idi. Gürcü askeri yolu olarak da bilinmekteydi. Tarih boyunca Romalılar, İranlılar, Gürcüler tarafından bölgede garnizon ve kaleler inşa edildi. Bu geçitler askeri amaçların dışında da kullanıldı.⁷⁹

⁷⁷ K. Kaflı, **Kuzey Kafkasya**, s.24.

⁷⁸ H. Kantarcı, **Kıskactaki Bölge Kafkasya**, s.29.

⁷⁹ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, s.15.

Kafkasya, coğrafi konumu bakımından Dünya tarihinde önemli bir rol oynadı. Kafkasya hem stratejik hem de jeopolitik açıdan bakıldığında oldukça önemli yere sahipti. Asya ile Avrupa'yı doğu batı ekseninde birbirine bağlayan ve köprü görevi gören bölge idi. Kafkasya, üç büyük kıta olan Asya, Avrupa ve Afrika'nın orta kısmında yer almaktaydı. Kuzey ve güney eksenli baktığımızda ise Kafkasya, Afrika kıtasını Asya'ya bağlayan yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunuyordu. Dolayısıyla bu üç kıta içinde bulunan Kafkasya, tarih boyu önemini hiçbir vakit kaybetmedi.⁸⁰

Kafkasya'nın jeopolitik önemine baktığımız vakit kültürel açıdan incelendiğinde Müslüman dünyası ile Hristiyan dünyasının kesiştiği bölge idi. Coğrafi açıdan incelediğimizde ise Avrupa ile Asya'yı ayrıca Asya ile Orta Doğuyu birbirine bağlayan önemli bir coğrafyadır. Kafkasya bölgesi, tarih boyunca önemli ticaret ve göç yollarını oluşturmanın yanı sıra kültürlerin de birleştiği önemli bir bölge konumundaydı. Kafkasya'nın bir diğer önemi, Hazar Havzası'nın önemli yer altı kaynaklarına sahip bölge olması ayrıca Hazar Denizi'nin Hazar Havzası'nda bulunmasıdır. Dolayısıyla bu bölgenin kaynaklarının Avrupa'ya taşınmasında önemli bir rol oynuyordu. Dünya ticaretinde de önemli yere sahip olan Kafkasya'da, deniz yollarının keşfinden önce karayolu ticareti yapılmıyordu. Bu bölge Asya ile Avrupa arasında ticaret yolu olarak da kullanıldı.⁸¹ Kafkasya, siyasi ve ekonomik açıdan tüm dünya devletlerinin ilgisini çekti. Böylelikle birçok devletin de mücadele sahası oldu. Bu sebepten dolayı büyük devletler sürekli olarak Kafkasya bölgesinde mücadele etti. Tarihin her döneminde pek çok devletin savaşlarına sahne oldu.⁸²

⁸⁰ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.11.

⁸¹ H. Kantarcı, **Kısaçtaki Bölge Kafkasya**, s.16; Ahmet Canbek, **Kafkasya'nın Ticaret Tarih Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar**, İstanbul 1978, s.16.

⁸² H. Kantarcı, **Kısaçtaki Bölge Kafkasya**, s.16 vd.

Kafkasya'nın tarihi dönemlerinden itibaren Doğu ile Batı yani Asya ve Avrupa arasında siyasi bir hareketlenme söz konusuydu. Bu hareketler ise fetih hareketleri yani Kafkasya bölgesini ele geçirme hareketleriydi. Fetih hareketlerini Avrupa'dan, Asya'ya Asya'dan ise Avrupa'ya taşımak ve bu bölgelerde yayılmak isteyenler mutlaka Kafkasya ile ilişkili olmak zorunda kaldı.⁸³ Kafkasya bölgesinin genellikle dağlık bir arazi olması ayrıca çok sayıda vadiden oluşması bölgenin hem karakteristik hem de sosyopolitik yapısının oluşmasında önemli bir yere sahipti. Birçok devlet arasında tampon görevi gören Kafkasya, pek çok devlet tarafından tarih boyunca ilgi odağı oldu. Bu sebepten dolayı Kafkasya, farklı güçlerin egemenliği altına girdi.⁸⁴ Nitekim güneyde Medler, Farslar, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlı Devleti ile kuzeyde Hunlar, Hazarlar, Moğollar ve Ruslar bölgede faaliyet gösterdi.⁸⁵

Kafkasya, tarih boyunca doğu ve batı, kuzey ve güney arasında sadece yaklaşımcı bir rol oynamakla kalmadı aynı zamanda birçok milletleti de birleştirdi. Kafkasya, Avrupa ile Asya arasında köprü vazifesi görmesi, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması sebebiyle stratejik açıdan önemli bir yere sahipti.⁸⁶

Kafkasya, konumundan dolayı daima Avrupa ve Asya arasındaki ilişkileri sağlayıcı veya tehdit edici bir özelliğe sahipti. Bu nedenle Asya ile Avrupa'da bulunan tüm devletler için daima önemli ve dikkat çekici bir bölge oldu.⁸⁷ Dolayısıyla bu durum günümüzde hala devam etmektedir. Kafkasya bölgesiyle komşu olan ayrıca bölgeye yakın olan devletler ve milletler daima Kafkasya'yı böyle bilmekte idi.⁸⁸

⁸³ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.11.

⁸⁴ H. Kantarcı, **Kısaçtaki Bölge Kafkasya**, s.29.

⁸⁵ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.12.

⁸⁶ Ahmet Canbek, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, s.9.

⁸⁷ M. Ç. Y. İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, (Yay. F. Huvaj), Ankara 2002, s.3.

⁸⁸ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.12.

Kafkasya’da yaşayan halklar farklı isimlerle anılmaktaydı ve çeşitli bölgelerde ayrı veya karışık olarak yaşadıkları görülmektedir.⁸⁹ Coğrafi konumu sebebiyle farklı milletlerin ve toplulukların geçiş güzergâhında olması nüfus yapısının karışık olmasına yol açtı. Coğrafi faktörler Kafkasya’daki toplumsal oluşumları bir noktaya kadar etkiledi. Sarp dağlar, derin vadiler ve geniş düzlüklerle bölünmüş geniş bir coğrafi sahada birbirlerinden farklı pek çok etnik gurup meydana geldi. Farklı diller konuşan bu etnik guruplar arasındaki ayrılık, coğrafi şartların etkisi ile gittikçe daha belirgin bir hal aldı. Dolayısıyla Kafkasya’da çeşitli dil ve lehçe gurupları etrafında birleşmiş birçok etnik gurup ya da halk meydana geldi. Bunlar birbirleriyle etkileşerek akraba toplulukları haline gelirken ortak bir Kafkas kültürü etrafında toplandı.⁹⁰

Kafkasya din, dil ve ırk bakımından dünyanın en zengin, çok kültürlü bölgelerinden birisiydi bu sebeple Kafkasya, kültürler coğrafyası olarak da ifade ediliyordu. Kafkasya, kültürlerin kesiştiği önemli bir yerdirdi.⁹¹ Kafkasya, farklı bölgelerden gelen kavimlerin uğrak mekânıydı. Kavimlerin bazıları bölgeden gelip geçerken bazıları ise bu bölgeye yerleşti. Bölgenin yerlisi olan veya sonradan yerleşen kavimler farklı bölgeleri yurt edindi. Yerleşim yeri olarak genellikle yüksek kesimlere kurulan yaylalar veya vadiler tercih edildi. Bölgenin yapısı bölgedeki halkların yapısını, tarihini ve kültürlerini oluşturarak diğer milletlerden böylelikle farklı kıldı.⁹²

Kafkasya’nın nüfus yapısına bakıldığında kendine özgü bir çeşitlilik bulunmaktaydı. Kafkasya halkları yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada tarihi, etnik ve sosyal- kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilendi. Kafkasya halklarının sosyal kültürel yapıları, Kafkasya’yı tarih boyunca dışardan etkileyen çeşitli kavimler ve medeniyetlerle bağlantılıydı. Kafkasya bölgesine kuzeyden gelen Kimmer ve İskit gibi proto Türk kavimleri ile Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri, Karadeniz yoluyla batıdan gelen eski Yunan, Roma, Bizans, Ceneviz ticaret kolonileri, Anadolu ve Ön Asya’dan gelen çeşitli medeniyetler Kafkas halklarının kültürleri ile birleşerek Kafkasya’nın etnik ve toplumsal yapısını oluşturdu. Dolayısıyla Kafkas kültürünün meydana gelmesinde bu kavimler önemli bir rol oynadı.⁹³

⁸⁹ Kadircan Kafli, **Kuzey Kafkasya**, (Yay. E. Cihangir), İstanbul 2004, s.48.

⁹⁰ U. Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, s.12 vd.

⁹¹ H. Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.16.

⁹² H. Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, s.32.

⁹³ U. Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, s.13; Hayati Bice, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Ankara 1991, s.3 vd; Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s.44.

Kafkasya, esasen dağlık bir araziydi. Kafkas halkları ırmak kenarları ve vadilerde yaşasa da genellikle dağlık bölgelerde yaşıyordu. Büyük bir yükseltiye sahip olan sıradağlar fiziksel özellikleri etkilemekle birlikte nüfus yapısının oluşmasında da belirleyici oldu. Kafkasya milletin karakteristik özelliklerinin oluşumunu Baddeley şöyle ifade ediyordu;

“Kafkaslılar, bu dağlara, sadece herkesten değişik olan karakteristik özelliklerini değil, fakat bugünkü varlıklarını da borçludurlar. Fazla bir abartmaya kaçmadan şunu söyleyebiliriz: Dağlar insanları şekillendirirken onlar da, ateşli bir cesaret ve enerjiyle bu çok sevdikleri ve onun erişilmez yerlerinde tehlikeye karşı koyabildikleri dağları için dövüşerek borçlarını ödediler...”⁹⁴

Kafkasya bölgesinin sahibi ve yerli halkı olarak ifade edilen, aynı zamanda dağlılar diye tanımlanan milletler aynı soydan gelmekteydi. Bu konuda fikir ayrılıkları söz konusu olsa da Kafkasya'nın konumu, coğrafi yapısı ve yüksek dağları bu milletlerin karakterlerini oluşturdu. Böylelikle millet olma bilinci tarih boyu süregeldi.⁹⁵

Dağıstan bölgesinde oturan Avarlar, Kafkas halklarının en önemlisi ve en kalabalık olanıydı. Dağıstan'ın kuzeyinde Sıryurt'dan güneyde Zakatala'ya kadar olan bölgede yaşıyordu. Bazı Rus yazarlar, Avarların eski zamanlarda şimdiki yerlerinden kuzeye doğru yayıldıklarını, göçebe yaşadıklarını ve kuzeyden gelen kuvvetli bir kavim tarafından dağlara sürüldüklerini ifade ediyordu.⁹⁶

Kafkasya'nın güney yamaçlarında oturan Osetler, Kafkas ırkları arasında daha anlaşılır özelliklere sahipti. Bazı araştırmacılara göre Astin denilen kabile olup Osuge, Kasha diye tanım yapılmaktaydı. İranlılar ile olan ilişkilerinden dolayı yabancılar tarafından bir zaman İranlı olarak anıldı. Bu sebepten dolayı asıllarının İranlı olduğunu zannedenler oldu. Bazı araştırmacılar ise Çerkeslerle aynı soya dayandırdı. Kimi araştırmacılar ise Osetleri, Alanlara dayandırdı.⁹⁷ Osetlerin bir kısmı Ortodoks Hristiyan bir kısmı ise Müslüman idi. Hristiyanlık Gürcüler aracılığıyla yayıldı. Kafkas halkları

⁹⁴ F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas**, s.19.

⁹⁵ K. Kafli, **Kuzey Kafkasya**, s.58.

⁹⁶ K. Kafli, **Kuzey Kafkasya**, s.48; J. F. Baddeley, **Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas** ve Şeyh Şamil, s.25 vd; İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.144 vd; Nadir Devlet, “Avarlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.110 vd.

⁹⁷ K. Kafli, **Kuzey Kafkasya**, s.52; Abdullah Saydam, “Osetler”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.437 vd; İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.155 vd; U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.157.

üzerinde Gürcü hâkimiyetinin zayıflamasıyla birlikte Osetler arasında Hristiyanlığın etkisi azaldı.⁹⁸

Dağıstan'ın Güneydoğusunda yaşayan Lezgi ismi Kafkasya'da uzun zamandan beri vardı. Gürcüler Lekhis - lehil veya Leksi- legzi adını vermişlerdi. Kafkasya'da Dağıstan'da oturan ve Avarlara akrabalıkları olan Lezgilerin ataları ise Avarlar olarak görülmekteydi.⁹⁹

Çeçenler, Hazar Türkleri soyundan gelen Cacen kabilesindendi. Gürcü, Çerkes, Abaza ve Lezgiler gibi bunlar da Kafkasya'nın en eski ve yerli halklarındandır. Dağıstan'ın batısında ve orta Terek'in güneyinde sık ormanlarla kaplı alanda yaşamışlardı.¹⁰⁰

Acarlar, Eski Yunan araştırmacıları Kolchi olarak adlandırılan bir kavimden geldiğini düşünülmekteydi.¹⁰¹ 11. yüzyılın sonlarına doğru bölge Gürcistan'ın hâkimiyeti altına girdi.¹⁰² Acara, batısında Karadeniz, kuzeydoğusunda Gürcistan, merkezi ise Batum'dur.¹⁰³

Gürcüler, kendilerini Kartveli, yurtlarını Sakartvelo, dillerini ise Kartuli olarak adlandırıyordu. Gürcüler, IV. yüzyıldan beri Suram dağlarının doğusunda, güney Kafkasya'nın orta bölgesinde, Kür Nehri havzasında, batıda Kolhid, kuzeyde Kafkas Sıradağları ile sınırlanmış bir alanda yurt edindi.¹⁰⁴ Gürcistan ismi Kur veya Gur nehrinden dolayı Türkler ve Farslılar tarafından türetilmiş ayrıca Kur ülkesi manasına gelmekte idi. Gürcülerin çoğunluğu Hristiyan olup ülkede Müslüman Gürcüler de yaşamaktaydı.¹⁰⁵

Çerkesler, Kuzey Kafkasya'daki en önemli milletlerden biriydi.¹⁰⁶ Kafkasya'nın Karadeniz kıyısından Kuban Irmağı havzasına kadar olan bölge ile Terek Irmağı

⁹⁸ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.157; R. Özey, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, s.124.

⁹⁹ K. Kafılı, **Kuzey Kafkasya**, s.50 vd; Davut Dursun, "*Lezgiler*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.169 vd.

¹⁰⁰ K. Kafılı, **Kuzey Kafkasya**, s.52; F. Baddeley, **Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas**, s.30 vd; Jamuhanov Culeyman Sultanoviç, "*Çeçenistan*" **TDV İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.245.

¹⁰¹ A. Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul 1981, s.258; Ayrıca bkz. Mustafa Aydın, Süleyman Uludağ, "*Acara*", **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I**, Ankara 2020, s.32 vd.

¹⁰² Fahrettin Murtazaoğlu, "*Acaralılarının Siyasi Özerklik Hakkının Süjesi Haline Gelmeleri ve Türkiye'nin Bu Sürece Etkisi*", **Bilig 29**, Ankara 2004, s.51.

¹⁰³ F. Kırzioğlu, **Kafkas Elleri**, s.44.

¹⁰⁴ Sadık Müfit Bilge, "*Gürcüler*", **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I**, Ankara 2020, s. 490; Davut Dursun, "*Gürcistan*", **TDV İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.310 vd.

¹⁰⁵ R. Özey, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, s.123.

¹⁰⁶ K. Kafılı, **Kuzey Kafkasya**, s.53.

havzasında yaşamışlardı.¹⁰⁷ Çerkesler kendilerine Adige, Batılı araştırmacılar Circassien, Türkler ile Ruslar ise Çerkes olarak ifade etti. Asıl milli isimleri ise Adige'dir.¹⁰⁸

Karaçaylar hakkında ise farklı tezler ileri sürüldü. Kafkasya'daki en yüksek ve dağlık bölge olan Kuban Nehri'nin üst vadileriyle Elbruz dağı eteklerine yerleşmişlerdi. Karaçaylar bu bölgede dağınık halde yaşamışlardı.¹⁰⁹

Malkarlar ise kendilerini Balkar veya Malkar olarak ifade etmekteydi. Tual yani dağlı adını kullanmakta idi. Malkarların, Hazarların soyundan geldiği ifade edilmekteydi. Dil ve kültür bakımından Karaçaylarla ortak tarihe sahipti.¹¹⁰ Kafkasya'nın kadim halklarından biri de İnguşlardı.¹¹¹ Kendilerini tanımlarken İnguş dilinde dağlarda oturanlar anlamına gelen "Lamur" ifadesini kullanıyorlardı.¹¹²

Kumukların etnik kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürüldü. Oğuz ve Kıpçak Türkerinin karışmasıyla ortaya çıktığı ifade edildi. Kumuklar Terek, Koysu ve Hazar Denizi'nin doğusundaki yerlerde oturmaktaydı.¹¹³ Araştırmacılar, Hunların ve Hazarların Kumukların ataları olduğunu kaydetti.¹¹⁴ Kumuklar, Kuzeydoğu Kafkasya ve Hazar Denizinin batı sahili boyunca, Azerbaycan sınırlarından kuzeye doğru olan bölgede ikamet etti. Kumukların yaşadıkları bu bölge, Terek Nehrinin Hazar Denizine döküldüğü yer olmakla birlikte oldukça düz ve verimli bir ova idi.¹¹⁵

Türk boylarından sayılan Nogaylar Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzey doğusundaki yerlere yerleşmiş ve bozkırlarda göçebe hayatı yaşamışlardır. Azak Denizi'nin batısında ve Kırım'ın kuzeyinde yer edindi.¹¹⁶ Günümüzde Nogaylar ile ilgili araştırmalar onların

¹⁰⁷ U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.129.

¹⁰⁸ K. Kafil, **Kuzey Kafkasya**, s.56; Sadık Müfit Bilge, "Çerkezler", **TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I**, Ankara 2020, s.287 vd.

¹⁰⁹ H. Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, s.77 vd; İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkar", **TDV İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.380 vd.

¹¹⁰ A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, s.49 vd.

¹¹¹ Ali Arslan, "İnguşlar", **TDV İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.311 vd.

¹¹² M. Aydın, **Kafkaslar**, s.24.

¹¹³ Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", **TDV İslam Ansiklopedisi XXVI**, Ankara 2002, s.372 vd.

¹¹⁴ A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, s.53; Ömer Karataş, Mehmed Arbatlı, "Kumuk Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçü", **Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/1**, İzmir 2016, s.102 vd.

¹¹⁵ Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, s.2.

¹¹⁶ A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, s.45 vd; Mehmet Alpargu, "Nogaylar", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.202 vd.

Kafkasya bölgesinde yaşayan bir Türk boyu olduğunu vurguladı.¹¹⁷ Nogaylar, Kafkas Rus savaşları esnasında Rusya'nın Politikası gereği Kafkasya bölgesinin düzlük alanlarına yerleştirildi. Nogayların bir kısmı ise Kuzey Kafkasya bölgesine yerleştirildi.¹¹⁸

Dağıstan bölgesinin orta kesiminde yaşayan Laklar, kimi kaynaklarda Gazi Kumuk olarak geçmektedir. Dağıstan bölgesinde İslamiyet'i ilk kabul eden topluluklardan biridir. Bu sebepten dolayı kendilerine Gazi Kumuk adı verilmiştir.¹¹⁹ Kafkasya'nın en çalışkan ve sanatkâr milleti Laklar idi. Dağıstan'ın en verimsiz topraklarında yaşamalarına rağmen sahip oldukları sanatkârlık sayesinde mutlu bir hayat sürmüşlerdir.¹²⁰

1.3. RUSYA'NIN SİYASİ DURUMU

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Rusya, diğer büyük devletler gibi siyasi açıdan ciddi adımlar attı. 1904- 1905 yılları arasında cereyan eden Rus- Japon Savaşı uluslararası alanda Rusya'nın mevcut durumunu bir hayli olumsuz etkiledi. Bu bağlamda Almanya savaşın ilk zamanlarında Rusya'ya daha yakın bir tavır sergiledi. Rusya'nın savaş sırasındaki başarısızlıkları neticesinde Almanya, siyasi baskı kurarak Rusya'yı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Çünkü Almanya bu süreçte güçlü olan Rus-Fransız birlikteliğini bozmak istiyordu. Bu planını daha önceleri Berlin Antlaşmasında uygulamaya gayret etti. Fakat Rusya, Rus burjuvazisinin gayretleriyle Fransa ve İngiltere ile iş birliği gerçekleştirdi.¹²¹

Rusya'nın savaş öncesi hem ekonomik hem de siyasi olarak gerilemesinin İngiltere ile birlik olmak şartıyla durdurulabileceğine inanan pek çok Rus politikacısı, Rusya'nın kendi politikalarını gerçekleştirebilmesi için devletler arası yapılacak olan bir anlaşmanın Rusya'yı hedeflerine bir adım daha yaklaştıracığı düşüncesi hâkimdi. Bu düşünceler ışığında faaliyet gösteren dönemin en önemli diplomatlarından Aleksandr

¹¹⁷ Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”, **Tehlikedeki Diller Dergisi II**, Ankara 2013, s.340.

¹¹⁸ Ali Asker, Sevinç Aliyeva, “Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları”, **Uluslararası Suçlar ve Tarih XIII**, Ankara 2012, s.41 vd.

¹¹⁹ Mustafa Aydın, “Lekler”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.131 vd; U. Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, s.177.

¹²⁰ İ. Berkok, **Tarihte Kafkasya**, s.146.

¹²¹ Zarıfa Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, Sakarya 2020, s.28.

Petroviç İzvolski¹²² ve Pavel Nikolayevich Milyukov¹²³ Rusya'nın menfaatleri doğrultusundaki düşünceleri destekledi. 1908 yılında Rusya ile İngiltere arasında Reval görüşmeleri başladı. Almanya'ya karşı birlikte hareket etmeye başlayan Rusya ve İngiltere kendi çıkarları doğrultusunda ilerledi. İngilterenin amacı Almanya'yı saf dışı bırakmak ve Hindistan üzerinde nüfuz elde etmekte. Kafkasya bölgesine yakın olan İran'ın kuzeyi ise Rusya'nın nüfuz bölgesi olacaktı. İran'ın güneydoğu kısmı ise, İngiltere'nin nüfuzuna girecekti. Böylelikle iki taraf arasında İran, Afganistan ve Tibet toprakları görüşülmüştür. Bu sebepten dolayı İngiltere ve Rusya arasında bir yakınlaşma başlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda İran'ın kuzey bölgesi Rusya'ya, güney kısmı İngiltere'ye, merkez bölgesi ise Kaçar Türk Devleti yönetimine bırakıldı. Bu bağlamda Rusya, hâkimiyet alanına yeni topraklar kazandırarak Avrupa'da saygınlığını arttırmayı hedefliyordu. İki devlet arasında yapılan Reval görüşmeleri Rusya'nın hem içeride hem de dışarıdaki sorunlarını düzeltmesi için zaman kazandırdı.¹²⁴

Rusya, diğer taraftan Türkiye'deki Boğazlara yönelik stratejik hedefleri neticesinde dünya politikasında ön plana çıktı. İngiltere, Rusya'nın bu tutumunu bildiği için Rusya'nın bu politikası karşısında akıllıca hareket ederek ve menfaatlerini gözeterek Rusya'yı tarafına çekti. Rusya ve İngiltere bu süreçte tüm Türk topraklarını kendi aralarında paylaşmıştır. Rusya Balkanlar ve Boğazlar çevresinde rahatça hareket edebilecekti. İngiltere ise sömürgelerini garanti altına alarak İran ve Afganistan bölgelerindeki faaliyetlerine devam edecekti. Rusya bu durumda Balkanlarda Slav halklarının koruyuculuğunu üstlendi. Rusya, Türkiye'yi Avrupa'dan çıkartmayı planlıyordu. Fakat şu husus Rusya'nın dikkatinden kaçırıyordu. Türkiye'nin Avrupa topraklarından çıkartılması kendi açısından tehdit teşkil ediyordu. Çünkü Türkiye'nin Avrupa'dan çıkartılması demek yönünü Asya'ya çevirmesi demekti. Bu hususun gerçekleşmesi durumunda Kafkasya sınırları tehdit altında olacaktı. Bu tehdide karşı

¹²² Petroviç İzvolski, Rus diplomat kimliğiyle 1856- 1919 yılları arasında önemli görevler yaptı. Özellikle Fransa ve İngiltere ile İtilaf Devletlerinin etkili olmasında önemli rol oynadı. Diplomatik başarılarından dolayı 1906 yılında Çar II. Nikolay tarafından Rusya'nın Dışişleri Bakanı olarak atandı. Bkz. Djana Anatolyevna Korkmasova, “*Türk Basın Tarihinde Rus Dilinde Yayınlanmış İlk Gazete: ‘İstanbul Haberleri’*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi I/18**, 2013, s.43.

¹²³ Pavel Nikolayevich Milyukov (1859-1943): Rusya'nın ileri gelen önemli devlet adamı olmakla birlikte tarihçidir. Anayasal Demokrat Parti'yi kurarak devlet Duma'sında temsil etmiştir. Vyborg adıyla bir manifesto hazırlayarak daha fazla siyasi özgürlük çağrısında bulunan Rus siyaset adamı idi. Bkz. Mihail Pavloviç Veltman, “*Birinci Dünya Savaşı'na giden yol: Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye'nin Taksimi Meselesi- II*”, (Yay. M.N), **Bizim Ahıska**, 2018, s.7 vd.

¹²⁴ Serap Toprak, “*Anglo- Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi*”, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi II/2**, Balıkesir 2020, s.58 vd.

Rusya, ordusunun bir kısmını Kafkasya bölgesinin batı sınırlarına yerleştirdi fakat Rusya'nın ordu karargâhı, Kafkas Cephesi'nin ikincil bir cephe olduğunu, bunun yerine Batı Cephesi'ne önem verilmesi gerektiğini savundu. Fakat Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov,¹²⁵ Rus ordu karargâhının bu düşüncesine katılmamıştır hatta Kafkasya sınırındaki tabur sayısının arttırılmasını ısrarla savunmuştur. Rusya, yaşanan gelişmeler üzerine Kafkasya bölgesinde bir takım hazırlıklara başladı. Bazı politik ve askeri çabalar sarf etti. Rusya, Kafkasya'daki askeri bölgesini korumak için Türkiye'ye karşı Kafkaslarda bir takım planlar yapmaya başladı. Dönemin diplomat ve askerleri tarafından hazırlanan plan Rusya Genelkurmayına sunuldu. Sunulan plana göre İran topraklarının Türkiye'nin eline geçmesi, Kafkaslara ve Doğu Anadolu bölgesine demiryolu hattının¹²⁶ yapılması, Türkiye'nin savaş alanı olarak belirtilen yerlere savunma kalelerinin kurulması Rusya tarafından engellenecekti. Ancak Rusya'nın bu planlara uymadığı görüldü. Rusya'nın bu kararlara uymama sebebi Rus- Japon Savaşı'ndan çıkmış olmasıydı. Rusya Japonlara mağlup olduktan sonra tüm idari sistemi yeniden kurmaya çalıştı. Netice itibarıyla Rusya'nın İngiltere ile yakınlaşması ile birlikte izlediği politika sayesinde uluslararası siyasette güçlü devletlerin dikkatini çekmeye başladı.¹²⁷

1.4. 1905 RUS DEVRİMİ'NİN KAFKASYA'YA YANSIMASI

XX. yüzyılın başlarında devrimci hareketlerin çalkantılı olayları gündem oldu. Rusya'da 1898 yılında ekonomik kriz gözlenmeye başladı. İşsizlik ve işçilerin hayat şartları ise toplumsal bir sorun teşkil etti. Bu sebeple merkez Rusya başta olmak üzere Kafkasya bölgesinde devrimci olaylar meydana geldi. Bu olayların yaşanmasında Rusya'nın sanayi bölgesindeki örgütlerin kışkırtmaları neden olarak gösterildi. Diğer

¹²⁵ Vorontsov Daşkov, 1881 yılında Çar'ın Muhafız Alayı'nın komutanlığına getirildi. 1905-1915 yılları arasında Kafkas Genel Valisi olarak görev yaptı. 1916 yılında Petersburg'da öldü. Bkz. Eray Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915**, İstanbul 2013, s.63.

¹²⁶ Rusya, Kafkasya bölgesinde demiryolu hatları yaparak bölgede nüfuzunu arttırmaya çalıştı. 1912 yılında Kars- Sarıkamış demiryolu yapımına başladı. Kafkasya'da yaptığı demiryollarının imkânlarından Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde yararlandı. Rusya, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Kafkasya bölgesinin kuzeyinden Güney Kafkasya bölgesine asker ve teçhizat taşıdı. Bkz. İsmail Görgen, "Büyük Devletlerin Kafkasya'da Demiryolu ve Petrol Politikası", **Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi X/31**, Türkiye 2022, s.158 vd.

¹²⁷ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.29 vd.

tarafından ise yerel yönetimlerin ve bürokrasinin ihmali de bu olayların yaşanmasına katkı sağladı.¹²⁸

1904- 1905 yılları arasında Rusya ile Japonya arasında yapılan savaşta Rusya mağlup oldu. Bununla birlikte Rusya’da iç karışıklıklar meydana geldi. 1905 yılında ülke genelinde toplumsal düzen bozuldu. Toplum içinde yeni bir düzenleme isteyenlerin sayısı gün geçtikçe artmaya başladı. Bu sebepten dolayı devrimci ayaklanmalar meydana geldi. Rus- Japon savaşının yaşandığı dönemde başlayan ayaklanmalar ordunun içine kadar yayıldı.¹²⁹ 9-22 Ocak 1905 tarihinde işçi sınıfından oluşan büyük bir topluluk haklarını aramak için Kışlık Sarayı’na¹³⁰ doğru yola çıktı. Cereyan eden olaylar neticesinde pek çok kişi askerler tarafından öldürüldü. Meydana gelen hadise Rusya tarihine Kanlı Pazar olarak geçti.¹³¹ Gösteriler esnasında 130 kişi hayatını kaybetti ve pek çok gösterici yaralandı. Olaylar neticesinde Rusya’da kitleler halinde büyük işçi grevleri başladı. Sonuç olarak Çar II. Nikolay halkın baskısına daha fazla dayanamayarak Ekim Manifestosunu ilan etti.¹³² Ekim Manifestosu ile birlikte Rus Devleti, halkına bir takım haklar tanıyacağını beyan etti. Rusya’da yaşayan herkes için uygulanacak düzenlemede söz, basın ve toplu yürüyüş gibi haklar yer almaktaydı. Ayrıca Duma’nın¹³³ yasama yeri olacağı ve seçim yapılacağı gibi bir takım haklar da bildirildi. Fakat manifesto Rusya’da başlayan huzursuzluğu ve iç karışıklığı durduramadı. Dolayısıyla Ruslar, devletin yönetim anlayışını değiştirmek istemekle birlikte mevcut rejime de karşı çıktılar. Bu sebeple Rus halkı daha sistemli bir şekilde hareket etmeye başladı. Böylelikle sendikalar kuruldu ve gerçekleştirilen büyük grevler, komiteler tarafından koordineli bir şekilde yürütüldü.¹³⁴

¹²⁸ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, (Yay. N. Mert) İstanbul 1988, s.65.

¹²⁹ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, (Yay. E. Ç. Mızrak), İstanbul 2015, s.327.

¹³⁰ Kışlık Sarayı, Rusya’nın Sankt- Petersburg şehrinde bulunmaktadır. Bkz. <https://www.ytur.net/gezi-rehberi/st-petersburg/kislik-saray-st-petersburg.html>. 10.01.2022, 22:55.

¹³¹ Paul Bushkovitch, **Rusya’nın Kısa Tarihi**, (Yay. M. Doğan), İstanbul 2016, s.281; G. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.328; Geoffrey Swain, **Rus Devrimi’nin Kısa Tarihi**, (Yay. M. Büyükkarabacak), İstanbul 2019, s.28.

¹³² Murray Bookchin, **1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri**, (Yay. A. İ. Başgöl), Ankara 2018, s.129.

¹³³ Duma istişari (danışma) meclis olarak tanımlanmıştır. Bkz. Ayna Askeroğlu, “Çarlık Rusya’sında Meşrutî İdarenin Yapısı”, **Tarih Okulu Dergisi** 9, Elazığ 2010, s.61.

¹³⁴ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, (Yay. F. Dereli), İstanbul 2014, s.423.

1905 Rus Devrimi¹³⁵ çerçevesinde gelişen olaylar ülkenin pek çok yerine sıçradı. Bu dönemde Kafkasya da şiddetli çatışmaların meydana geldiği yerlerden biri idi. Kafkasya’da ayaklanmalar meydana geldi. Köylü ayaklanmaları, ardından demiryolu işçilerinin grevi, zanaatkârların ayaklanmaları bunların başlıcaları idi. Bu hareketlere karşı Rusya hükümeti askeri mahkemeleri devreye soktu. Dolayısıyla Rus Devleti, ülkesinde ortaya çıkan devrimci hareketleri bu şekilde bastıracağını düşündü. Nahçıvan, Gence ve Erivan’da karışıklıklar meydana geldi. Bu karışıklıklar zamanla Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki mücadeleye evrilecekti.¹³⁶

Rusya hükümeti, devrimci hareketler neticesinde farklı etnik kimliklere sahip olan topluluklara karşı daha ılımlı bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Bu siyasi değişimin göstergesi olarak bir takım yasal düzenlemeler yapıldı. Milliyet eksenli bir takım hakların kabul edilmesi sağlandı. Bu bağlamda dil ve kültür alanındaki dayatmalar ve yasaklar kaldırıldı. Milli olarak nitelendirilen etkinliklerin geliştirilmesi hususunda propaganda faaliyetlerinin yürütülmesine olanak tanındı ayrıca özgürlükler konusunda yeni kararlar alındı.¹³⁷

Rusya’da gerçekleşen devrimci hareketlerle birlikte silahlı çetelerin faaliyetleri başladı. Tiflis, Dağıstan ve Gürcü eyaletlerinin bazıları hariç tüm Kafkasya bölgesinde yaşayan halklara karşı düzeni bozmaktan dolayı sıkıyönetim ilan edildi. Böylelikle Kafkasya Genel Valiliği tarafından askeri idareciler tayin edildi. Silahlı çeteler ise özellikle Kafkasya’nın “Şuşa” ve “Zengezur” bölgelerinde şiddetli faaliyetlerde bulundu. Ayrıca bu çeteler bölgede bulunan Rus ordusuna karşı saldırı faaliyetleri yürüttü. 1905 Rus İhtilali ile birlikte ilerleyen süreç içerisinde tüm milletler başkaldırdı. Her millet kendi bağımsızlığı için mücadele etmeye başladı. Dolayısıyla bu dönem Rusya Türklerinin de hak aradığı bir dönem oldu. Rusya’da gerçekleştirilen yenilikler Rusya Müslümanlarını da kapsadı. Fakat yine de Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler pek çok haktan mahrum kaldı. Bu durum ise Ruslar ile Müslümanların eşit haklara sahip olmadığını ortaya çıkarttı. Türkler devlet memuru olamamakla birlikte ekonomik açıdan Ruslarla aynı haklara sahip değillerdi. 1905 yılında Rusya Müslümanları, Rusya hükümetine,

¹³⁵ 1905 Rus Devrimi’nin nedenleri, Rusya’nın buna karşı tepkisi ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz. Kezban Acar, “1905 Rus Devrimi’nin Genel Bir Değerlendirmesi”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi XIII/24**, İstanbul 2008, s.79 vd.

¹³⁶ James Forsyth, **Kafkasya**, (Yay. T. Binder), İstanbul 2019, s.364.

¹³⁷ Mustafa Tanrıverdi, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II**, Sakarya 2017, s.554 vd.

Müslümanların üzerindeki sınırlamaları kaldırılarak eşit haklar sağlanması konusunda dilekçeler sunmuştur. Bu dilekçelerde eşit haklara sahip olmak, devlet kurumlarında çalışmak, kendi dillerinde eğitim görmek gibi istekler yer aldı. Fakat Rusya Türklerinin bu istekleri neticesiz kaldı. Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlar ise kendi kültürlerini koruyabilmek amacıyla komite kurdu. Komitenin kurulma amacı, Rusya hükümetine karşı Müslüman milletin haklarını savunmak ve yapılan haksızlıkları dile getirmektir.¹³⁸

Kafkasya bölgesinde yaşayan Türklerin çoğunluğu Rusya'nın işgaliyle birlikte ellerindeki toprakları bırakmak zorunda kaldı. Rus halkı, hükümete karşı 1905- 1907 tarihleri arasında ayaklandığı vakit Kafkasya'da da bu dönemde Rusların hâkimiyeti altında bulunan Kafkasya halklarının direnişi zirveye ulaştı. Kafkasya halkları bağımsızlıkları için çeşitli faaliyetlerde bulundu.¹³⁹ Bu faaliyetler neticesinde Kafkasya halkı örgütlenmeye başladı. 1904 yılında Neriman Nerimanov¹⁴⁰ ve Meşhedi Azizbekov¹⁴¹ Hümmet Partisi'ni¹⁴² kurdular. İlerleyen zamanlarda Kafkasya bölgesinin “Sovyetleştirilmesi” hususunda önemli rol oynadılar.¹⁴³

1905 İhtilalinden faydalanan Ermeniler Rusların desteğiyle Kafkasya bölgesinde silahlandı. Başta Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi bölgelerde silahsız Türk halkına saldırılar düzenlediler. Bu husus üzerine 1905 yılında Türkler Ermenilere karşı siyasi bir teşkilat etrafında toplanmaya karar verdi. Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde Difai adıyla siyasi bir dernek kuruldu. Bakü, Gence,

¹³⁸ Yunus Zeyrek, “*Ahıska ve Ahıska Türkleri*”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı- VIII**, Ankara 2015, s.250; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, Ankara 1999, s.213.

¹³⁹ Necip Hablmitoğlu, **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905- 1917)**, Ankara 1997 s.34 vd.

¹⁴⁰ Neriman Nerimanov (1870-1925) 1891-1901 yılları arasında öğretmen, eğitimci, yazar kimliğiyle görev yaptı. Doktor olmak isteyen Nerimanov, 1902 tarihinde tıp eğitimine başlayarak 1908 yılında eğitimini tamamladı. Yazarlık ve doktorluk kimliğinin dışında sosyal ve siyasal faaliyetleriyle aydın bir politikacı olarak ön plana çıktı. Kafkasya bölgesini Rus sömürgecilikinden kurtarmak için siyasi faaliyetlerde yerini aldı. Bkz. Neriman Nerimanov, **Türk- Azerbaycan Dilinin Muhtasar Sarf- Nahivi**, (Yay. İ. Gulusoy), Ankara 2019, s.6.

¹⁴¹ Meşhedi Azizbekov, 1876 yılında Bakü'de doğdu. Azerbaycan'ın Ssovyetleştirilmesi için etkin bir şekilde mücadele etti. 1905 yılında Hümmet Partisi'ne katıldı. Siyasette önemli rol aldı. Bkz. https://musavat.com/news/mesedi-ezizbeyov-tarixden-silindir_116026.html. 9.12.2022, 14.00.

¹⁴² 1901 yılında teşkilatlanmaya başlayan Hümmet Partisi 1904 yılında kuruldu. Partini kurulmasıyla birlikte Türkler öteden beri sürdürdükleri kültürel mücadelelerine siyasi bir nitelik kazandırmışlardır. Hümmet Partisi, Türk ve Müslüman işçiler arasında hızla yayılmış ve milli niteikteki tek siyasi teşkilat olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Ceyhun Mecidov, **Azerbaycan'da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara 2008, s.84

¹⁴³ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, Ankara 2014, s.172.

Karabağ, Nahçıvan gibi şehirlerde şubeler açıldı. Dönemin aydın milliyetçileri bu siyasi teşkilatın etrafında toplandı. Difai teşkilatı Kafkasya bölgesinin birliği fikriyle hareket etti. Teşkilatın asıl amacı ise Kafkasya bölgesinde yaşayan halklar arasında samimi kardeşlik ve birlik oluşturmaktır.¹⁴⁴ Difai teşkilatının Kafkasya birliği fikri özellikle Gence bölgesinde etkili oldu. Şubat 1905 tarihinde “*Kafkas halkları birleşin*” adı altında Gürcü, Ermeni ve Türkleri Rus yönetimine karşı birlikte mücadele etmeye çağıran bir bildiri yayınlandı. Bu bildiri Difai teşkilatının önderleri tarafından da olumlu karşılandı.¹⁴⁵

Rusya’da siyasi baskının şiddetlenmesinden sonra Difai teşkilatının başkanı ve ayrıca kurucusu olan Ahmet Ağaoğlu 1908 yılında Türkiye’ye göç etmek zorunda kaldı ve Difai teşkilatı dağıldı. Difai teşkilatının kadroları daha sonraları kurulacak olan *Müsavat Partisi*’ne katılacaklardı.¹⁴⁶ Müsavat Partisi Türklerin birliği ve bütünlüğü çerçevesinde 1911 yılında Mehmet Emin Resulzade’nin¹⁴⁷ önderliğinde toplanan aydınlar tarafından kuruldu. Müsavat Partisi başta tüm Müslümanlar arasında birliğin sağlanması için mücadele fikrini öne sürdü. İlerleyen süreçte bu fikir Milliyetçilik ve Türkçülük etrafında birleşti. Ana gaye Türk birliğini kurma fikrini yayma üzerinde yoğunlaştı. Bu durum ise Azerbaycan için oldukça önem arz etti. Böylelikle ilerleyen yıllarda Müsavat Partisi, Azerbaycan’ın bağımsızlığına giden yolda önemli bir rol oynadı. Kafkasya’da Rusya’ya karşı önemli faaliyetlerde buldu. Öyle ki Müsavat Partisi ticarete Rusya’nın Azerbaycan kaynaklarını kullanmaması hususunda büyük uğraşlar verdi.¹⁴⁸

Rusya Müslümanları tarafından başlatılan birlik olma fikri sadece parti etrafında değil toplantılar ve kongreler ile de desteklendi. Kongre faaliyetlerine başlandı. Birinci kongre düzenlenerek Rusya Müslümanları arasında birlik oluşturulması hususunda

¹⁴⁴ Ermenilerin Türklere karşı saldırıları ve Difai teşkilatının kuruluş gayesi hususunda detaylı bilgi için bkz. N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1907)**, s.168 vd.

¹⁴⁵ T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s.72 vd.

¹⁴⁶ N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1907)**, s.169.

¹⁴⁷ Mehmet Emin Resulzade, 1905 tarihinde yazar olarak Bakü’de çıkmakta olan gazete ve dergilerde siyasi ve sosyal konular olmak üzere yazılar kaleme almıştır. Daha sonraki yıllarda siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Bakü ve Tiflis başta olmak üzere Kafkasya genelinde önemli siyasi ve sosyal çalışmalar içerisinde yer almıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, “*Resulzade, Mehmet Emin*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.2 vd.

¹⁴⁸ N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1907)**, s.170 vd; Sebahattin Şimşir, “*Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)*”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı V**, Ankara 2015, s.451.

çalışmalar yapıldı. Çalışmalar neticesinde Rusya ile her konuda eşit olunması, ayrıca Müslümanların kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde okulların inşa edilmesi, gazete ve dergi çıkarılması hususunda kararlar alındı. 17 Ekim 1905 tarihinde II. Nikolay'ın yapmış olduğu çalışmalar dâhilinde kişilerin özgürlüklerinin güvence altına alınması hususunda bir bildirge yayınladı. Kafkasya bölgesinde yapılan çalışmalar 1906 yılında tamamlandı. Bu faaliyetler çerçevesinde Birinci Duma seçimlerinde altı Müslüman aday seçildi. Rusya Müslümanları, ikinci kongrelerini Petersburg'da 13-23 Ocak 1906 tarihinde gerçekleştirdi. Kongre sonrasında Türkler 36 milletvekili ile Duma'ya girmeye hak kazandı. Fakat bu durumdan rahatsız olan II. Nikolay Duma'yı dağıttı. 1907 yılında Rusya hem siyasi hem de idari baskılarını arttırdı. Aynı dönemde Kafkasya bölgesinde de baskılar artmaya başladı. Dönemin gazete ve dergileri kapatılırken okullar ise baskı altına alındı. Türk aydın liderlerin çoğu ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Rusya, Kafkasya'da 1917 ihtilaline kadar istibdat olarak ifade edilen baskı dönemini yaşattı.¹⁴⁹

1.5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA'NIN KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

XIX. yüzyılda Rusya kuzeyden ve güneyden olmak üzere hızla Kafkasya bölgesine yerleşmeye başladı. Rusya'nın hâkimiyetiyle beraber dikkatini bölgedeki Müslümanlar üzerine çekti. Rusya politik gücünü koruyacak ve kalıcılığını daimi kılacak nüfusa ihtiyaç duydu. Kafkasya'daki Müslümanların çoğunluğu Rus yönetimine karşıydı. Dolayısıyla Rusya'nın Hristiyan nüfusuna olan ihtiyacı arttı. Hristiyan nüfus, Kafkasya bölgesinde Rusya'nın politik gücünü arttıracak nitelikte olduğundan Kafkasya'ya dışarıdan göç etmek isteyen Hristiyanlara da yeni yerler ve imkânlar sağlandı. Bir taraftan Osmanlı Devleti ile Kafkasya Müslümanları arasındaki ilişkileri sekteye uğratmaya çalışırken diğer taraftan Kafkasya'da Ruslaştırma politikasını uyguladı. Böylelikle Kafkasya bölgesinde bulunan Müslümanların nüfusunu azaltmak için bölgenin demografik yapısını değiştirdi. Özellikle Rusya, Kafkasya bölgesinde kendi idaresi ve hâkimiyeti altında kullanabileceği ve kendisine biat edecek Hristiyan halklardan oluşacak bir toplum meydana getirmeyi planladı. Rusya'nın planı Kafkasya bölgesindeki hâkimiyeti açısından önemli bir adımdı. Fakat Rusya, Müslüman milletlere karşı daima şüphe ile yaklaştı ve onlara güvenmedi. Bu sebepten dolayı başta Kafkasya

¹⁴⁹ N. Hablemitoğlu, **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905- 1917)**, s.55- 85; T. Swietochowsk, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s.78 vd; N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, s.192 vd.

bölgesi olmak üzere pek çok yerde kendi amaçları doğrultusunda Ermeni topluluklarından faydalanmayı tercih etti. Kafkasya bölgesinin nüfus yapısını değiştirerek bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak istedi. Bu politika çerçevesinde Ermenilerden ciddi manada istifade etti. Bunun karşılığında Ermenilerin isteklerine çoğunlukla olumlu cevap verdi. Fakat Kafkasya bölgesinde kendi çıkarları doğrultusunda Ermenilerin güçlenmesine asla müsaade etmedi. Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki asıl amacı her daim Rus idaresini bölgede hâkim kılmaktı. Dolayısıyla kendi çıkarları doğrultusunda hareket etti. Ermenilerin Kafkasya'daki rolü ise Rusya'nın bölgedeki gücünü arttırmak oldu.¹⁵⁰

Rusya, Kafkasya bölgesini zamanla istila etmeye başladı. Bu süreçte bölgede yaşayan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında huzursuzluklar meydana geldi. Kafkasya'da yaşayan Çerkezler ve Dağıstanlılar Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladı. Ruslar Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlara karşı baskı uyguladı. Fakat Hristiyan halkı kendi tarafına çekebilmek için farklı bir tutum sergiledi. Netice itibarıyla ilerleyen süreçte Ermeni meselesi ortaya çıktı. 1887 yılında A. Nazarbekyan tarafından Cenevre'de kurulan Hınçak¹⁵¹ Partisinin temel amacı özellikle Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlıklarını sağlamaktı. Ayrıca Rus ve İran Ermenilerini de kapsayan bağımsız bir Ermeni Devleti kurmaktı.¹⁵² Aynı şekilde 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun Partisinin kuruluş amacı tüm Ermenileri bir çatı altında toplamaktı. Taşnaksutyun Partisi kurulduktan sonra Kafkasya bölgesinde terör faaliyetleri arttı. Parti, ilerleyen zamanda daha da güçlenerek Ermeni ihtilalci cemiyetler arasında önemli bir konuma geldi. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında Ermenilerin bölgedeki kaderini belirleyen faaliyetlerde bulundu ve savaş sırasında İtilaf Devletleri ile hareket etti. Kafkasya bölgesinde oluşturdukları gönüllü

¹⁵⁰ Hayri Çapraz, “Güney Kafkasya’da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)”, **Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk- Ermeni İlişkileri**, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/guney-kafkasyada-ermen-nufusu-19-yuzyil/>, 21.09.2022, 09.30.

¹⁵¹ Ermeni Komiteleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 20, Konya 2008, s.311 vd.

¹⁵² Sevinç Ramizkızı Bağirova, “Ermenilerin Bakü, Şamahı ve Zengezur Katliamları 1905 Yılında Bakü’de Kanlı Katliam: Sebep ve Sonuçları”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı - VII**, Ankara 2015, s.121 vd.

Ermeni birlikleriyle Doğu Anadolu’da yaşayan Müslümanları yok etmek üzere harekete geçti¹⁵³

Büyük Ermeni devleti kurmak amacıyla faaliyette bulunan komiteler hem Kafkasya bölgesinde hem de Osmanlı toprakları olan Doğu Anadolu bölgesinde terör faaliyetlerini organize etti. Ermenilerin bu faaliyetleri Rusya’yı uluslararası politik arenada güç bir duruma sokacağından dolayı Rusya faaliyetlere tepki gösterdi. Öyle ki Rusların tepkisi neticesinde Ermenilerle arasındaki dostane ilişkiler bozuldu. Dahası Ermeni okullarının kapatılması ve Gregoryen kilisesinin Ortodoks kilisesi ile birleştirilmesi hususu gündeme geldi.¹⁵⁴ Ermenilerin terör faaliyetleri sonucunda Ruslar ile dostane ilişkileri bozuldu.

Rusya, Ermeni okullarının kapatılması diğer taraftan Gregoryen kilisesinin Ortodoks kilisesi ile birleştirilmesi hususunda faaliyetlerde bulundu. 1903’te Kilisenin mülkiyetinin kamulaştırılması kilisenin siyasi kurumlara yardımlarını azaltmıştı. Bu kanun Ermenilerin finans kaynaklarına önemli derecede darbe vurmuştu. Bu durum Ermeni terör olaylarının genişlemesine ayrıca Türk ve Müslüman karşıtlığının yeni bir boyut kazanmasına neden oldu. Rusya’nın direktiflerine uymayan Ermeniler bölgedeki terör faaliyetlerini genişlettiler. Rusya, Ermenilerin bölgede güçlenmesine karşı tedbir aldı.¹⁵⁵

Ermeniler Gence, Kars, Bakü Şuşa ve Tiflis’te bir takım mitingler düzenledi ve terör faaliyetlerini devam ettirdi. 1912 yılında Rusya ile Ermeniler arasında benzer bir hadise gerçekleşti. Rusya’nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya’nın Dışişleri Bakanı Sazonov’a gönderilen telgrafta Ermenileri Rus tarafına çekebilmek için uygun zaman olduğu, Ermenilerin Rusya’nın himayesini arzu ettiği ve Rusya’nın işgalini tüm güçleriyle destekleyeceklerini ifade ediyordu. Rusya’nın Ermenileri koruyucu tavrının devam etmesi gerektiğini bildirilmekteydi. Ayrıca Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ciddi karışıklıkların olacağı, isyanların çıkabileceği bildiriliyordu. Buna karşılık Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’un 30 Kasım 1912

¹⁵³ Orhan Doğan, “*Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)*”, **Selçuk Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 20, Konya 2008, s.315 vd.

¹⁵⁴ Musa Qasımlı, “*Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Sonuçları (1828- 1988)*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı - VII**, Ankara 2015, s.10.

¹⁵⁵ Nazim Mustafa, “*Ermenilerin 1905- 1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar*”, **Atatürk Dergisi** III/1, Erzurum 2014, s.3.

tarihinde Rusya Büyükelçisi'ne cevap olarak yazdığı mektubunda, bu dönemde yapılacak bir müdahalenin Rusya'nın siyasi konumuna zarar vereceği, böyle bir durum karşısında Avrupalı Devletlerin buna itiraz edebileceği ifade ediliyordu. Ayrıca böyle bir girişimin Rusya ile Türkiye arasında siyasi açıdan olumsuz durumlara sebep olacağını ve Osmanlı Devleti'nin, kendi topraklarında yaşayan Ermenileri Rusya ile iş birliğini engellemek için uzak bölgelere gönderebileceğini ve böyle bir durumda Rusya'nın Ermenilerden yararlanabilmesinin mümkün olmayacağını belirtmekteydi.¹⁵⁶

Rusya, 1905 yılında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında meydana gelen çatışmaları planlamıştı. Rusya'nın buradaki maksadı Ermenilerin Rusya'ya karşı başlattığı itaatsizliğine karşı önlem almaktı. 1905 yılında Kafkasya Genel Valiliğine Vorontsov Daşkov'un atanması ile birlikte Rusya, Ermenilere karşı ılımlı bir politika izlemeye başladı. Kafkasya Genel Valiliğine atandıktan sonra ilk iş olarak Gregoryen kilisesine ilişkin alınan kararın iptalini istedi. Bu durum Ermeniler tarafından olumlu karşılandı. Bu türden gelişmeler Ermenileri bölgedeki Türklere karşı cesaretlendirdi.¹⁵⁷

Kafkasya bölgesinde Azerbaycan Türkleri ile çatışmaya başlayan Ermeniler "Büyük Ermenistan" ideali ile hareket etmeye başladı. Ermeni- Müslüman çatışması ilk olarak Bakü'de meydana geldi. 1905 yılında Ağarza Babayev'in Ermeniler tarafından öldürülmesi ve ardından Azerbaycanlıların Ermeni mahallelerine saldırımları, olayları başlatan hadiseler oldu. 1905- 1906 yıllarında Bakü, Erivan, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, Gence, Tiflis ve Türklerin yaşadığı başka bölgelerde de Ermeniler terör faaliyetleri düzenleyerek Türkleri Kafkasya bölgesinden temizlemek istiyordu. 1905- 1906 yıllarında Bakü'de yaşanan katliam olayları "kanlı katliam" olarak tarihe geçti.¹⁵⁸ Cereyan eden olaylar başta Bakü olmak üzere büyüyerek tüm Kafkasya'ya yayıldı. Bu katliamlar iki yıl boyunca devam etti. 158 Türk köyü yakılıp yıkıldı.¹⁵⁹ Ermenilerin, Kafkasya bölgesinde 54 şehrin sadece 5'inde oğunlukta olduğu için asıl amaçları bölgedeki nüfus üstünlüğünü ele geçirmektir.¹⁶⁰ Rusya ise bu olayların yaşandığı sırada sessizliğini korudu. İki tarafı da idare etmeye çalıştı. Rusya'nın asıl amacı bu olaylardan

¹⁵⁶ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915**, s.72 vd.

¹⁵⁷ T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s.71; N. Mustafa, "Ermenilerin 1905- 1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", s.3.

¹⁵⁸ 1905 Bakü Olayları hakkında detaylı bilgi için bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, "1905 Bakü Olayları", **Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk- Ermeni İlişkileri**, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1905-baku-olaylari>, 23.09.2022, 23.30.

¹⁵⁹ T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s.68 vd.

¹⁶⁰ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, **Tarixin Qara Səhifələri**, Bakı 1998, s.39.

istifade edip 1905 devrim hareketini durdurmaktı. 1906 yılında kurulan Difai Partisi'nin faaliyetleri sonucunda olaylar son buldu. Kafkasya Valiliği tarafından bir konferans düzenlendi. Bu konferansa Vorontsov Daşkov önderlik etti. Müslümanları temsilen başta Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı ve Adil Han Ziyathan katıldı. Meydana gelen olaylar Kafkasya'da ağır yıkımlara yol açtı. Toplamda yedi şehir yakılıp yıkıldı. 15 bin civarında aile evlerini terk ederek göçe zorlandı. Fakat Tiflis'te düzenlenen bu konferans, Ermeni terör olaylarını durdurmadı. Daha sonraki süreçte devam eden Ermeni terör olaylarının araştırılması Rusya tarafından yasaklandı. Bu durum Azerbaycan'ın bağımsızlığına kadar devam etti.¹⁶¹

¹⁶¹ S. Bağirova, “Ermenilerin Bakü, Şamahı ve Zengezur Katliamları 1905 Yılında Bakü’de Kanlı Katliam: Sebep ve Sonuçları”, s.126 vd.

2.BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA

2.1. SAVAŞ ÖNCESİ TARAFLAR ARASINDAKİ SİYASİ GELİŞMELER

Balkan Savaşları'ndan yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, ordusunu yenilemek için Almanya ile görüşme sağladı. Bu görüşmeler neticesinde Almanya ile anlaşma gerçekleşti. Bu sırada Harbiye Nazırlığı görevine atanan Enver Paşa, Almanya'ya bir ziyaret gerçekleştirdi. Askeri iş birliğine dair yapılan ayrıntılı görüşmeler sonucunda Liman von Sanders Osmanlı ordusunda görevlendirilerek İstanbul'a gönderildi. Bu gelişme Rusya'yı harekete geçirdi. Türk- Alman ittifakı Türk ordusunu güçlendirmeye yönelik olduğu için Rusya'nın Doğu politikası kapsamında tüm hedeflerini tehlikeye soktu. Dolayısıyla Rusya, Türk- Alman ittifakını engelleyebilmek için tüm gücüyle mücadele etti. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, bu durum karşısında Osmanlı Devleti içindeki dengelerin Almanya lehine değişeceğini düşündü. Bu sebeple, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne ambargo uygulaması hususunda taleplerini ilettiler.¹⁶²

Rusya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini olabildiğince uzatmaya çalıştı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile savaşa girmesi Rusya'nın savaşacağı cephelemleri oldukça genişletecekti. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmak hem de tarafsızlığını devam ettirmek için ikna girişiminde bulundu. Osmanlı Devlet adamlarıyla görüşmek için çeşitli kişiler görevlendirildi. Bunlardan biri Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde askeri ateşe olarak görev yapan General Maksim Leontev oldu. Leontev, Türk- Rus ittifakı hususunda birçok defa Enver Paşa ile görüştü. Bu görüşmeleri ise rapor olarak Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 'a ilettiler. Bu sırada Osmanlı Devleti savaşın patlak vermesiyle birlikte seferberlik ilan etti. Rusya ise Kafkasya'daki ordusuna seferberlik emri verdi. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi kuşkusuz Rusya'nın Kafkasya'daki konumunu derinden etkileyecekti. Bu durum karşısında General Leontev, Enver Paşa ile görüşmelerine devam etti. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 5 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa ile görüştü. Bu görüşmede Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğunu, Rusya'ya karşı bir seferberlik fikirlerinin olmadığını, Rusya'nın endişelerini gidermek amacıyla Kafkasya'daki birliklerini geri çekebileceğini bildirdi. Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda

¹⁶² Eray Bayramol, “Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Türk- Rus İttifakına Dair Görüşmeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları* CXXIX/254, İstanbul 2021, s.44 vd.

karşılıklı tavizlere dayalı bir antlaşma gerçekleştirilmesini istedi. Büyükelçi Giers, Enver Paşa'nın teklifini Dışişleri Bakanı Sazonov 'a bildirdi. Fakat Sazonov, Enver Paşa'nın yaptığı tekliften şüphe duymaktaydı. Bununla birlikte Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri de bu ittifakı geri plana attı.¹⁶³

Rusya'nın ittifak konusunda geri durması ve zaman kazanmaya çalışması, ayrıca Enver Paşa'nın Almanya'nın savaşı kazanacağı düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin kendi menfaatini koruması adına tarafsız kalma ihtimalinin olmaması gibi pek çok sebepten dolayı Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girdi. Diğer taraftan Giers ve Leontev Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir ittifakın gerçekleşmesi gerektiğini savundu.¹⁶⁴ Netice itibarıyla her ne kadar Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi üzerinden Anadolu'nun içlerine kadar ilerlediyse de İngiliz ve Fransızlardan beklediği yardım gelmedi. Çünkü Osmanlı Devleti Çanakkale'de İngiliz ve Fransız donanmalarını yok etti.

2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE RUSYA'NIN SİYASİ STRATEJİSİ

Avrupa devletleri uzun bir süre savaş görmemiş olmakla birlikte tarafların kendi aralarında çatışmaları söz konusu olmuştur. Fakat bu çatışmalar “Büyük Savaş” niteliğine bürünmemiştir. Avrupa'da savaşın başlama nedenlerini ifade etmeden önce Liddell Hart'ın, kaleme almış olduğu “Birinci Dünya Savaşı” Tarihi adlı eserindeki şu satırları hatırlamakta fayda vardır:

“Avrupa'yı hazır hale getirmek için elli yıl harcandı. İnfilak ettirmeye ise beş yıl yetti. Çatışmanın temel nedenlerini oluşturan patlayıcı malzemelerin yapımını incelemek, kısa bir Dünya Savaşı tarihinin ne kapsamı ne de alanı içerisinde. Bir taraftan Prusya'nın Reich oluşumundaki etkisini, Bismarck'ın siyasi görüşlerini, Almanya'daki felsefi eğilimleri ve ekonomik durumunu incelemek gerekir... Diğer taraftan Rusya'nın siyasetini yönlendiren ihtiras ve idealizmin garip bir birleşimini ve bu ülkenin sınırlarının ötesinde, özellikle Alman komşularının arasında yarattığı

¹⁶³ E. Bayramol, “Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Türk- Rus İttifakına Dair Görüşmeler”, s.50 vd.

¹⁶⁴ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.230 vd.

*korkuyu incelememiz gerekmektedir ki bu ikincisi belki de nihai patlamanın en öldürücü unsuruydu.”*¹⁶⁵

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere savaşı tek bir sebebe bağlamak doğru değildir. Bu savaşın asıl nedeni Batılı Devletler tarafından Doğu topraklarının işgaliydi. Farklı kaynaklar da farklı nedenler öne sürülse de esas sebep büyük güçlerin çıkar çatışmasıydı.¹⁶⁶ Avrupa merkezli devletlerin sömürge ihtiyacı ve bu hususta yaşanan siyasi ve ekonomik çatışmalar büyük bir savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Sömürgecilik faaliyetlerinin en önemli konumunda yer alan İngiltere ile XX. yüzyılın başlarında Fransa ve Rusya'ya karşı Avrupa'da devlet oluşumunu tamamlayarak sürekli gelişen ve güçlenen Almanya'nın meydana gelişi, kutuplaşmanın ve çatışma ortamının oluşmasına neden oldu.¹⁶⁷

Rus kaynaklarında Birinci Dünya Savaşı, “Büyük Savaş”, “Dünya Savaşı”, “Emperyalist Savaş” olarak ifade edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırılan çıkar çatışması Dünya'nın tüm okyanuslarında meydana gelmiş ve nihayetinde Avrupa başta olmak üzere her kıtadan tarafların savaşa dâhil olmasına neden olmuştur. Öyle ki sömürgecilik için faaliyette bulunan devletler kendi alanlarını genişletmek ve daha verimli alanları elde etmek amacı ile birbirleriyle savaştı. Bu sebeple her bir devlet emperyalist hedefler doğrultusunda bu savaşa katıldı veya savaşa katılmaya mecbur bırakıldı. İşte bu nedenle Ruslar Birinci Dünya Savaşı'nı “Emperyalist Savaş” olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına zemin hazırlayan gelişmeler incelendiğinde dünyada var olan ekonomik ve siyasi alandaki gereksinimlerin güç dengelerini değiştirdiği görülmüştür. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletler arasında ittifaklar oluşmuştur. 1879 yılında başta Almanya ve Avusturya- Macaristan arasında ittifak anlaşması imzalanmış ve anlaşmaya sonradan 1882 yılında İtalya katılmıştır. Bu oluşturulan bloka “İttifak” Devletleri adı verilmiştir. Diğer tarafta ise 1893 yılında Fransa ve Rusya arasında anlaşma imzalanmıştır. Ardından Fransa ve İngiltere arasında 1904 yılında bir ittifak gerçekleşmiştir. Kısa bir süre sonra ise 1907

¹⁶⁵ Liddell Hart, **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, (Yay. K. Bağrıaçık), İstanbul 2014, s.1 vd.

¹⁶⁶ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.160.

¹⁶⁷ Süleyman Tekir, **Beyaz Harp**, İstanbul 2021, s.21.

¹⁶⁸ Michael Howard, **Yüzcü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı**, (Yay. S. Gül), Ankara 2014, s.17; Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.161.

yılında İngiltere ve Rusya arasında yapılan anlaşma neticesinde İtilaf Devletleri bloğu kurulmuştur.¹⁶⁹

Avrupa Devletleri arasındaki anlaşmazlıkların büyümesinde İngiliz ve Alman rekabeti etkili oldu. Bu anlaşmazlıkların büyümesinde Rusya'nın önemli rolü vardır. Rusya'nın esas hedefi Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmektir.¹⁷⁰ 28 Haziran 1914 tarihinde meydana gelen olayda Avusturya- Macaristan veliahdının genç bir Sırp tarafından suikast düzenlenerek öldürmesi tarihin en büyük felaketlerinden biri olarak kabul edilen Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. Bu durum karşısında Avusturya hemen Almanya ile yapmış olduğu görüşmelerde kendine destek aradı. Almanya'nın desteğini alan Avusturya ise 28 Temmuz günü Sırbistan'a savaş ilan etti. Bu durum karşısında Rusya ise 30 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan etti. Bu gelişme sonrasında Almanya 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş açtı.¹⁷¹

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ani olmadı. Rusya kendisini savaşın bir parçası olarak görüyordu. Bu sebeple savaş hazırlıklarını da ona göre yapıyordu. Rusya, seferberlik ilan ettikten sonra Kafkasya bölgesinde birtakım hazırlıklara başladı. Bununla birlikte yönünü Boğazlara çevirdiği için donanmada da birtakım hazırlıklar başlattı. İmparator II. Nikolay, 16 Temmuz 1914 tarihinde Donanma Bakanı I.K. Grigoroviç Baltık ve Karadeniz filolarının sıkıyönetime geçmesi hakkında kararname gönderdi. Bu kararnamede II. Nikolay, Baltık ve Karadeniz Filolarının savaşa hazır duruma getirilmesi gerektiğini bildiriyordu. Grigoroviç'e, savaş hazırlıklarının yapılması ve 17 Temmuzun seferberliğin ilk günü olarak belirlenmesi yönünde emir vermesi gerektiğini bildiriyordu.¹⁷²

17 Temmuz 1914 tarihinde seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte Savaş Bakanı V.A. Sukhomlinov, Donanma Bakanı I.K. Grigoroviç ve İçişleri Bakanı N.A. Maklakov, Alexandropol'daki (Gümrü) donanmanın başına geçti. Orduda ve donanmada seferberlik ilan edilmesiyle birlikte 1910 yılında ilan edilen seferberlik hazırlıklarına

¹⁶⁹ Ercüment Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, TDV İslam Ansiklopedisi VI, İstanbul 1992, s.196.

¹⁷⁰ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s.411.

¹⁷¹ A. N Kurat, **Rusya Tarihi**, s.412; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul 2009, s.131 vd.

¹⁷² Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46. Belge: 1. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVMF; F. 418. Op. 2. D. 196. L. 62.

uygun olarak hareket edilmesi gerektiği emredildi. Ayrıca seferberliğin ilk gününün 18 Temmuz olarak kabul edilmesi yönünde görüş bildirildi.¹⁷³

Rusya Balkanlarda aldığı yenilgi sonrası yönünü Boğazlara çevirdi. Bu sebepten dolayı Rusya ile Sırbistan birlikte hareket etmeye başladı. Rusya'nın hedefinde sadece Boğazlar yoktu. Kafkasya bölgesinde de olası bir savaşa karşı hazırlıklar ve planlamalar yapılmaya başlandı. Kafkasya bölgesinin özellikle sınır bölgeleri silahlandırıldı. Osmanlı Devleti ise Balkan Savaşları'ndan sonra bu dönemde hem donanma hem ekonomi hem de ordu konusunda sorunlar yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti özellikle ordu konusunda Almanya'dan askeri uzmanlar istedi ve Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne askeri yardımlar gerçekleşti.¹⁷⁴ Osmanlı Devleti ile Almanya'nın bu şekilde yakınlaşması Rusya'yı rahatsız etti.¹⁷⁵

Rusya, Kafkasya bölgesine komşu olan Osmanlı Devleti'nin şehirlerini ele geçirmek için 1913 yılında Erzurum, Van, Bitlis ve Bayezid'deki Rus konsolosluklarını teknik araştırmalar yapmak üzere görevlendirdi. Beyazid şehrine gelen üç Rus profesör aracılığıyla bu bölgede karışıklık çıkarılmaya çalışıldı. Askeri hazırlıklarını tamamlayan Rusya, Van'da bulunan Ermenileri kargaşa çıkarmaya teşvik etti. Rusya Van'a asker sevk etmek istedi. Bu gelişmeler neticesinde Rusya Van, Hoy ve Rumiye konsolosluklarının aracılığıyla Ermenileri kışkırtarak Osmanlı Devleti sınırında kargaşa çıkarmak için Ermenilerle hareket etti. Böylelikle Ermeniler Ruslara bu bölgede hizmet etmeye başladı.¹⁷⁶ 1914 yılında Taşnak Partisi Erzurum'da 2 hafta devam eden 8. Kongresini düzenledi. Yurt içinden ve yurt dışından toplamda 30 temsilci katıldı. Kongreye konu olan mesele ise Osmanlı ordusundaki Ermenilerin Ruslarla iş birliği içinde olmasıydı. Kongrede alınan kararlar arasında Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Ermeni vatandaşlarının Osmanlı Devletine karşı Rusya'nın yanında savaşa gireceği düşüncesi yer almaktaydı.¹⁷⁷

¹⁷³ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46. Belge: 2. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2369. Op. 2. D. 30. L. 2.

¹⁷⁴ Cenk Reyhan, "Türk- Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", **Belleten** LXXIX/254, Ankara 2005, s.240; F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.133.

¹⁷⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi II**, Ankara 1951, s.281.

¹⁷⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri (1907-1921) III**, Ankara 2006, s.79.

¹⁷⁷ Ali Ulvi Özdemir, **Kafkasya Askeri ve Siyasi Gelişmeler Kronolojisi (1914-1923)**, İstanbul 2019, s. 18.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasından rahatsız olan Rusya, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istemekteydi. Bu dönemde Almanya ise Osmanlı Devleti üzerinde pek çok konuda özellikle de askeri alanda etkisini arttırmıştı. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya karşı itirazı mümkün olmamıştır. Neticede Osmanlı Devleti savaşa Almanya'nın yanında katıldı.¹⁷⁸ Bu dönemde Osmanlı Devleti büyük topraklar kaybetti. Fakat her şeye rağmen Osmanlı Devleti zengin kaynaklara sahip bir devlet olma özelliğini kaybetmedi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum itibarıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı düşmanlıklar arttı. Bu bağlamda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının ortak olması bu iki devleti bir birine yakınlaştıran önemli etkenlerden biri oldu.¹⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde nasıl bir pozisyon alacağını bekleyen Rusya, ona göre hazırlıklarını sürdürüyordu. 31 Temmuz 1914 tarihinde Rus Karadeniz Donanması Komutanı Amiral Eberhard, Kafkas Ordu Komutanı N.N. Yanuşkeviç'e, İstanbul'daki deniz ajanı A.N. Şçeglov'dan, Rusya'nın Türkiye ile ilgili kararını beklediklerini bildiriyordu. Ayrıca Türkiye her geçen gün savaş hazırlıklarına devam ederek donanmasını güçlendiriyordu. Bu bağlamda İstanbul'daki deniz ajanı konuyla ilgili bir telgraf gönderdi. Telgrafa göre, Türk birliklerinin Goeben ve Breslau'nın eşliğinde sekiz nakliye aracıyla Trabzon'a asker gönderme niyetinde olduğunu bildiriyordu. Ayrıca Eberhard, Türkiye'nin her geçen gün daha da güçlendiğini ve bu gücünü Rusya'ya karşı kullanacağını bildiriyordu. Şçeglov, konuyla ilgili Karadeniz Donanmasının tamamen hazır olduğunu bildiriyordu. Dolayısıyla Rusya'nın harekete geçmesi için Türkiye ile ilgili hükümetin kararını bekliyordu.¹⁸⁰

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti Avrupa'nın diğer güçlü devletleri ile ittifak arayışına girdi. Bu vesileyle ilk olarak İngiltere ile ittifak konusunda görüşme sağladı. Fakat bu görüşme olumlu sonuçlanmadı. İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktan ziyade kendi müttefikleri ile paylaşmayı planladı. Osmanlı Devleti bu politika karşısında İngiltere'ye olan düşmanlığını arttırırken Almanya ile ittifak kurulması fikrini ise güçlendirdi. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında olası bir

¹⁷⁸ H. Bayur, **Türk İnkılap Tarihi II**, s.307.

¹⁷⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 2018, s.101 vd.

¹⁸⁰ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 49. Belge: 6. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVMF; F. 716. Op. 1. D. 28. L. 1.

ittifakın oluşmasına en fazla karşı çıkan devletlerden biri Rusya oldu. Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir ittifak sağlandığı takdirde Rusya'nın Boğazlar üzerindeki planları sekteye uğrayabilir hatta Rusya Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılabilirdi. Osmanlı Devleti'nin İttifak teklifinin İngiltere tarafından reddedilmesinin bir diğer sebebi ise olası bir ittifaka karşı Rusya'nın yoğun itirazıydı.¹⁸¹ Böylelikle Rusya Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istedi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti Fransa'ya da ittifak teklifinde bulundu. Bu tekliften de sonuç çıkmayınca Osmanlı Devleti Almanya'ya yöneldi.¹⁸² Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde bir ittifak antlaşması imzalandı. Almanya donanmasına ait Goeben ve Breslau adlı savaş gemileri 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale'ye ulaştı. İsimleri sonradan Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen bu savaş gemilerini Osmanlı Devleti satın aldığını açıkladı. Bu durumda artık Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı bir daha söz konusu olmadı ve Almanya bir an önce Osmanlı Devleti'ni kendi saflarında savaşa sokmak istedi. Daha sonra Amiral Souchon komutasında bulunan Yavuz ve Midilli savaş gemileri 29 Ekim 1914 tarihinde Rus sahillerini bombaladı. Bu olay üzerine İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti.¹⁸³

Goeben ve Breslau'nun savaş gemileri Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinde önemli bir rol oynadı. Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa hemen dâhil etmek için baskı yapmaya başladı. Rusya bu dönemde Avusturya üzerinde üstünlük kurmaya başladı. Diğer taraftan Fransa Marne Savaşı'nda Rusları mağlup etti. Bu durum üzerine Almanya, Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını arttırdı. Bu bağlamda Amiral Souchon 27 Ekim 1914 tarihinde komutası altında bulunan Osmanlı donanmasını Karadeniz açıklarına çıkarttı. Buradaki asıl amaç ise tatbikattan çok Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş meydana gelmesine neden olacak baskın gerçekleştirmektir. Bu durumun Rusya da farkındaydı. Souchon komutasında bulunan Osmanlı donanması 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'deki bazı Rus limanlarını bombaladı. Bu durumun hem Rusya içinde hem de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunan savaş yanlılarına olumlu bir yansıması olmuş olabilirdi. Almanyanın ise başından beri

¹⁸¹ Ali Kaşıyüğun, **Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi**, İstanbul 2015, s.158 vd.

¹⁸² Feroz Ahmed, *“İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1918)”*, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi II**, İstanbul 1985, s.298 vd; Akdes Nimet Kurat'a göre; Sazonov ve Giers arasındaki yazışmalar, Sazonov'un bu konuda olumsuz bir tavır sergilediğini göstermektedir. Gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Akdest Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s.417 vd.

¹⁸³ F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.142 vd.

asıl amacı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş başlatmaktır. Souchon İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'e gönderdiği telgrafta, tatbikat adı altında Karadeniz'e açıldığını ve anlaştıkları üzere Enver Paşa'dan gelecek mesajdan sonra uygun bir fırsat bulduğunda Rus donanmasına saldıracağını ifade etmiştir. Plana göre Souchon, Rus limanlarını bombalaması yönünde Enver Paşa'nın mühürlü emrini açmasına ya da açmamasına dair telsiz ile vereceği talimatı beklemesi gerekiyordu. Fakat Enver Paşa telsiz talimatı göndermedi. Bu duruma rağmen Amiral Souchon plana sadık kalmayarak Rus limanlarını bombaladı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin resmen Birinci Dünya Savaşı'na girmesine sebep oldu.¹⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin Rus limanları olan Odessa, Sivastopol ve Novorossisk limanlarını bombalamasının ardından Rusya 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.¹⁸⁵

Netice itibarıyla Rusya, Goeben savaş gemisinin Karadeniz'de Rus limanlarına yapmış olduğu baskından sonra 1 Kasım günü Kafkasya bölgesi ile Osmanlı Devleti'nin kesiştiği sınır boylarındaki Türk Karakollarına saldırdı. Rusya, ilk olarak Oltu ve Kağızman bölgesinden hareket ederek Doğu Beyazıt ve Diyadin bölgelerini ele geçirerek ilerleyişine devam etti.¹⁸⁶

2.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA CEPHESİ'NİN GENEL DURUMU

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan tüm bölgeler dâhil olmak üzere Kafkasya bölgesindeki halk da Rus hükümetinin savaşa girmesini destekledi. Savaşın başlaması Rusya'da milli heyecan uyandırdı ve Rus halkı hızlı bir galibiyet alınabileceği düşüncesine kapıldı. İlk başlarda bu savaş Rusya içerisinde birleştirici bir etki yaratsa da ilerleyen süreçte bu tavrın değiştiği görüldü. Rusya savaşın ilk dönemlerinde önemli kayıplar vermeye başladı.¹⁸⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkler, Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesiyle Rusya'nın yanında yer almak veya manevi

¹⁸⁴ Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, (Yay. E. Kılıç), İstanbul 2018, s.204 vd; Eray Bayramol, “*Rus Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 29 Ekim 1914 Karadeniz Baskını ve Türk-Rus İlişkilerinin Sonu*”, *History Studies XIII/3*, 2021, s.767 vd.

¹⁸⁵ Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1997, s.67.

¹⁸⁶ Eray Bayramol, “*Rus Diplomatik Belgelere Göre Kafkasya Cephesi'nin Açılması ve Rusya'nın Kafkasya Politikası*”, *100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2019, s. 310.

¹⁸⁷ N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.268.

bağı ile bağlı oldukları Osmanlı Devleti'nin yanında mücadele etmek arasında bir ikilemde kaldı. Bu husus Azerbaycan'ın önde gelen aydınları arasında da fikir ayrılığının yaşanmasına neden oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesi Kafkasya'da yaşayan Müslümanların haklarını savunmak amacıyla çıkarılan “Kaspi” gazetesi¹⁸⁸ Osmanlı Devleti'nin halifesi tüm Müslümanların lideri olmadığı gerekçesi ile bu savaşta Almanya ve Osmanlı'ya karşı mücadele için Rusya ile birlikte hareket edilmesi gerekliliğini bildirdi. Diğer taraftan 1914- 1916 yılları arasında Kırım bölgesinde yaşayan halkların Osmanlı Devleti'nin yanında mücadele edilmesi gerektiğini vurguladı. Çünkü ilerleyen zamanda Rusların hâkimiyetinden kurtulmanın asla mümkün olmayacağı yönündeki düşüncelerini ifade etti.¹⁸⁹ Diğer taraftan Kafkasya bölgesindeki Azerbaycan halkı Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'ne yardım etmek maksadıyla “Kardeş Kömeği Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” adı altında yardım cemiyeti kurarak destek oldu.¹⁹⁰

Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya Kafkasya bölgesindeki Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadele etmeye ve baskıyı arttırmaya başladı. Bu baskı ve mücadele tüm sahada çeşitli yöntem ve taktikle yürütüldü. Azerbaycan'da bulunan Türkçü ve İslamcı gruplara karşı mücadele etmeye başladı. Bu vesileyle Azerbaycan'da bulunan kişiler takip altına alındı. Ayrıca Azerbaycan'da ortaya çıkan milli fikir ve düşünceler araştırılmaya başlandı. Türkçü aydınlar ve din adamları fişlendi. Özellikle Azerbaycan halkı arasında bulunan zenginler denetim altına alındı. Öyle ki Osmanlı Devleti'ne yardım ettikleri gerekçesiyle pek çok insan ülkeden sürgün edildi. Bu baskılar basın yayın özgürlüğünü de kısıtladı. Türkçe kitapların yayılması yasaklandı. Ayrıca bölgede bulunan Müslümanların silahları toplanarak el konuldu. Bölgede yapılan bu faaliyetleri denetlemek ve Rusya adına iş birliği yapmak görevi ise Rusya tarafından Ermenilere verildi. Çünkü Kafkasya bölgesinde Rusya en fazla Ermenilere güvenmekteydi. Bu sebepten dolayı casusluk işinde Ermeniler Rusya adına önemli rol oynadı. Tüm bu baskılara rağmen Kafkasya bölgesinde yaşayan İslamcılar Rusya'ya karşı birlikte mücadele etmek için tüm Müslümanlara hitaben bir çağrı hazırladı. “Kutsal savaş

¹⁸⁸ Azer Adıgüzelov, “Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler”, **Marmara İletişim Dergisi X/10**, İstanbul 1999, s.260.

¹⁸⁹ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara 2000, s.71.

¹⁹⁰ Elçin Neciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart- 1 Nisan 1918)”, **Yeni Türkiye VII/77**, Ankara 2014, s.2.

zaruridir” adı altında bu çağrıyla yapmanın asıl amacı Rusya’nın baskı ve idaresinden kurtulmaktır.¹⁹¹

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Rusya, daha önce 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması sonucunda Kafkasya bölgesinin sınırlarına kattığı Kars vilayetinde bir takım faaliyetlerde bulundu. Osmanlı Devleti ile iltisaklı olan kişiler fişlendi. Ayrıca Rusya’ya karşı mücadele hareketine katılan 150 civarında Türk, Kars vilayetinden uzakta, başta Astrahan olmak üzere Orenburg ve Semerkant gibi bölgelere sürgün gönderildi. Kafkasya bölgesinde bu tür faaliyetlerin olduğu sırada Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen savaş devam etmekteydi. Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Kafkas ordusunda görevli General Nikolay Yudenich,¹⁹² Kafkasya bölgesinde pek çok faaliyette bulundu. Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkleri bölgeden uzaklaştırmak için saldırılar gerçekleştirdi. Rus birlikleri 1 Kasım gününün sabahında Musun, Kötek, Narman ve Kaleboğazı bölgelerinden sınırı geçerek ilerlemeye devam etti. Burada Rusların asıl amacı genel bir saldırıdan ziyade savaşı Türk topraklarına taşımaktı. Böylelikle Kafkasya Müslümanlarının Ruslara karşı direniş göstermelerini engellemek istedi. Bu gelişmeler karşısında 4 Kasım’da ise 3. Ordu’ya taarruz emri verildi. 6 Kasım’da ise Köprüköy Muharebesi meydana geldi. Rusların bu ilerleyişi sırasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Osmanlı ordusu 14 Kasım 1914 tarihinde Köprüköy Muharebeleri sonucunda Rusları geri püskürttü. Böylelikle Rus ordusu sınırın diğer tarafına atıldı. Ruslar, Azap, Kalender, Ardos mevzilerinden geri çekildi. Böylelikle Osmanlı ordusu, Rusların geri çekilmesini sağladıktan sonra kesin bir başarı elde etmek için taarruz hazırlıklarına başladı. Enver Paşa alınan bu sonucu yeterli görmedi. Dolayısıyla cephe savaşlarıyla alt edilemeyen Rus ordusunun, planlanan kuşatma harekâtıyla yok edilebileceğini düşündü. Fakat cephede görevli olan ve orduyu yakından takip eden 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa bu düşünceye pek sıcak bakmadı. Çünkü ağır kış şartlarının etkili olması ayrıca kışlık donanım ve teçhizat eksikliği sebebiyle yapılacak olan kış taarruzunu uygun görmedi. Bu durum karşısında

¹⁹¹ Musa Qasımlı, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya’nın Azerbaycan’da Türkçülük ve İslamcılıkla Mücadelesi”, **Yeni Türkiye** 74, Ankara 2015, s.167.

¹⁹² Nikolay Nikolayeviç Yudenich (1862-1933): 1887 tarihinde Rus ordusunda göreve başlamıştır. 1904-1905 tarihinde meydana gelen Rus- Japon Savaşı’nda ilk savaş tecrübesini edinmiştir. 1913 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı olmuştur. Sarıkamış Harekâtında göstermiş olduğu başarı sonucunda Rus Kafkas Ordusu Komutanı olmuştur. 1917 tarihinde Bolşeviklere karşı gelerek askeri hayatının geri kalanında Bolşevikler ile mücadele etmiştir. Kızıl Orduya karşı başarısız olan Yudenich, 1920 tarihinde Fransa’ya kaçmış ve orada ölmüştür. Bkz. S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.125.

Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'yı, yerinde inceleme yapması için Kafkas cephesine göndermeye karar verdi. Taarruz yapılmasının mümkün olduğunu, Hafız Hakkı Paşa gerçekleştirdiği incelemeler sonucunda rapor etti. Bunun üzerine Enver Paşa, taarruzu bizzat kendisi kumanda etmek için harekete geçerek 15 Aralık'ta Köprüköy'deki ordu karargâhına geldi.¹⁹³

Taarruz hazırlıkları devam ettiği sırada birtakım gelişmeler meydana geldi. Hasan İzzet Paşa 18 Aralık'ta istifa etti. Bunun üzerine Enver Paşa ordunun kumandanlığını üstlenerek gerçekleştirilecek olan harekâtın sevk ve idaresini eline aldı. Enver Paşa 19 Aralık'ta taarruz emrini imzaladı. 15 Aralıkta başlayan taarruz planı 22 Aralık gününe kadar devam etti. 22 Aralık'ta taarruz harekâtı başladı ve ilk taarruz ise 26 Aralık sabahı Sarıkamış'ta meydana geldi. 28 Aralık gününe gelindiğinde Ruslara karşı üstünlük sağlayan Türk ordusunun, ilerleyen süreçte olumsuz hava şartları sebebiyle taarruz gücü giderek zayıflamaya başladı. Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov, Karaorgan, Oltu, Yalnızçam Geçidi ve Beğlevan bölgesindeki çatışmaların durumu hakkında Nikolay Nikolaeviç'e 1 Ocak 1915 tarihinde rapor gönderdi.¹⁹⁴

Daşkov'un yazdığı rapora göre, 31 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış müfrezesinde, Karaorgan bölgesindeki savaş tüm cephe boyunca devam ediyordu. Ayrıca çatışmaların devam ettiği sırada subayların da içinde bulunduğu 1.000 civarında kişinin de esir alındığını ifade ediyordu. Bu sırada General Kalitin'in müfrezesi ise gün sonunda Oltu'ya ulaşarak farklı bölgelere dağılan düşmanı takip etti. Rus birlikleri ileri hareketini sürdürerek Narman'ı işgal etti. Ruslar, 500'den fazla kişiyi esir aldı. Ayrıca aralarında tifüs hastalarının bulunduğu pek çok kişi de yaralandı. 87. ve 88. Alay birlikleri ile Bitlis ve Sivas'tan Jandarma müfrezeleri General Kalitin'e karşı harekete geçti. General Kalitin, verilen emir doğrultusunda Narman- Şekerli üzerinden Türk birliklerinin gerisine doğru hareketine devam etti. 31 Aralık'ta Ardahan müfrezesi Yalnızçam Geçidi'ni ele geçirdi ve Çoruh müfrezesi de bölgeye takviye etmeye başladı. Türklerin Beğlevan geçidinden çıkarılması devam ediyordu. Vorontsov Daşkov, bölgenin tüm kuzey yüksek kesimlerinin Rusların elinde olduğunu bildiriyordu. General Abatsiev'in müfrezesi, Eleşkirt Vadisi'ni işgal eden Türk kuvvetlerinin dikkatini

¹⁹³ Tuncay Öğün, “*Sarıkamış Harekâtı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara 2019, s.470.

¹⁹⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 208. Belge: 118. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 456. L. 22.

dağıtmak için Karakilis'e doğru bir saldırı başlattı. Diğer taraftan müfrezelerin geri kalanında ise herhangi bir değişiklik yoktu.¹⁹⁵

Raporda geçen bilgiler doğrultusunda değerlendirildiği vakit Türk birlikleri 1 Ocak'tan itibaren güç kaybı yaşamaya başladı. İlerleyen süreçte ise Ruslar bölgede üstünlüğü ele almaya çalıştı. Dolayısıyla Rusya, savaş planında değişiklik yaptı. Başlarda Rusya savunmada kalınması gerektiğini savunuyordu. İlerleyen süreçte bu durum değişerek kuşatma yapılması gerektiği yönünde bir plan uygulandı. Böylelikle Rusya, başta Kafkasya bölgesi olmak üzere Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki ilerleyişine devam etti. Kafkas Ordusu Karargahı Levazım Sorumlusu General L.M. Bolhovitinov tarafından Başkomutan Yu.N. Danilov'a gönderdiği, Kafkasya Cephesi'ndeki Rus birliklerinin yeri ve eylemleri hakkındaki raporuna göre, Primorsky ve Rionsky bölgelerinde herhangi bir değişiklik yoktu. Gidreveti bölgesinde ilerleyen Çoruh müfrezeleri, Türklerin karşı saldırılarını başarıyla püskürttü. Ardahan müfrezesinde herhangi bir değişiklik yoktu. Diğer taraftan Erivan müfrezesinin saldırısı sürüyorken Kuis-Varvar Dağı savaşıyla işgal edildi. Bu müfrezenin arkasının desteği, iki tabur tarafından güçlendirilen General Nikolaeviç'in süvari müfrezesine emanet edildi. Yüzlerce Kafkas Alayı'nın Iğdır'a döndüğü ifade ediliyordu.¹⁹⁶

2 Ocak 1915 tarihinde Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov, Başkomutan Nikolay Nikolaeviç'e, Karaorgan ve harekât alanının diğer alanlarındaki düşman saldırılarını püskürtmesi hakkında rapor yazdı. Rapora göre, 1 Ocak'ta Karaorgan bölgesinde, Türklerin taarruzu Rusya açısından büyük bir başarı ile devam etmekte idi. Sarıkamış'taki savaş gibi düşmanı yenmenin en önemli aracı topçuların güçlü eylemiydi. Kötek'in kuzeyinde, 52. Alay süngü saldırısıyla tahrip edildi ve alayın kalıntıları, komutan ve birkaç subayla birlikte esir alındı. Türklerin daha önce Sarıkamış'a geçişinin gerçekleştiği bölge, Çatak'a kadar mağlup Türk birliklerinin kalıntılarından temizlendi. Saldırıların Sarıkamış- Bardız- Çatak yönündeki takibi sırasında sadece 1 Ocak'ta 5.000 esir, 14 silah, çok sayıda farklı malzeme ve 10.000 kadar büyük baş hayvan ele geçirildi. Daşkov ayrıca Çoruh müfrezesinde, Beğlevan

¹⁹⁵ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 208. Belge: 118. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 456. L. 22.

¹⁹⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 208. Belge: 119. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 44.

geçidinin ele geçirilmesi için yapılan çatışmaların Ruslar açısından başarılı bir şekilde yürütüldüğünü ifade ediyordu. Bu geçidin savunucularının kurtarılması için Türkler, Hopa'dan Kıyı Şeridi'nde güçlü bir saldırı düzenledi, bu saldırı püskürtüldü.¹⁹⁷

Ruslar, 1 Ocak 1915 tarihinde üstünlüğü ele alarak bir kuşatma harekâtı başlattı. Kafkas Ordusu Karargahı Malzeme Sorumlusu Genel Raporu L.M. Bolhovitinov, Başkomutan Yu.N. Danilov'a, 3 Ocak 1915 tarihinde düşman hakkında alınan bilgileri rapor etti. Primorsky müfrezesinde Türkler, Kvakherhe Dağı'na başarısız bir şekilde saldırı düzenledi. Dzheres köyü önemli Türk kuvvetleri tarafından işgal edildi. Beglevan Boğazı'nın sağ kıyısında bulunan Türk birlikleri geri çekiliyordu. Aralık ayında Ardahan müfrezesine karşı harekete geçen düşman müfrezesi hakkında daha doğru bilgiler alındı. Buna göre, 8. ve 9. alayların, yaklaşık 2 avcı bölüğü, 8 dağ topu ve 50 süvari Ardanuç ve Ardahan yönünde hareket ediyordu. Diğer geri kalan birlikler Edirne'nin başıbazukları, Lazlar ve Kürtler olduğu tespit edildi. Türk birliklerinin hareketi Rize'deki ana birlikler olan Hopa'da gerçekleştirildi. Asıl ilerleyiş Hopa'da gerçekleşti.¹⁹⁸ Hopa vadisi boyunca ilerleyen birlikler Alexandropol Kars demiryolunu yok etme görevi ile Borçka karayolu boyunca ilerledi. Yeniköy bölgesindeki Oltu yönündeki 32. tümenin birlikleri 4 makineli tüfekle mağlup edildi. Diğer birlikler ise Narman, Kızıl Kilise, Şekerli hattından geri çekildi. Kızıl Kilise hattında kalarak bu hattı güçlendirmeye çalıştı. Sarıkamış yönünde ilerleyen 11. Kolordu'nun direnişi kırıldı. Türk birliklerinin diğer kalanları ise Kavak Tepe- Çermik hattının arkasına çekildi. 2 Ocak'ta General Abatsiev'in ileri karakoluna karşı düzenli piyade ve üç Kürt taburundan oluşan Türk birlikleri de geri çekildi.¹⁹⁹ Bu bilgiden de anlaşıldığı üzere 3 Ocak 1915 tarihinden itibaren cephede Türk birlikleri Ruslara karşı üstünlüğü yavaş yavaş kaybediyordu. İlerleyen süreçte Hafız Hakkı Paşa, Rus kuşatmasında daha fazla zayıat yaşamamak için 4 Ocak günü elindeki kuvvetlere geri çekilme emri verdi. Sarıkamış Harekâtı, hem kışın çok sert geçmesi hem de 3. Ordu'nun teçhizat ve

¹⁹⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 210. Belge: 121. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 54-57.

¹⁹⁸ Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Tokat 2008, s.26 vd.

¹⁹⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 214. Belge: 126. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2100. Op. 1. D. 534. L. 6.

hazırlıklar konusunda bu taarruzu yürütebilecek durumda olmaması ayrıca harekât planının dışına çıkılması sebebiyle bir başarı elde edilemedi.²⁰⁰

Sarıkamış Harekâtında Türk ordusunun 90.000 şehit verdiği bilgisi genel kabul görse de bu ifade doğruyu yansıtmamaktadır. Konuyla ilgili Ramin Sadıgov, *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı* adlı çalışmasında Sarıkamış Harekâtında verilen kayıplara dair farklı tespitler yapmıştır. Rus kaynaklarına göre genel olarak bu kayıplar Türk ordusunda şehit, yaralı ve tutsak olmak üzere toplamda 70.000- 80.000 civarında askeri kaybettiğini yazmaktadır. Diğer Rus kaynaklarında ise Türk ordusunda 70.000- 78.000 civarında şehit, yaralı ve tutsak olduğu, Rus ordusunun ise 20.000 ölü ve yaralı ile 6.000 donan olmak üzere toplamda 26.000 civarında kayıp verdiğini kaydetti. Mart 1915 tarihinde baharın gelmesiyle birlikte ortaya çıkan naaşlar Ruslar tarafından görevlendirilen Müslüman köylüler vasıtasıyla toplanıp dini merasimin ardından toplu mezarlara defnedilmiştir. Mart 1915 tarihinde Kars bölge komutanı tarafından, Kafkas Ordusu Genel Komutanı Yudenîç'e sunulan raporda 23.000 Türk askerinin defnedildiği ifade edilmiştir. Başka bir kaynakta ise tüm Sarıkamış çevresinde yaklaşık 28.000 civarında Türk askerinin defnedildiği ifade edilmiştir. Rus kaynaklarında genel olarak Türk kaybının şehit, yaralı ve esir olmak üzere 70.000 ile 80.000 arasında olduğu belirtilmekte idi.²⁰¹

Türk kaynaklarında ise konuyla ilgili farklı tespitler yapılmıştır. Fevzi Çakmak, eserinde Türk kayıplarının 60.000. olduğunu kaydetmiştir.²⁰² Diğer taraftan Genelkurmay Başkanlığının 3. Ordu Harekâtı adlı eserinde Sarıkamış Harekâtı sonunda soğuk ve salgın hastalıklarının neticesinde tespit edilen kayıp sayısı 30.000 ölü ve 7.000 esir olmak üzere toplamda 37.000 olduğu belirtilmiştir.²⁰³ Süleyman Tekir ise konuyla ilgili Beyaz Harp adlı eserinde tüm verileri dikkate alarak yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Türk ordusunun toplam kaybının 41.000 olduğunu ifade etmektedir. Rus ordusunun kayıplarının ise 30.000 civarında olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁴ Tuncay Ögün, TDV İslam Ansiklopedisinde yazmış olduğu “Sarıkamış Harekâtı” adlı makalesinde ise 90.000 kayıp olarak genel kabul gören bu rakamın doğru olmadığını

²⁰⁰ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi- Kafkasya Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, Ankara 1993, s.533.

²⁰¹ Ramin Sadıgov, “*Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi** 46, Konya 2019, s.289 vd.

²⁰² Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı**, Ankara 2011, s.114.

²⁰³ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi- Kafkasya Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.535 vd.

²⁰⁴ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.322 vd.

ifade etmektedir. Türk ordusunun kaybının 30.000 olduğunu Rus ordusunun da 30.000 kaybı olduğunu belirtmektedir.²⁰⁵ Tüm bu veriler değerlendirildiğinde Sarıkamış Harekâtı sırasında Türk ordusunun çatışmalarda 30.000 ile 40.000 civarı şehit verdiğini ifade etmek mümkündür.²⁰⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, Kafkasya halkı ile görüşmelerini Teşkilat-ı Mahsusa'nın elemanları tarafından sağlamaya çalıştı.²⁰⁷ Bu konuyla ilgili Kafkasya Genel Valiliği'ne bağlı Güney Kafkasya Askeri İşler İdaresinin Özel Şubesi bir rapor hazırladı. Bu raporda Türklerin Kafkasya bölgesinde gizli keşif bölükleri kurduğunu ve göçmenler ismiyle Kafkasya'da ve Azerbaycan'da keşif yaptıkları ayrıca orada bulunan önemli şahıslarla irtibat sağladıkları ifade edilmekteydi. Rusya ise buna karşılık olarak özellikle Osmanlı Devleti ve İran tarafından Rusya aleyhinde girişimde bulunanları takip etmeye başladı.²⁰⁸

Kafkas Ordusu Komutanı Yudenîç ile L. M. Bolhovitinov, Van bölgesini ele geçirmek için planlanan operasyona Azerbaycan müfrezesinin katılması göz önüne alındığında, sınır muhafızlarının bazı kesimlerinden bir müfrezenin oluşturulması ayrıca bu müfrezenin Kuzey-Batı Azerbaycan'a gönderilmesi hakkında 5 Mayıs 1915 tarihinde bir rapor yazdı. 4. Kafkas Kolordusu birimlerine Van bölgesini işgal etmesi için 263. Gunib Piyade Alayı ve 4. Kuban Plastun Tugayı ile takviye gönderdi. Böylelikle Kafkas Süvari Tümeni'nin bir parçası olarak General Şarpante'ye bir süvari müfrezesi ve 3. Trans-Baykal Tugayı'nı topçularıyla birlikte gönderme görevi verdi. Bu harekâtın nedeni öncelikle Van- Urmiye bölgesinde yoğunlaşan ve Rusların sol kanadına saldırmakla tehdit eden doğu Türk gurubunu yenilgiye uğratmaktı. Diğer taraftan Kafkas Ordusu'nun konuşlandığı cepheyi azaltarak sol kanadını Van Gölü ile birleştirmekti. Böylelikle gerçekleştirilecek olan operasyon ile Azerbaycan müfrezesinin büyük bir kısmını da kapsayacaktı. Bu birliklerin batıya ayrılmasından sonra, Kuzey-Batı Azerbaycan'ın tamamının, neredeyse Rus birlikleri olmadan hâkimiyeti

²⁰⁵ T. Öğün, “*Sarıkamış Harekâtı*”, s.472 vd.

²⁰⁶ R. Sadıgov, “*Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*”, s.290.

²⁰⁷ T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s.113 vd.

²⁰⁸ Musa Qasımlı, “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılıkla Mücadelesi*”, s.170 vd.

sağlanacaktı. Böylelikle bu birliklerin varlığı, Rusların sol kanadının güvenliği açısından oldukça önemliydi.²⁰⁹

Ruslar, 1916 yılına gelindiğinde yeniden taarruza girişti. Karadeniz bölgesinde ve Doğu Anadolu bölgesinde hâkimiyet sağlayan Ruslar, işgal ettikleri bölgede halkın güvenini kazanmak ve dış politikada yardımsever bir devlet olduğunu göstermek adına para yardımında bulundu. Bölgedeki Müslümanlara yapılan para yardımından ziyade Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermek üzere İslam Hayır Cemiyeti'ne²¹⁰ ve Kafkas Ordusu Başkumandanına para gönderdi.²¹¹

Kafkas Ordusu Komutanı N.N. Yudenîç 6 Şubat 1916 tarihinde Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolaeviç'e ordunun askeri operasyonları hakkında rapor gönderdi. Primorsky bölgesindeki General Lyahov'un müfrezesindeki birlikler Büyük Dere ve Datha Deresi nehirlerinin sol kıyısında bulunan yüksek kesimleri işgal etti. Rus birlikleri, 4 Şubat'ta Kara Erzen bölgesinden Türk birliklerini çıkardı. Bu sırada 37 subay, 1.309 asker, 1.000 civarında tüfek ve askeri malzeme bulunan vagon ele geçirildi. Diğer taraftan Erzurum Poçık köyünün işgali sırasında Rus birlikleri tarafından 102 asker esir alındı. 5 Şubat'ta Karasu Nehri'nin kuzeyindeki Türk birliklerini takip sırasında 2 subay ve 148 asker esir alındı. Türkleri takip eden 1. Kolordu süvarileri Karasu Nehri'nin güneyinde, Karagücük köyü yakınlarında Türklere saldırdı. Ruslar bölgedeki mevzileri çöktetti. Türk birliklerini at sırtında takip etti. Takip sırasında meydana gelen çatışmalarda Türk birliklerinden çok sayıda asker öldürüldü. Buna ek olarak 3 asker bölüğü ele geçirildi. Ağveran köyü yakınlarında 24 asker yakalandı. Erzurum Palandöken'de 6 adet silah bulundu. Yudenîç, cephenin geri kalan kısmında önemli bir şey olmadığını bildiriyordu.²¹² İlerleyen süreçte kış mevsiminin de etkisiyle Türk- Rus cephesinde olağanüstü bir hareketlilik yaşanmadı.

²⁰⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 335-336. Belge: 194. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 974. L. 24-25.

²¹⁰ Kafkasya Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyyesi olarak da adlandırılan İslam Hayır Cemiyeti, 1905 yılında Bakü'de kurulmuştur. Cemiyetin merkezi ise Bakü'de idi. Bu cemiyetin Revan, Nahçıvan, Iğdır ve Tiflis'te şubeleri bulunuyordu. Cemiyet yardım amaçlı kurulmuştur. Balkan Savaşı'nın devam ettiği dönemlerde bu şubeler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne yardım göndermiştir. Bkz. **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Piyade Tümeni**, Ankara 2006, s.16; Nizamettin Onk, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi**, İstanbul 2006, s.138 vd.

²¹¹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II**, İstanbul 2012, s.404.

²¹² Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 451. Belge: 275. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 1010. L. 147-148.

Sadece keşif hareketleri yapıldı. Rus basınında ve Türk basınında bu husus “Kafkas cephesinde fazla bir şey yoktur” şeklinde ifade edildi. 1917 yılında meydana gelen Rus ihtilaline kadar Kafkasya Cephesi’nde herhangi bir değişiklik söz konusu olmadı.²¹³

²¹³ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.300.

2.3.1. Kafkasya Cephesi

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Rusya ve Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak durumunda kaldı. Böylelikle Osmanlı Devleti ilk olarak savunma ve taarruz olmak üzere cepheler açtı. Bunlardan biri olan Kafkasya Cephesi ise taarruz amaçlı idi. Kafkas Cephesinin kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz bulunmaktaydı. Doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan mevcuttu. Ayrıca Van Gölü'nün güneyi ile Mardin- Urca hattı ile batıda ise Fırat Nehri, Malatya, Sivas, Samsun çevresi içinde kalan geniş bir sahayı kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin buradaki asıl amacı Rus ordusunu batıdan Kafkaslara çekerek Almanya'nın Batı Cephesinde Rusya'ya karşı avantaj elde etmesini sağlamaktı. Bununla birlikte, Türk Devleti'nin diğer bir amacı da 1877- 1878 Osmanlı- Rus savaşında kaybettiği toprakları geri almaktı. Osmanlı Devleti, ordunun yeniden düzenlenmesi amacıyla 14 Şubat 1913 tarihinde "Teşkilat-ı Umumiye Askeriye Nizamnamesini" yayınladı. Buna göre ordu, dört ordu müfettişliği ile bağımsız kolordu ve tümenlerden meydana gelecek şekilde teşkilatlandırıldı. Türk ordusu bu yeni düzenleme ile dokuz orduya çıkartıldı.²¹⁴

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın talimatıyla Alman Askeri Heyeti Kurmay Başkanı Bronsart tarafından hazırlanan 7 Haziran 1914 tarihli sefer planlamasına göre, Kafkas Cephesi askeri bölgesinde 3. Ordu görev aldı. Bu ordu ise 9. 10. ve 11. Kolordularından oluşmaktaydı.²¹⁵ Diğer taraftan ihtiyaç olduğu vakit her kolordu için iki ile üç piyade nizamiye tümeni oluşturuldu. Bu tümenlerde bir nişancı alayı, iki veya üç süvari topçusu mevcuttu. Ayrıca bunların yanı sıra süvari tugayı, istihkâm taburu, telgraf bölüğü, nakliye taburu ve gerekli şartlarda ağır topçu birliğinin de oluşturulması için imkân sağlanmakta idi.²¹⁶

²¹⁴ Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı ordusunda Ordu- Siyaset İlişkileri", **Erdem XII/35**, Ankara 2000, s.570 vd.

²¹⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi- Kafkasya Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.75 vd.

²¹⁶ **Osmanlı Ordu Teşkilatı**, (Haz. C. Eroğlu, H. Yazar, İ.G. Demiriz), Ankara 1999, s.149.

Genelkurmay Başkanlığı'ndan, Kafkas Askeri Bölgesi'nin emrinde bulunan birliklere; 3. Türk Ordusu Müfettişliği birliklerinin sayısı, düzeni ve Rusya ile Türkiye arasında bir savaş ilan edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek ihtimaller hakkında bilgi veren gizli bir rapor düzenlendi. Temmuz-Ağustos 1914 tarihinde yazılan rapora göre, Kafkasya'nın 3. ve 1. Ordu Kolordusunun Kafkasya Askeri bölgesinden Batı Cephesine ayrılma ihtimaline karşı beşinci dereceden Kazak bölüğü bölgede kalacaktı. Yine ihtimaller doğrultusunda bölgeden iki taburun %75'i ayrıldıktan sonra yüzlerce silah ve 192 top bölgede bırakılacaktı. Bunlar arasında İran birliklerine ait 8 tabur, 21 filo ve 28 silah mevcuttu. Batı Cephesine gönderilecek olan birlikler arasında İran birlikleri de geçici olarak gözleme alındı.²¹⁷ Diğer taraftan cephe arkasının kontrolünü sağlamak için bir takım hazırlık yapılması gerektiği ifade ediliyordu. Buna göre demiryollarını, kaleleri korumakla birlikte Çeçenya ve Dağıstan'da sükûneti sağlamak için saha birliklerinden 18 tabur ile yüzlerce silah ve 16 top bırakılması gerekiyordu. Böylece, Türkiye ile beklenmedik bir savaşın patlak vermesi durumunda, 2 taburun % 49'u, yüzlerce silah ve 148 top, yapılacak çatışmalar için bölgede kalacaktı. Diğer taraftan bu güçlere karşı, Transkafkasya sınırındaki 3. Ordu Teftiş bölgesindeki Türk birlikleri, 81 taburdan oluşan 3 kolorduya, 35 bölüğe ve 208 topa sahipti. Dolayısıyla seferberlik döneminde piyade alaylarında dört tabur ve tüm topçu alaylarında 6 batarya oluştururlarsa, muhtemel kuvvetleri 108 tabur, 35 filo ve 232 topa yükselecekti. Bu hususa ek olarak Türkler tarafından teftiş bölgesinin doğu kesiminde 135 askerden oluşan Kürt birliği oluşturulduğu tahmin ediliyordu. Bu birliklerin düzeni ise şöyle idi:

- 1- Erzurum, Muş, Van ve Bayburt hattında, Rus hattına 100-200 mil mesafede Türk birliğine ait 36 tabur, 15 filo ve 92 top mevcuttu.
- 2- Erzincan Harput hattında, Rus hattına 280-300 mil mesafede 18 tabur, 15 filo ve 56 top;
- 3- Samsun- Sivas hattında, Rus hattına 450-500 mil mesafede 27 tabur, 5 filo ve 60 top mevcuttu.²¹⁸

²¹⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

²¹⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

Rapora göre, 3.Ordu Türk birlikleri, seferberliğe uygun koşullarda yaklaşık 10 gün içinde gerçekleştirilebilirdi. Bu hesaplama göre, birinci grup birlikleri seferberliğin 18 ile 25. gününde, ikinci grup 30. günden sonra Rus sınırına yaklaşabilirdi. Ardından üçüncü grup birlikleri ise seferberliğin 38 ile 40. gününden sonra diğer gruplara takviye edebilirdi. Diğer taraftan cephe ardının korunması, Karadeniz kıyılarının gözlemlenmesi ve Erzurum Kalesinde bulunan karargâh olarak yaklaşık 18 tabur, 5 filo ve 12 toptan oluşan, mevcut sayıda birliğin, elbette, gerçekte, bazı birimlerden ayrılma ihtiyacı nedeniyle hepsi Kafkas Ordusuna karşı yönlendirilemezdi. Bu birlikler haricinde, 3. Ordu birliklerinden Kafkasya'ya karşı 63 tabur toplanabilirdi. Bunlardan başka 30 filo ve 196 top ve 135 askerden oluşan Kürt birliği ve muharebe çatışmalarında hizmet verecek olan yaklaşık 12 bin jandarma mevcuttu. 3. Ordu birliği, seferberliğin yaklaşık 35. gününden itibaren Suriye'den, 38. günden itibaren 4. teftiş bölgesinden (Musul ve Bağdat vilayetleri) ve son olarak 40. günden itibaren Anadolu'dan takviye alabilirlerdi. Bununla birlikte Rus filosunun Karadeniz'den yapacağı takviye tedariki hariç tutulmuştu.²¹⁹

Türk kuvvetlerinin bir kısmının 4. teftiş bölgesinden Urmiye veya Tebriz yönüne hareket etmesi durumunda, seferberliğin yaklaşık 30. gününden itibaren Azerbaycan müfrezesini tehdit edebilirlerdi. Rus birlikleri, seferberlik emri verilen ana birliklerin, 20. Piyade ve 1. Kafkas Kazak tümeninden oluşuyordu. 1. Kafkas Kazak tümeninin 39. birliği, Türkiye sınırına yakın olan Bakü, Tiflis ve Batum bölgesinde konuşlanmıştı. Bu bölgede bulunan birlikler savaş sırasında hızlı bir şekilde Sarıkamış'a gidebilirdi. Türkiye ile olası bir savaş durumunda Kafkasya'da kalan birlikler ilk olarak avantaj sağlayacaktı. Bu durum askeri çatışmaların derhal Türkiye'ye taşınmasını sağlayacaktı. Ardından 2. ve 4. ordu teftiş bölgelerinden takviye kuvvetlerin Erzurum'a yaklaşmasından sonra Türk birlikleri önemli bir avantaj elde edecekti. Fakat bu durum raporda Türk birlikleri seferberlik ilan ettikten sonra bir buçuk aydan erken seferberin gerçekleşmeyeceğini ve Türk birliklerinin güçlü eylemler neticesinde ciddi bir darbe alabileceğini bildiriyordu.²²⁰ Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Rusya, Kafkasya

²¹⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

²²⁰ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

bölgesinde olası bir Türk- Rus çatışmasının bir aydan fazla sürmeyeceğini ve savaşın hızlı bir şekilde Türk topraklarına taşınacağını düşünüyordu. Bu olasılıklar üzerine hazırlanan plan istenilen sonucu vermedi. Tahmin edilen süre içerisinde çatışmalar bitmedi. Diğer taraftan bu planlar yapıldığı vakit Türk ordusunun yeniden yapılanma döneminde olduğu, yakın zamana kadar taburlarının yeterli sayıda olmadığı bilinmekte idi. Ayrıca birliklerin yeterli eğitime sahip olmadığı ve son aldığı yenilgilerden henüz kurtulamadığı göz önünde tutulmalıydı. Bu bilgiye ek olarak, çeşitli malzemelerde stok sıkıntısı olduğu, nakliye birimi ve cephe arkası kurumların neredeyse organize olmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle 3. Ordu kapsamlı taarruz operasyonlarında başarıyı sağlayamıyordu. Rusya, Türklere karşı mücadelede hazırlık ve moral açısından çok büyük bir avantaja sahip olacaktı. Çünkü Türkler genellikle Rus kuvvetlerinin kendilerinden üstün olduğu fikrine alışkın oldukları için Türklere bu güvenin ancak savaşın ilk gününden itibaren güçlü bir taarruzla sağlanabileceği düşünülüyordu. Rusya, olası bir Rus- Türk savaşı sırasında, Türkiye'deki Ermenilerin hemen isyan halinde ayaklanacağını umuyordu. Türkiye'deki Ermeni nüfusunun bir ayaklanma çıkararak Türk birliklerinin bir bölümünün dikkatini dağıtacak. Genel olarak değerlendirildiği vakit Rus birlikleri ve Türk kuvvetleri karşılaştırılmasında, Kafkasya'da kalan Rus birliklerinin, savaşın kaderini belirlenmesinde Batı cephesinden askeri takviye almadan en az 1-2 ay Türk ordusuyla savaşabileceği sonucu çıkmaktaydı.²²¹

Raporda Türk ordusunun yeniden yapılanması hakkında kısa bir bilgi verilmekte idi. Buna göre, geçen yılın sonunda, Türk Harbiye Nezareti, 1912 yılında Balkan Savaşı'ndan önce var olan ordu teşkilatını kökten değiştirmeye karar vermişti. Bu eski teşkilata göre, Osmanlı Devleti'nin topraklarının tamamında 4 ordu müfettişliği içinde yer alan daimi birlikler, kolordunun bir parçası olmayan 14 kolordu ve 5 ayrı tümen oluşuyordu. Fakat sadece 43 tümen mevcuttu. 1913 yılında Balkan Harbi'nden sonra ilan edilen teşkilata göre ordunun teşekkülü 13 kolordu ve 2 ayrı tümenen sağlanmıştı. Arabistan'dakiler hariç olmak üzere toplam 38 tümendti. 1913 yılında Nizam'ın Türk ordusu, Osmanlı hükümetinin 344 redif taburu hariç, 291 tabur, 375 batarya, 173 filo, 49 istihkâm bölüğü, 13 telgraf şirketi ve nakliye taburlarının %12'sinden oluşacaktı. Bu durum Balkan savaşından sonra olabilirdi. Türk ordusunun 1913 projesine göre yeniden

²²¹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

yapılanması, birlik ve sayıların aşırı karışıklığı ve proje yazarlarının yaptığı bir takım abartılı hesaplamalar nedeniyle büyük değişikliklerle hayata geçti. Son zamanlarda, Türk Harbiye Nezareti, yukarıda bahsedilen 1913 yılında hazırlanan projesinin artık önemini yitirdiğini kabul etti ve ordunun yeniden düzenlenmesi için 1914 yılında yeni bir plan hazırladı. Buna göre:

- 1- Trakya ve Ermeni askeri operasyon bölgelerinde bulunan birliklerin güçlendirilmesi;
- 2- Önceden var olan tüfek alaylarının ve taburlarının kaldırılması;
- 3- Ordudaki süvari birliklerinin sayısının azaltılması ve
- 4- Konstantinopolis yakınlarında ve 3. Ordu Müfettişliği bölgesinde bulunan bazı kolordulara ek olarak Hava Kuvvetleri bulunmalı idi. Yeni yapılanma projesine göre Türk ordusu, 1913 teşkilatında olduğu gibi 13 kolordu ve 2 ayrı tümen olmak üzere toplam 38 tümeden oluşacaktı. Bunların da tamamına yakınının yukarıda belirtilen ordu teftişlerine dâhil edilmesi planlanmakta idi. Kolorduların, Mezopotamya ve Arabistan'da bulunanları hariç, üç tümenin yanı sıra yukarıdaki bölgelerde iki tümen olması planlanıyordu.²²²

Rapordan da anlaşıldığı üzere Rusya Kafkasya bölgesinde güç olarak kendini üstün görmekte idi. Kafkasya bölgesinde olası bir savaş durumunda yeterli sayıda birliğinin olduğunu ayrıca bir takviye gerekmediğini bildiriyordu. Olası bir savaşın bir aydan az bir süre içinde biteceği ve Türk topraklarına taşınacağı ifade ediliyordu. Gerçekleştirilecek olan savaşta Ermeniler ile iş birliği yapılacağı, Türkiye topraklarında bulunan Ermenilerin isyan edecekleri yönünde beklentileri söz konusu idi. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerinin en büyük destekçilerinin Ermeniler olduğu görülmekteydi.

Seferberlik ilan olunduğu tarihte 3. Ordu Müfettiş Vekili, 10. Kolordu Komutanı görevinde bulunan Ziya Paşa'nın, 4 Ağustos 1914 tarihinde Başkomutanlık vekâletinden verilen emirle 3. Ordu Müfettişliği, 3. Ordu Komutanlığı görevine çevrildi.²²³ Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın yerine vekâleten Ziya Paşa getirildi. 3.

²²² Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.

²²³ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.132.

Ordu Kurmay Başkanlığına ise Alman Yarbay Guze getirildi.²²⁴ Ordu Komutanı olarak görev yapan Hasan İzzet Paşa İstanbul'da bulunduğu vakitlerde yerine 10. Kolordu Komutanı olarak görev yapan Ziya Paşa vekâlet etti. 2 Ağustos 1914 tarihinde ilan olunan seferberlik emrine göre 3. Ordu; 9. Kolordu 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümenleri, jandarma ve hudut birliklerinden oluştu. 3. Ordunun asıl görevi ise Rus ordusunun ilerlemesini engellemek ve olası bir geri çekilmeye taarruz etmek şeklinde planlandı. Kafkas Cephesi'ndeki Türk kuvvetleri 226.550 personelden oluşmaktaydı. Bununla birlikte ordu stokunda 51.465 hayvan bulunmaktaydı.²²⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Rusya Savunma Bakanı V.A. Sukhomlinov, İmparator II. Nikolay'a 30 Temmuz 1914 tarihinde bir rapor yazdı. Raporda Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını hala devam ettirdiği fakat yine de Türk birliklerinin seferberliği ile ilgili önlemler alınması gerektiği bildirilmekteydi. Türk hükümetinden Türkiye'nin tarafsız kalacağına dair güvenceler vermesine rağmen, Boğazlar ve Trakya bölgesinde Türk birliklerinin yoğunlaştığı görülmekteydi. Buna rağmen Kafkas Askeri bölgesi birliklerinin çoğunun Batı Cephesi'ne gönderilmesi göz önüne alındığında, Rusya tarafından bazı ihtiyati tedbirler alınmasının gerekli olduğu görüldü. Sukhomlinov, Bakanlar Kurulu kararı uyarınca Temmuz'un 12'sinde onaylanan "Savaşa Hazırlık Dönemine İlişkin Emirlerin" tüm Kafkasya'ya eksiksiz olarak uygulanması gerektiğini belirtti. Yakın zamana kadar söz konusu tüm emirlerin Türk Cephesine uygulanması sadece geçici olarak ertelendiğinden, Karadeniz kıyılarında uygulanması ile sınırlı kaldı. Mevcut koşullar altında Kafkasya Askeri Bölgesi birliklerinin Başkomutanı uyarıldıktan sonra bu emirlerin Kafkasya'nın tüm topraklarına yayılmasının gerekli olduğu görülmekte idi. Ancak ailelerinin ayrılması, değerli eşyaların ihracı ve bunun gibi sınır bölgesinin nüfusu arasında bazı huzursuzluklara neden olabilecek faaliyetlerin aşırı dikkatle uygulanması gerekliydi. Ayrıca bu konulara ek olarak Vorontsov Daşkov'un dilekçesine göre Sukhomlinov, Kafkasya'daki sınır muhafızlarını Kafkas Askeri Bölgesi birliklerinin başkomutanına tabi kılmanın gerekli olduğunu düşünüyordu. Ancak Türkiye'nin durumu nihai olarak

²²⁴ Liman Von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Yay. E. B. Özbilen), İstanbul 2018, s.59.

²²⁵ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s. 132 vd.

netleşene kadar sınır muhafızlarının barış zamanında olduğu gibi, sınırın korunmasına hizmet etmeye devam etmeleri gerekmektedir.²²⁶

Rusya, Kafkasya bölgesinde üç kolordu kurdu. Rus Kafkas Ordusunun toplam kuvveti 100 tabur ve 117 bölükten oluşmakta idi. Rusların cephede 100.000 civarında askeri ve 15.000 süvarisi vardı. Bunun dışında ayrıca geri hizmette görev yapan 150.000 civarında mahalli ihtiyat kuvvetleri ordu içindeki yerlerini aldı. Türk- Rus savaşının başlaması üzerine Ermeni gönüllü birlikleri²²⁷ oluşturuldu.²²⁸ Rusya'nın Kafkasya Bölgesi Başkomutanı Vorontsov Daşkov oldu.²²⁹

9 Ağustos 1914 tarihinde Kafkasya Valisi Vorontsov Daşkov, Başkomutan Nikolay Nikolaeviç'e bir rapor gönderdi. Raporda, Kafkas Askeri Bölgesi'nin sıkıyönetime devredilmesi, bölge birliklerinden ayrı bir Kafkas Ordusu'nun kurulması ve Başkomutanın yetkilerinin üstlenilmesi gibi önemli hususlar yer almaktaydı. Vorontsov Daşkov, Türkiye sınırındaki muhtemel eylemler ile Kafkasya bölgesinin nüfus çeşitliliği ve bundan kaynaklanabilecek iç karışıklıklar göz önüne alındığında, bölgede kalan birliklerden ayrı bir Kafkas Ordusu'nun kurulması gerektiğini bildirdi. Bununla birlikte Kafkasya bölgesinin sıkıyönetime alınmasını da acil olarak görüyordu. Bu durum Kafkasya bölgesinin kolay bir cephe olmadığını göstermekte idi. Aynı zamanda, bölgenin yönetim koşullarına ve Vorontsov Daşkov'a verilen en yüksek yetkinin özelliklerine göre, ordunun özel bir geri bölgesinin tahsis edilmesi uygun görülüyordu. "Saha Yönetimi Hükümleri" gereğince askeri bölgeye ayrı bir başkanın atanmasını da imkânsız bir durum olarak görüyordu. Bu nedenle, ordunun komutasını almayı ve bölgenin tam kontrolünü elinde tutmayı talep ediyordu. Vorontsov Daşkov, ordudaki yardımcısı General Mişlaevskiy'nin, "Kafkas Bölgesinin Yönetimine İlişkin Yönetmelik" tarafından öngörülen görevlere ek olarak, ordu başkomutanı yardımcılık görevinin de verilmesini talep ediyordu. Ordu karargâhının "Saha Yönetimi Hükümleri"

²²⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 47-48. Belge: 4. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 70-70.

²²⁷ Kafkas Cephesinde Ermenilerin "gönüllü birlikler" adı altında yapmış oldukları faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bkz. Cemil Hasanlı, "Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)", **Ermeni Araştırmaları** 50, Ankara 2015, s.151- 187.

²²⁸ W.E.D Allen, Paul Muratoff, **Kafkas Harekâtı 1828- 1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s. 224 vd.

²²⁹ General Nikolski, **Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12- 24 Aralık 1914**, (Yay. Emekli Kaymakam (Yzb.) Nazmi), İstanbul 2010, s.9.

esas alınarak, rütbeli asker sayısında olası bir azalma söz konusu olduğu vakit Ordu karargâhının “Saha Yönetimi Emirleri” esas alınarak, bu azalmaların giderilmesi için bölge idarelerinin kadrolarından istifade edilmesini öneriyordu.²³⁰ Bunun üzerine M. A. Belyaev²³¹ ile Kafkas Orduları komutanı N. N. Yanuşkeviç²³², Kafkas Askeri Bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmesini emrediyorlardı. Bölge birliklerinden ayrı bir Kafkas Ordusunun oluşturulmasını öneriyorlardı. Ayrıca ordunun Başkomutanı Vorontsov Daşkov’a bölgeyi yönetme yetkilerinin korunması ile atanması hakkında 14 Ağustos 1914 tarihli yazışmasında hükümet tarafından birtakım emirler verildi. İlk olarak Kafkas Askeri Bölgesi sıkıyönetim altında olduğu ilan edilmeliydi. Diğer taraftan Kafkas Ordusu, Kafkasya bölgesinde kalan birliklerden oluşturulmalıydı. Bu ordu, “Birliklerin Saha Yönetimi Emirlerinin” 17. maddesi uyarınca Başkomutana her bakımdan tabi olmalıydı. Ayrıca General Vorontsov Daşkov, Kafkas Ordusu Başkomutanı olarak atanmalıydı. Bölgenin yönetim koşullarına ve valiye tanınan yetkinin özelliğine göre, özel geri bölge tahsis edilmeyecekti. Diğer bir husus ise rütbeli asker sayısında azalma durumunda, “Saha Yönetimi Hükümleri” esas alınarak bölge idarelerinin kadrosundan bu eksiklikler giderilmeliydi. Ancak tedarik bölgelerinin uzaklığı, birliklerin dağılma ihtimali ve maddi ödeneklerde yaşanacak olumsuzluklar göz önünde bulundurularak, bu konularla ilgili küçük bir ofisin kurulması öneriliyordu. Piyade Generali Mişlaevskiy’ye, “Kafkas Bölgesinin Yönetimine İlişkin Yönetmelik” tarafından öngörülen görevlere ek olarak, ordunun başkomutanına yardımcılık görevine atanması gerektiği ifade ediliyordu. Mevcut kadro tarafından öngörülmeyen Kafkas Ordusu saha idaresinin kadrosunda vali tarafından planlanan değişiklikler ve Kafkas Ordusu Başkomutanlığına yardımcı görevin kurulması, Birliklerin Saha Yönetimi Hakkında Hükümlerin 28. maddesine uygun olarak gerçekleştirilmesi emrediliyordu.²³³

²³⁰ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 55. Belge: 9. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 130-130.

²³¹ Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ağustos 1914 tarihinden itibaren Mihail Belyaev, asıl başkanı olan Genelkurmay’ın ana müdürlüğünün başkanlığını yapmıştır. Bkz. <https://tr.topwar.ru/187072-poslednie-ministry-imperii-dmitrij-shuvaev-i-mihail-beljaev.html>, 6.12.2022, 23:00.

²³² Yanuşkeviç, Rus ordusu Generali ve Rus ordusu Kurmay başkanı. Bkz. Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, Leningard, 1923, s. Predisloviem M.N. Pokrovskovo, s.300.

²³³ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 56-57. Belge: 11. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 143-144.

Bu rapordan da anlaşıldığı üzere bu dönemde Daşkov'un askeri alanda bilgisinin yetersiz olması ve sağlık durumunun da iyi olmaması sebebiyle Rus Kafkas Ordusu'nun askeri meseleleri General Mişlaevskiy tarafından yürütölmeye başlandı. Ordunun Kurmay Başkanlığı görevini ise General Nikolay Yudenıç yaptı. Nikolay Yudenıç Kafkasya bölgesini çok iyi bilen ve askeri konularda yetenekli bir komutandı. Rusya'nın kolordu merkezlerinden olan Tiflis ve Vladikavkaz önemli bölgeler arasında yer almaktaydı. Ayrıca Rusya'nın savaş planları arasında bulunan bu bölgeler hem demir yolu hem de sanayi merkezi açısından önemliydi. Türk Devleti'nin saldırılarına karşı savunma planı yapan Rusya'nın asıl düşüncesi Kafkasya bölgesine yapılacak herhangi bir saldırıda savunma hattı oluşturmaktı. Diğer bir husus ise Rusya'nın iki ana iletişim yolu olan Bakü- Vladikavkaz demir yolu ve Gürcistan, Tiflis - Vladikavkaz ana yolunu korumaktı. Rusya'nın amacı önemli bir sanayi merkezi olan Bakü'yu savunmakla birlikte ayrıca Kafkasya bölgesinde olası bir Türk kuvvetinin oluşmasını önlemektir.²³⁴

3 Ağustos 1914 tarihinde Kafkasya Askeri Bölgesi Genelkurmay Başkanı Yudenıç, Kafkasya'da kalan birliklerin yoğunlaşmasına yönelik bir projenin geliştirilmesi konusunda Genelkurmay Genel Müdürlüğü'ne gizli bir rapor gönderdi. Rapora göre, bölge karargâhı, Kafkasya'daki birliklerin bölgeden ayrılmaması gerektiğini ifade ediyordu. Raporda yer verilen savaş planına göre Kafkasya'ya gerçekleştirilecek bir Türk müdahalesi karşısında, sınırda hızlı bir şekilde savaş pozisyonu alınması tavsiye edilmekteydi.²³⁵ Söz konusu plana göre uygun bir hazırlık gerçekleştirildi. Bu plana göre, Kafkasya'da kalan 38 tabur, 33 Kozak Taburu ve 116 toptan oluşan birliklerin büyük bir kısmı Gümrü- Sarıkamış bölgelerine yoğunlaşmalıydı. Erivan istikametinin güvenliğı bir Kazak Topçu Birliğı, bir Kazak Alayı ve 2. Plastun Tugayı tarafından sağlanacaktı. Ayrıca Erivan'da yoğunlaşması önerilen birlikler tarafından güvenlik sağlanacaktı. Diğer bir plan ise demir yollarının ve mevcut rezervlerin korunması ve nöbeti için asgari sayıda asker tahsis edilmesi hususuydu. Bunun için 15 milis birliğı ve 4 tane üçüncü dereceden Plastun Taburu dâhil 19 tabur, 66. tugayın 24 topu, tümenlere dâhil olmayan 52 tane üçüncü dereceden Kazak Taburu ve 4 tane Kazak milis taburu

²³⁴ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.129 vd.

²³⁵ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 54-55. Belge: 8. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 46.

oluşturuldu. Böylelikle, saha ve kalelerdeki operasyonları sağlamak için birlikler çıkarıldıktan sonra, 71 tane 1/4 tabur ve 180 top kalmakta idi. Bu kapsamda şiddetli çatışmaların çıkması durumunda tamamen savaş operasyonlarına dâhil edilmesi beklenen İran'daki birimler de mevcuttu.²³⁶

Netice olarak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Rusya'nın savaş sahası genişledi. Baltık'tan başlayan hareket sahası Kafkaslara kadar uzadı. Osmanlı donanmasının Karadeniz'de bulunan Rus limanlarını bombalaması sonucunda Rusya ile savaşa girildi. Bu durum Kafkasya Cephesi'ni oldukça hareketlendirdi. Bu bağlamda 1 Kasım 1914 tarihinde Rus ilerleyişi resmi olarak başladı. Rus ordusu hızlı bir şekilde sınırı geçerek Erzurum hattına doğru ilerledi. Osmanlı ordusu ise Rus ordusunu karşılayarak Köprüköy ve Azap Muharebelerini gerçekleştirdi. Bu muharebeler neticesinde galibiyetler alan Osmanlı ordusu bunu fırsat bilerek Sarıkamış Harekâtını başlattı. Sarıkamış Harekâtı cephede stratejik üstünlüğü sağlamak adına önemli bir plan oldu. Jeopolitik açıdan bakıldığında ise Rusya'yı çevreleyip Kafkaslar boyunca Hazar Denizi'ne kadar olan alana hâkim olmayı hedefledi. Bu bağlamda Türk Devleti, Kafkasya'daki Türkler üzerinde etki yaratarak İngiltere'nin İran üzerinden Rusya'ya ulaşmasını engellemeyi düşündü. Ocak 1915 tarihine gelindiğinde Rusya Kafkasya Cephesi'nde üstünlüğü ele geçirdi.²³⁷

Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov, Başkomutan Nikolay'a Sarıkamış yönünde geri çekilen Türk birliklerinin takibi hakkında rapor yazdı. Bu raporda Yeniköy'ün Rus General Kalitin müfrezesi tarafından ele geçirilmesi ve Çoruh ile Erivan müfrezelerinin çatışması hakkında da bilgi vermekte idi. 5 Ocak 1915 tarihinde bildirilen rapora göre, 4 Ocak'ta Sarıkamış müfrezesi birlikleri, Türkleri takip etmeye devam etti. Önemli sayıda asker ve birkaç subay ayrıca 2 bölük ele geçirildi. Birliklerin takibi sonunda Medgingert Dağı'na genel istikamette bir hat oluşturulması planlandı. General Kalitin'in süvari müfrezesi, iki günlük bir savaşın ardından Yeniköy'ü ele geçirdi. 32. Türk birlikleri General Kalitin tarafından mağlup edildi. 2 makineli tüfek ve subaylarla birlikte çok sayıda asker esir alındı. Savaş sırasında 1. Kazak Alayına karşı

²³⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 54-55. Belge: 8. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 46.

²³⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 215. Belge: 127. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 72-75.

savunmada kalan düşman birlikleri önemli kayıplar verdi. Bu sırada Çoruh müfrezelerinin, Hopa ve Borçka'ya yönelik saldırıları devam ediyordu. Diyardin'den ilerleyen Erivan müfrezesi takviye edilmiş süvari birlikleri Kara Kilise'yi işgal etti.²³⁸

Rusya Sarıkamış Harekâtı neticesinde bu tarihten itibaren taarruza geçti. 1916 tarihinde Trabzon, Erzincan, Muş, Bitlis ve Van gibi önemli şehirler Ruslar tarafından işgal edildi. İşgal sırasında 22 Mayıs 1916 tarihinde Başkomutan M. V. Alekseev, Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolaeviç'e, Trabzon'da bulunan Kafkas Ordusu Kolordusuna malzeme tedariki konusunda rapor yazdı. Rapora göre 5. Kolordu komutanının raporlarından, Filo'nun kolorduya malzeme sağlama ve Trabzon'a ihtiyaç duyduğu her şeyi teslim etme sorununa kayıtsız kaldığı ifade ediliyordu. Bunun sonucunda kolordunun kendisine verilen görevi yerine getirmiyordu. Aynı zamanda zor bir durumda olduğu bildiriliyordu. Bu durumun bir daha yaşanmaması için Nikolay Nikolaeviç'ten nüfuz ve düzen talep ediyordu.²³⁹ Bununla birlikte bölgede 25 Mayıs 1916 tarihinde Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolaeviç, Kafkas Ordusu Komutanı N.N. Yudenic'e, 5. Kafkas Ordusu Kolordusu birlikleri için planlanan operasyonun kapsamlı bir şekilde hazırlanması gerektiği konusunda emir verdi. Buna göre, General Pomerantsev'e çok uzun bir cephe verildi. Nikolay Nikolaeviç, birliklerin naklieleri için yük hayvanlarının olay yerinde bulduklarından şüphe ediyordu. Ayrıca 5. Kolordu'ya verilen harekât planının oldukça önemli olduğunu vurguluyordu. Bu yüzden her bakımdan bu harekâta hazırlıklı olunması gerektiğini vurguluyordu.²⁴⁰ Bölgede meydana gelen bu gelişmeler Ermeni isyanları ile devam etti. Rusya'nın Doğu Anadolu bölgesinde daha fazla ilerleyememesinin sebepleri arasında hem coğrafya faktörü hem de cephe gerisinde çıkan karışıklıklar etkili oldu. Dolayısıyla Ruslar geri çekilmek durumunda kaldı. Fakat Rusya, Ermenileri kullanarak bu sorunu aşabileceğini düşündü. Ermenilerin faaliyetleri ise Kafkasya ve Doğu Anadolu'da beklenileni

²³⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 215. Belge: 127. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 72-75.

²³⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 527. Belge: 336. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 1300. Op. 4. D. 568. L. 5.

²⁴⁰ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 527. Belge: 337. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 1300. Op. 4. D. 568. L. 8.

karşılayamadı. Daha sonra Rusya, 1917 yılında meydana gelen ihtilal sebebi ile tüm enerjisini kendi iç sorunlarına ayırmak zorunda kaldı.²⁴¹

2.3.1.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Muharebeleri

Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel Rusya ile Osmanlı Devleti karşılıklı olarak sınır bölgelerinde hazırlıklara girişti. Sınır bölgelerinde düzenli birliklerin oluşturulması ve yığınakların yapılması bölgede yapılacak olan savaşın habercisi niteliğinde oldu. Almanya'nın etkisiyle birlikte savaş için gerekli bahane oluşturuldu. Almanya komutasında bulunan Türk donanmasının 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz limanlarına yaptığı baskın sonucunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaşın çıkması için gerekli zemin hazırlandı. Türk donanmasının 29 Ekim'de Rus limanlarını bombalaması Rusya'yı harekete geçirdi. Bunun üzerine Rusya ilk olarak İstanbul'da bulunan Rus Büyükelçisi ve konsolosluk çalışanlarının oradan ayrılmasını emretti. Rus Büyükelçiliği'nin İstanbul'dan ayrılışını diğer devletlerin de takip edeceği belirtildi. Böylelikle İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin kesilmesine sebep olunacağı düşünüldü. II. Nikolay, Rus halkına Osmanlı Devleti ile savaşa girdiğini bildirdi. II. Nikolay, 2 Kasım 1914 tarihinde yayınlamış olduğu bir beyannamede ise Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silineceğini ve İstanbul'un mutlaka ele geçirileceğini vadetti. Osmanlı Devleti, Karadeniz'de yaşanan baskın olayına kadar tarafsızlığını korudu. Hatta Rusya ile Türk Devleti arasında bir savaşın meydana gelmemesi için Türk yetkilileri Petersburg ve Londra'da görüşmeler sağladı. Bu tutuma rağmen Rusya Anadolu toprakları üzerindeki hedeflerine ulaşmak için bu olayı savaş nedeni olarak kabul etti.²⁴²

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Kafkas Cephesi'nde hareketlilik başladı. Böylelikle savaşın en önemli istikametinden biri olan Erzurum hattında hem Rusya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin taarruz hareketleri gerçekleşti. Bölgenin dağlık bir arazi olması ve ağır kış şartlarında bu savaşın meydana gelmesi her iki tarafı da olumsuz yönde etkiledi. Bu sebepten dolayı Rusya ilk olarak bölgedeki savaş tecrübesine bakarak savunma yapmayı planladı. Buna karşılık olarak Türk ordusu ise Rus birliklerini yok etmek maksadıyla savunmaya karşı taarruz yapmayı planladı. 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren

²⁴¹ Burak Çınar, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü*”, **Gazi Akademik Bakış VIII/15**, Ankara 2014, s.48 vd; Sayim Türkman, “*Birinci Dünya Savaşı Doğu(Kafkas) Cephesi, Rus İleri Harekâtı (1916-1917)*”, **Tesam Akademi Dergisi VIII/1**, İstanbul 2020, s.158 vd.

²⁴² S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.141 vd.

başlayan savaş Aralık 1914 tarihine kadar Köprüköy ve Azap mevkiinde karşılıklı mücadelelerle devam etti. Diğer taraftan cepheye bulunan birliklerin durumuna bakıldığında ayrıca hem arazi şartları hem de mevsimin kış olması sebebiyle her iki taraf da savunma savaşı yapmak düşüncesinde idi. Ancak Rusya, Karadeniz’de yaşanan olayın intikamını almak maksadıyla Kafkas Cephesi’ne taarruz harekâtı gerçekleştirmeyi planladı. Osmanlı Devleti’nin beklediği gibi 1 Kasım 1914 tarihinde Rusya, cephe hattında bulunan birliklerine sınırı geçmeleri yönünde emir verdi. Rus ordu kuvvetlerine verilen bu ilk emre göre Erzurum yönünde taarruz edecekleri bildirildi.²⁴³

1 Kasım 1914 tarihinde Ruslar Türk sınırına doğru ilerlemeye başladı. Ruslar 1 Kasım günü Misin, Kötek, Narman ve Kaleboğazı bölgelerinden sınırı aşarak savaşı başlattı. İlk gün meydana gelen muharebelere bakıldığında Rusların tereddüt ederek ilerledikleri görüldü. Türk birlikleri ise Rusların sınırı geçmesine karşılık tepki veremedi. Çünkü Ruslar beş ayrı koldan hızlı bir şekilde ilerlemeye başladı. Rus Başkomutanlığının vermiş olduğu emirde savaşın başlamasıyla birlikte Türk birliklerinin Rus topraklarına girmesini engellemek için şiddetli bir taarruz ile tüm Türk birliklerinin yok edilmesini emretti.²⁴⁴

Rusların amacı Türk sınırını aşarak 1. Kolordu’nun Sarıkamış’a geçmesini sağlamaktı. Köprüköy istikametinde de ilerleyerek Horasan hattını savunmayı planladı.²⁴⁵ Rusların bir diğer amacı ise sınır bölgesini aşarak Erzurum hattını ele geçirmektir. Ruslar Köprüköy civarında uygun bir yerde konuşlandı. Hasan İzzet Paşa Rusları buradan uzaklaştırmak için 9 ve 11. Kolorduları ile birlikte saldırı başlattı. Bu saldırılar sonucunda 13 Kasım’da Rusların geri çekilmesini sağladı.²⁴⁶ Rusların geri çekilmesiyle birlikte 11. Kolordunun Hasankale- Höyükler mevki arasında yol katetmesi bu askeri birliği oldukça zorladı.²⁴⁷ Köprüköy Muharebesinde Rus birlikleri 4.000 civarında kayıp verdi. Bu duruma rağmen Rus birlikleri bölgede etkisiz hale getirilemedi.²⁴⁸

²⁴³ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.140 vd.

²⁴⁴ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.144 vd.

²⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa Makedonya’dan Ortaasya’ya 1914- 1922 III**, İstanbul 2017, s.107.

²⁴⁶ Hüseyin Işık, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı*”, **Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara 1989, s.311.

²⁴⁷ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Ankara 2005, s.32.

²⁴⁸ Murat Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü**, İstanbul 2016, s.61.

Rus taarruzunun siyasi ve askeri olmak üzere iki amacı vardı. Siyasi amacı; Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile birlik olmasından korktuğu Kafkasya Müslümanlarını baskı altına alarak bu birlikteliğe engel olmaktı. Askeri amacı ise Türk ordusunun toparlanmasına fırsat vermeden mağlup edip dağıtmaktı. 7-12 Kasım 1914 tarihleri arasında Rus birlikleri bu sebepten dolayı Osmanlı topraklarına girdi. Köprüköy muharebeleri Rus birlikleri ile Türk kuvvetleri arasında meydana gelen ilk ciddi karşılaşma oldu.²⁴⁹

Genel olarak savaşın ilk günlerinde Ruslar ciddi bir saldırıyla karşılaşmadı. 3 Kasım günü Rus birlikleri ileri harekâtına devam etti.²⁵⁰ 4 Kasım'da Rus birlikleri Köprüköy bölgesine kadar ilerledi. Türk birlikleri tarafından kuşatma tarzında bir taarruz gerçekleştirildi. Ruslar bu taarruz karşısında zor durumda kalarak geri çekildi. Rus birlikleri sınırı geçtikten sonra ilk defa ciddi bir saldırıyla karşılaştı.²⁵¹ 3. Ordu komutanlığı hazırlıklarını tam manasıyla tamamlayamadığından ve Rus birliklerinin sayısını tam olarak bilmediğinden dolayı 3. Ordu ilk başlarda kısa süreliğine de olsa savunma yapmak mecburiyetinde kaldı. Enver Paşa ise ilk başlarda Erzurum bölgesine kolordunun sevk edilmesi hususunda yapılan tekliflere karşı çıktı. Fakat Rusların sınırı geçmesiyle birlikte kolordunun durumunu 3. Ordu nezdinde değerlendirilmesi uygun görüldü. Böylelikle Kolordu yedi alay ve iki sahra topçu taburu başta olmak üzere 4 Kasım günü itibarıyla cepheye sevk edilmeye başlandı.²⁵²

Kafkas Cephesi'nden alınan resmi bilgilere göre Rus birlikleri pek çok noktadan Türk topraklarına saldırılar gerçekleştirdi. Fakat Rus birliklerinin karşılaştıkları şiddetli saldırılar karşısında kayıp vererek kısmen de olsa geri çekilmek zorunda kaldı. Köprüköy Muharebesi'nin başladığı günden itibaren 3. Ordu'nun cephe hattında 189.562 personel ile 60.877 hayvan stoku mevcuttu. Köprüköy Muharebelerinde Türk ordusunun asıl gücünü 9 ve 11. Kolorduları oluşturdu. 4 Kasım günü 3. Ordu'ya taarruza geçmesi için gerekli emirler verildi. 3. Ordu'nun planı ise Erzurum yönünde ilerleyen Rus birliklerine darbe vurmaktır. Bu durum karşısında Hasan İzzet Paşa

²⁴⁹ Tuncay Ögün, “Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları”, **Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildirileri**, Erzurum 2018, s.680.

²⁵⁰ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri I**, Ankara 1964, s.104 vd.

²⁵¹ Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, (Yay. C. Köprülü), Ankara 1936, s.29.

²⁵² M. Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.43 vd.

taarruz planı için hazırlıklara başladı. Türk ordusu tarafından taarruza karar verildikten sonra birlikler hızlı bir şekilde hazırlıklara başladı.²⁵³

1. Kafkas Kolordusu Komutanı Berhman, Rus ordusuna verdiği taarruz emrinde Köprüköy bölgesinin ele geçirilmesini istedi. Rus ordusuna verilen bu emir doğrultusunda 6 Kasım'da üç koldan olmak üzere Köprüköy bölgesine doğru ilerlemeye başladı. 7 Kasım sabahı Köprüköy mevziileri Rusların eline geçti. Hasan İzzet Paşa ise hazırlıklarını tamamlayarak birliklerini savaşa hazır duruma getirdi. Ancak yapılan yanlışlıklar neticesinde özellikle 11. Kolordunun Hasankale ve Erzurum istikametinde ilerleyişi ve tekrar geri dönmesi orduyu yordu. Bu duruma rağmen düşman kuvvetlerine karşı taarruz edileceği bildirildi. 11. Kolordunun 7 Kasım'da yaptığı muharebeleri kaybetti. 11. kolordu Komutanlığı, 3. Ordu karargâhına gönderdiği raporda Köprüköy bölgesinin batısında gerçekleşen taarruzda başarı sağlanamamasını birliklerin zamanında emirleri uygulayamamasına, askerlerin eğitimsiz olmasına ayrıca Rus ordusunun ateşi sonrası bazı birliklerin düzensiz şekilde geri çekilmesinden kaynaklandığı belirtildi.²⁵⁴ Muharebenin ilk günü karşılıklı olarak sakin geçti. Fakat Türk ordusu büyük bir fırsatı kaçırmış olmakla beraber bozguna uğramaktan da kurtuldu. Birliklerin geri çekilmesi sebebiyle başarı sağlanamadı. Diğer taraftan birliklerin Erzurum'a çekilmesi hususunda tartışmalar devam ettiği sırada XI. Kolordu Komutanı Galip Paşa bu hataların telafi edilmesi için taarruza geçilmesini bildirdi. Böylelikle 3. Ordu Komutanı ve heyeti geri çekilmekten vazgeçti.²⁵⁵

8 Kasım'da 3. Ordu Komutanlığı, yapılacak olan taarruz için tereddüt etti. Ordu birliklerine düşmanın mevziinde bulunup bulunmadığı hakkında zabıt keşif kollarıyla keşif yapılacağı emri verildi. Ayrıca bu keşifle birlikte taarruz yapılacağı da bildirildi. Ancak yapılan taarruzlardan istenilen sonuç alınamamasına rağmen devam eden taarruzlar sonucunda Rusların geri çekilmesi sağlandı.²⁵⁶ 9-10 Kasım'da Türk birlikleri tarafından şiddetli topçu ve piyade ateşiyle Ruslar mevzilerinden çıkamaz duruma geldi. Bu muharebeler Rusların planladığı gibi olmadı. Kafkas Cephesi'nde iki günden beri devam eden muharebeler sonucunda Ruslar mağlup edildi. Türk ordusu Rus mevziilerine girdi. 11 Kasım günü Rus mevziilerinde başlayan Türk taarruzu, Rusların

²⁵³ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.146 vd.

²⁵⁴ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.137 vd.

²⁵⁵ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.152 vd.

²⁵⁶ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.144 vd.

karşı hücumlarıyla geriye atılmaya çalışıldı. Türk birlikleri aralıksız hücumlarına devam etti. Böylelikle mevziilerinde daha fazla tutunamayan Ruslar Köprüköyü terk ederek 11 Kasım günü devam eden savaşın en büyük kayıplarını verdi. Buna karşılık Rus Karadeniz filosu tarafından yapılan operasyon sonucunda Türk gemisi batırıldı. Gemide bulunan 1 Albay, 248 asker ve pek çok Alman Subayı da esir alındı. Bu gemilerin batması Kafkas Cephesi'nde devam eden Türk- Rus mücadelesini doğrudan etkiledi. Bu gemilerin Türk taarruzu ve Sarıkamış istikametine yapılması planlanan harekât için gerekli ikmal ve iaşe malzemeleri taşıdığı bildirildi. Dolayısıyla Ruslar tarafından batırılan bu gemiler Kafkas Cephesinde gerçekleştirilen harekâtın kaderini değiştiren en önemli olaylardan birisi olarak tarihe geçti.²⁵⁷

Kafkas Cephesi'ndeki en büyük sorunlardan biri de ikmal ve iaşe meselesi oldu. Bu sorunun giderilmesi için Başkomutanlık biran evvel Kafkasya bölgesinin zenginliklerine ulaşılmasını öngördü. Bu sebepten dolayı biran evvel Kars, Ardahan ve Batum'un ele geçirilmesi gerektiği ifade edildi.²⁵⁸ 13 Kasım muharebeleri neticesinde kolordudan alınan bilgilere göre Rusların yaralı ve kayıpları toplamda 4.000'den fazla olduğu tahmin edildi. Ayrıca 50 civarında esirin olduğu belirtildi.²⁵⁹ Ruslar bu durum karşısında geri çekilmeye başladı. 14 Kasım'da verilen ordu emrine göre düşman geri çekildi. 3. Ordu Komutanlığı'nın 14 Kasım günü vermiş olduğu bilgiye göre düşman tam anlamıyla mağlup edilemedi. Çünkü kuşatma harekâtı için görevlendirilen tümenin, sevk ve idare eksikliğinden dolayı Ruslara gerekli darbe vurulamadı.²⁶⁰ Netice itibarıyla 7- 13 Kasım'da Türk birlikleri ile Rus birlikleri arasında geçen karşılıklı taarruz,

²⁵⁷ Rus Amiral Eberhard komutasında bulunan Karadeniz filosu Kagol ve Merkuoria kruvazörleri 6 Kasım 1914 tarihinde ilk olarak Zonguldak limanını bombalamıştır. Enver Paşa Sarıkamış Harekâtına destek sağlamak üzere silah, mühimmat, kışlık kıyafet, iki adet keşif uçağı, bir keşif bölüğü ile diğer lojistik malzemeleri nakletmek üzere Bezm-i Âlem, Mithat Paşa ve Bahr-ı Ahmer isimli nakliye gemilerini yola çıkarmıştır. Bu üç gemi Rus filosu tarafından batırılmıştır. Dolayısıyla Ruslar bu operasyon ile Kafkas Cephesi'nin kaderini değiştirmiştir. Bkz. Figen Atabey, **Karadeniz'de Türk Donanması Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi**, Ankara 2006, s.27; S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.169.

²⁵⁸ M. Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.55.

²⁵⁹ Osmanlı karargâhı savaş dönemi koşullarının bir gereği olarak kamuoyuna açıklamalarda bulunmuştur. Karargâhın Köprüköy muharebesi hakkında yapmış olduğu 14 Kasım 1914 tarihli ikinci açıklamasında Rus ordusunun uğradığı insan kaybının 4.000'nin üzerinde ölü olduğunu, bir o kadar ise yaralının olduğu ve yaklaşık 500 esir olduğu bildirilmiştir. Diğer taraftan Rus kuvvetleri geride on bin tüfek ve çok miktarda cephane bırakarak çekildiği bildirilmiştir. Bkz. T. Ögün, *"Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları"* s.682.

²⁶⁰ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.209; M. Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.61; S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.158- 179.

savunma ve zaman kazanma muharebeleri yapıldı.²⁶¹ Köprüköy Muharebelerinde Ruslar tam anlamıyla mağlup edilemedi. Fakat Osmanlı Devleti açısından bakıldığında kısmı bir başarı elde edildi. Böylelikle Köprüköy Muharebesiyle Rusların geri çekilmesi neticesinde 3. Orduda görev alan subay ve erlerin moralleri yükseldi.²⁶²

Köprüköy Muharebelerinin ardından savaşın devamını sağlayan Azap Muharebeleri başladı. Türk birlikleri iki günlük aranın ardından tekrar toparlanmaya çalıştı. 15 Kasım'dan itibaren de Köprüköy bölgesinin 30-40 km ilerisinde Azap, Zazak, Hoşab hattındaki tahkim edilmiş Rus mevzileri zorlanmaya başlandı.²⁶³ 16 Kasım 1914 tarihinde Azap hattında bulunan Rus birliklerine tekrar taarruz edildi. Tümenler ve kolorduların hazırlıkları tamamlanamadığı için iki gün devam eden taarruzdan bir sonuç alınamadı. Böylelikle Rus birlikleri 17 ve 18 Kasım'da taarruza geçti. Osmanlı ordusu 33. Tümeni Yüzveren dağının doğu sırtlarına kadar çekilmek durumunda kaldı. Ardından Rus kuvvetlerinin Narman bölgesi tarafından geldiği bilgisi alındı. Bu sebeple 10. Kolordu gelinceye kadar savunmada kalma kararı aldı. 21-22 Kasım 1914 tarihinde başlayan geri çekilme bir süre sonra olumsuz hava şartlarından dolayı tam bir bozgun halini aldı. Köprüköy ve Azap muharebelerinde ordu komutanı Türk birlikleri ile taarruz yapmaktan çekindi. Hâlbuki Ruslar, birliklerinin çoğu Avrupa cephelerinde olduğu için bu cephede savunmada kalmayı uygun görmüştü. Alınan yanlış kararlar, 33. Tümenin çok uzaklarda kalması, dinlenme ve keşif yapma imkânının olmaması Türk ordusunu oldukça güç duruma düşürdü. Ordu tüm bu olumsuz şartlar altında taarruz yapmak zorunda kaldı.²⁶⁴

Azap Muharebelerinde uygulanan yöntem ve taktikler Köprüköy Muharebelerinde uygulanmaya çalışılan planlar ile benzerlik göstermişti. Gerçekleşen muharebeler sonrasında Rus birlikleri mağlup bir şekilde Horomdüzü'ne çekildi fakat Türk kuvvetleri Rusları tam manasıyla mağlup edemedi. Rusların Azap Muharebelerinde aldığı ağır yenilgiler neticesinde tekrardan yeni bir saldırıya girişmeyeceği Türkler

²⁶¹ Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı’na Giriş Süreci, Doğu(Kafkas) Cephesi: Köprüköy ve Azap Muharebeleri”, **Turkish Studies- Historical Analysis XV/1**, Ankara 2020, s.292.

²⁶² Gökhan Durak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 9**, 2015, s.510.

²⁶³ T. Öğün, “Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları” s.686.

²⁶⁴ H. Işık, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı”, s.311.

tarafından düşünülmüş olsa da ilerleyen süreçte 22 Aralık'ta başlayacak olan Sarıkamış Muharebesi ile birlikte Ruslar, Türk birlikleri ile tekrardan mücadeleye başladı.²⁶⁵

Köprüköy Muharebelerinde alınan başarı sonrasında Azap Muharebeleri ile Ruslara darbe vurmak için Türk birliklerine büyük bir fırsat doğdu. Fakat ordu birlikleri bir bütün halinde hareket etmek yerine dağınık halde hareket ettikleri için Rusları tamamen mağlup etme fırsatını değerlendiremedi. Rusların büyük bir yenilgiye uğramamasının nedenlerine bakıldığında ise birliklerin bölünmesi, kuşatma harekâtının tercih edilmemesi ve Türk birliklerinin bulunduğu hattın 10 km kadar geri çekilmesinin etkili olduğu görülmektedir. Yapılan bu muharebeler esnasında birçok eksiklik meydana geldi. Bu eksikliklerin temelinde ise düşman hakkında bilgi toplayamama durumu ciddi sorunların yaşanmasına neden oldu. Diğer taraftan hem lojistik hem de emir komuta arasında haberleşme hususunda da bir takım sorunlar da meydana geldi.²⁶⁶

17 Kasım 1914 tarihinde Türk birlikleri taarruz planı yaparak Rusları cephede zorlamaya çalıştı. Rus kuvvetleri ise bu durum karşısında geri çekilmeye başladı. Azap mevkiine yaklaşan Türk birlikleri son bir taarruz gerçekleştirerek Rus mevzilerini ele geçirdi. 18 Kasım'da Hasan İzzet Paşa Ruslara karşı taarruzların devam ettiği vakit, kendisinin verdiği emirle birlikleri bir miktar batı istikametine çekti. Bu durum Enver Paşa'nın tepkisine yol açtı. Ayrıca tekrardan Rus kuvvetlerine karşı kuşatıcı bir taarruz yapılmasını emretti. 21 Kasım günü Rus mevzilerine 5 km girme fırsatı olmasına rağmen askerlerin yorgunluğu ve lojistik desteğin yetersiz olması sebebiyle devamı sağlanamadı. Hasan İzzet Paşa bu durum karşısında ihtimaller üzerinden hareket etti. Rusların, karşı taarruzlarının mevcut durumda tehlikeli olacağını düşündü. Ayrıca topçu mermisinin bitmek üzere olduğu bilgisini aldıktan sonra 21-22 Kasım gecesi yoğun tipi altında cephe hattını batı kısmına geri çekti. Böylelikle varsayımlar üzerine hareket edilmesi yapılan muharebeleri olumsuz yönde etkiledi. Bu çekilme kararı ise Genelkurmayın izni alınmadan yapıldı.²⁶⁷

²⁶⁵ G. Durak, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, s.511.

²⁶⁶ Güray Alpar, “Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Zaferleri”, **ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi III/6**, Erzurum 2018, s.113 vd.

²⁶⁷ Hasan İzzet Paşa tarafından geri çekilme kararının verilmesinin en önemli sebeplerinden biri cephanenin azalması gösterilmiştir. Türk birliklerini ileri hatlara sürmek için topçu ateşiyle yoğun bir baskı kurulması planlanmış fakat mevcut topçu cephesi iki ile üç gün yetecek seviyede olmasından kaynaklı bu durum meydana gelmiştir. Birliklerin geri çekilme meselesi Başkomutanlık karargâhında

20- 21 Kasım günleri Rus Kafkas Ordusunda önemli gelişmeler yaşandı. Rus Sarıkamış Grup Komutanlığı tarafından cephede mücadele etmenin çok zor olduğunu bu şartlar altında tutunmanın kolay olmadığını bildiren bir rapor gönderildi. Bunun üzerine Kafkas Orduları Kurmay Başkanı General Yudenîç, Başkomutanın emri ile cephedeki durumu bizzat yerinde görmek üzere cepheye gönderildi. Teftiş heyeti yoldayken Sarıkamış Gurup Komutanı'nın Türklerin saldırıları karşısında Rus birliklerinin geriye doğru çekildiği bildirildi. Yudenîç bu durum karşısında Sarıkamış'a giderek gelişmeleri yerinde inceledi. Bölgede bulunan askeri yetkililerden aldığı bilgiye göre hiçbir askeri birliğin geri çekilmediğini öğrendi. General Yudenîç bölgedeki cephe hattını gezdikten sonra, cephedeki birliklerin geriye çekilmeyi düşünmediklerini, geri çekilme için hiçbir sebep olmadığını ayrıca cephede bir karışıklık olmadığını gördü. Öyle ki birliklerin geri çekilmediğini hatta ortamda durgunluğun hâkim olduğunu gözlemledi. Cephe hattında bulunan heyet ise en temel sorunların cephe ve erzak konusu olduğuna kanaat getirdi. Durumu yerinde inceleyen General Yudenîç incelemeleri sonrasında Tiflis'e döndü. Daha sonra ilk olarak Sarıkamış Grubu Kurmay Başkanı ile I. Kafkas Kolordusu Komutanı Verhovski'yi görevden aldı. Rus ordusunda yaşanan bu gelişmeler ilerleyen süreçte cephenin kaderini etkileyecek idi.²⁶⁸

Rus ordusunda bu gelişmeler yaşandığı sırada Başkomutanlık, 3. Ordu'nun Rus birliklerine karşı her cephede üstün olduğunu bildirdi. Ayrıca gerekli cephenin cepheye ulaşmak üzere olduğu da Başkomutanlık tarafından haber verildi. Enver Paşa bu durumda ordunun geri değil ileri hareket etmesi gerektiğini düşündü. Fakat konuyla ilgili asıl kararı Hasan İzzet Paşa'ya bıraktı. Hasan İzzet Paşa ise çeşitli bahanelerle ordunun ileri taarruz konusunda aksini düşünerek asıl mevcut durumun korunmasını tercih etti. Rus General Berhman Sarıkamış Harekâtı hakkında şu ifadeleri kaydetti;

“Sarıkamış bir kapıdır. Hâlihazırda bu kapı gerek benim ve gerekse müfreze için düşman tarafından çok sıkı bir şekilde kapatılmıştır. Gayet tabii olarak bu kapıyı her ne pahasına olursa olsun açmak gerekir. Binaenaleyh her

yankı uyandırmıştır. 21-22 Kasım gecesi tüm kurmaylar Enver Paşa'nın evinde toplantıya çağırılmıştır. Hasan İzzet Paşa'ya hak verilmiştir. Fakat ordunun geri çekilme meselesi bozgun ile yan yana ifade edilmiştir. 20 km'lik kazanımı bırakıp geri çekilmek kabul edilemez bir durum olarak açıklanmıştır. Bkz. S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.191; S. Türkman, “Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci, Doğu(Kafkas) Cephesi: Köprüköy ve Azap Muharebeleri”, s.293 vd.

²⁶⁸ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.193.

*zaman için düşüncem şudur. Cepheden çekilmesi mümkün tüm birlikleri geri çekerek süratle Sarıkamış'ı takviye etmek gerekir.”*²⁶⁹

Anlaşıldığı üzere Berhman, Kafkasya bölgesini önemli bir kapı olarak gördüğü için Sarıkamış bölgesine takviye istedi. Kafkasya Bölgesi Başkomutanı Vorontsov Daşkov, General Berhman'a gönderdiği bir yazıda cepheye bulunan ordu mevcudunun az olduğu ayrıca ilerleyen zamanda ise takviye ekiplerinin gelmesinin zor olduğunu, dolayısıyla mevcut durumun kontrol altına alınmasını istedi. Acilen bir zafer kazanmaya ihtiyaçlarının olmadığını, asıl meselenin Türklerin kazanmaya çalıştıkları başarıları engellemek olduğunu belirtti. Diğer taraftan Batı Cephesinde kazanılacak başarının yansıması olarak muhakkak Kafkas Cephesi'nde de kesin zafer kazanmak için gerekli şartların sağlanacağı ifade edildi.²⁷⁰

Köprüköy ve Azap Muharebelerinin kazananı Türk ordusu oldu. Birbiri ardına devam eden bu muharebelerde Türk tarafında yaşanan problemlerin başında komuta kademeleri arasında yaşanan fikir ayrılıkları gelmekteydi. Hasan İzzet Paşa savunmada kalınması gerektiğini ifade ederek ona göre hazırlıklar yaptı. Başkomutan vekili Enver Paşa ise sürekli taarruz yapılmasını istedi. Başarıyı etkileyen diğer bir husus ise cephe gerisindeki ikmal faaliyetleri oldu. Bölgenin iklim şartları gereği Kasım ayında başlayan kar yağışı cepheyi olumsuz yönde etkiledi. Bölge şartlarına göre botları ve kıyafetleri uygun olmayan askerler bu durumdan etkilendi. Diğer bir durum ise yiyecek sorununun meydana gelmesiydi. Fakat bölgedeki köylerde halkın yardımları ile askerlere sıcak yemek verildi. Köprüköy ve Azap Muharebelerinde Ruslar ağır bir yenilgi aldı. Rus birliklerinin kayıpları incelendiğinde esir, firar ve ölümler ile birlikte toplam 10.000 kişi üzerinde bir zayıyat olduğu kaydedildi. Türk tarafının kaybı ise 5.000 civarında olduğu belirtildi.²⁷¹

Rus kaynaklarında Muratoff, Köprüköy ve Azap Muharebelerinde Rus ordusunun kayıplarının 7.000'den fazla ölü ve yaralının olduğunu belirtmiştir.²⁷² Fahri Belen'e göre ise Türk ordusunda 69 subay şehit, 158 subay yaralı, 1 subay da esir düşmüştür.

²⁶⁹ Nikolski, **Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12- 24 Aralık 1914**, s.107.

²⁷⁰ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.194.

²⁷¹ Rus kaynaklarına göre verilen kayıpların detayları hakkında bkz. S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.195- 197.

²⁷² W.E.D Allen, P. Muratoff, **Kafkas Harekâtı 1828- 1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.229.

Ayrıca askerlerden ise 1.914 şehit, 6.012 yaralı ve 3.069 esir düşmüştür.²⁷³ 3. Ordu Komutanlığı'nın Genel Karargâhına gönderdiği rapora göre ise 73 subay şehit, 137 yaralı subay, 1 esir, 5 kayıp ve 4 firar şeklinde kaydedilmiştir. Askerlerden 1.830 şehit, 6.039 yaralı, 2 esir, 3.704 kayıp, 2.254 firar, 10 donma ve 3 idam olmak üzere toplam 13.842 olarak kaydedilmiştir.²⁷⁴

2.3.1.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte batıda Fransa ve İngiltere doğuda ise Rusya ile savaştı. Osmanlı Devleti ise bir taraftan savaş hazırlıklarını sürdürürken diğer taraftan da İngiltere ile ittifak yapmaya çalıştı. Fakat İngiltere ile anlaşamayan Osmanlı Devleti, Kasım 1914 tarihinde Almanya'nın yanında savaşa girdi.²⁷⁵

Rusya 1 Kasım 1914 tarihinde Kafkasya sınırına doğru ilerleyerek sınırı geçti. Osmanlı-Rus mücadelesi de başlamış oldu. Köprüköy ve Azap Muharebeleri yapıldı. Bu muharebelerde Türk ordusu Rus birliklerinin geri çekilmesini sağladı. Dolayısıyla Türk kuvvetleri bir başarı sağladı. Fakat 3. Ordu, Ruslara karşı üstünlük sağlayacak olan darbeyi vuramadı. Ordu komutanı Hasan izzet Paşa'nın aşırı derecede temkinli davranması ve Azap Muharebesinin bitiminde orduyu geri çekmesi ayrıca Rus ordusunun da bu sırada geri çekilmesi olası bir başarıyı engelledi. 3. Ordunun Ruslara kesin bir darbe vuramaması üzerine Enver Paşa durumu ele aldı. Bir baskın harekâtı yapıp yapılamayacağı hususunda bir rapor düzenlenmesini istedi. Bunun için de Hafız Hakkı Paşa'yı Erzurum'a gönderdi. Kafkas Cephesinde olup bitenleri incelemek üzere Yarbay Hafız Hakkı Paşa 25 Kasım 1914 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı. 2 Aralık günü Erzurum'a gelen Hafız Hakkı Paşa, hazırlamış olduğu raporlar doğrultusunda Sarıkamış Harekât planına karşı olan muhalif komutanları görevden aldı. Hafız Hakkı Paşa 7 Aralık günü 10. Kolordu Komutanlığına Albay rütbesi ile atandı. 2 Aralık'ta

²⁷³ F. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri I**, s.135.

²⁷⁴ H. Işık, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı*”, s.312.

²⁷⁵ Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Kafkasya bölgesinde Rusya ile ilgili kaygıları hem güvenlikleri açısından hem de Balkan Savaşları sırasında yaşamış olduğu sıkıntılar neticesinde 2 Ağustos 1914 tarihinde Türk- Alman gizli ittifakı imzalanmıştır. Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, “*Kafkas Harekâtının Perde Arkası*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXIV/1**, Ankara 2000, s.389.

İstanbul'dan ayrılan Enver Paşa orduyu harekete geçirmek ve harekât hakkında yapılacak olan son düzenlemeler için 12 Aralık günü Erzurum'a gitti.²⁷⁶

Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı ile Rusların hâkimiyeti altında bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslardan geri almayı hedefledi. Diğer taraftan Kafkasya'da bulunan Müslümanlar ile irtibat sağlayarak onların bağımsız olmalarını ve ilerleyen süreçte ise Türkistan'da (Orta Asya) yaşayan ve Türkçe konuşan tüm halklarla irtibata geçerek "Turan" fikrini uygulamaya koymak istedi.²⁷⁷ Rusya, bu durum karşısında Sarıkamış Harekâtını Türk topraklarına taşıyarak Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya'daki Müslümanları Ruslara karşı direnişe geçirmesini engellemek istedi.²⁷⁸

1914 yılında Nikolay, Kafkas Cephesine askerlere moral vermek ve askerlerin durumunu görmek amacıyla ziyaret düzenledi. Tiflis'te birkaç gün kaldığı esnada Kafkasya Müslümanlarının gönlünü almak maksadıyla şehirde bulunan Ömer ve Ali camilerini ziyaret etti. 13 Aralık günü Kars'a doğru hareket etti. Kars'a geldiğinde bölgenin durumu hakkında komutanlardan bilgi aldı. Ertesi gün ise trenle Sarıkamış bölgesine gitti. Aynı gün 14 Aralık'ta Kars'a dönen Nikolay, Kafkasya Valisi ve Genel Komutanı Daşkov'a mektup yazdı. Sarıkamış'a düzenlemiş olduğu ziyaretten memnun kaldığını ifade etti. Diğer taraftan ise yapılacak olan Sarıkamış Harekâtında Rus birliklerinin zafer kazanacağına inandığını belirtti.²⁷⁹ II. Nikolay'ın bu ziyaretini Türk

²⁷⁶ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.350 vd; T. Ögün, "Sarıkamış Harekâtı", s.470; H. Işık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı", s.312.

²⁷⁷ Sarıkamış Harekâtının sebepleri değerlendirildiği vakit turan ülküsü üzerinde de durulur. Öyle ki Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtını turan hayalini gerçekleştirmek için başlatıldığı iddia edilmektedir. Bu hususta bir plan ve düşünce tüm ayrıntıları ile ortaya konulmamıştır. Ancak Kars, Ardahan ve Batu'mun anavatana katılması için birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. Ayrıca Kafkasya bölgesinde Rus hâkimiyeti altında bulunan Kafkasya Türkleri ile birleşme isteğini de açıktan ifade etmiştir. Enver Paşa'nın Afganistan ve Hindistan'a ulaşma hedefi durumunda ise Türkistan ve turan hayalleri o vakit gerçeğe dönüşebilirdi. Bkz. S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.217; G. Durak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı", s.511; Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı öncesinde de Kafkasya bölgesini önemseyerek birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Almanya ile ittifak yaptıktan sonra da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki faaliyetleri artmıştır. Böylelikle Enver Paşa'nın Kafkasya bölgesine yönelik planları önemli yer tutmuştur. Bkz. V. Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", s.389.

²⁷⁸ T. Ögün, "Sarıkamış Harekâtı", s.470.

²⁷⁹ Sarıkamış bölgesi rast gele seçilen bir bölge olmamıştır. Sarıkamış bölgesi Ruslar açısından önemli yere sahiptir. Rusya'nın Kafkas Cephesi arasındaki demiryolu bağlantısının merkezi konumundadır. Diğer taraftan askeri yiyecek ve içecek depolarının, askeri cephaneliklerin ve hastanelerin bulunduğu önemli bir bölgedir. Dolayısıyla Sarıkamış'ın ele geçirilmesi demek hem Rusya'yı bölgede zora sokacaktı hem de Türkler tarafından Kars ile bağlantılı demiryolunun kontrolü ile Rusya'nın bir sonraki adımı Doğu Anadolu bölgesinin işgali engellenecektir. Böylelikle Rusya, Doğu Anadolu'nun diğer cephelerinde Rusların planlarını çıkmaza sokacaktır. R. Sadıgov, "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı", s.284 vd.

basını ele aldı. “Kafkasya’da Çar” adlı makalede Türk taarruzu ile Rus Çarının Güney Kafkasya’ya ziyaret düzenlemesi arasında yakın bir bağ kurdu. II. Nikolay’ın ziyareti vatandaşlar ve Rus askerleri üzerinde istenen etkiyi yaratmadı. Ayrıca Türklere ve Müslümanlara karşı yoğun bir tutuklama başladı. II. Nikolay’ın yayınladığı beyannamede Kafkasyalıların sadakatlerini Türk- Rus savaşında ispat edeceklerinden emin olduğu şeklinde ifadeye yer verdi. Bu durum ise isyan tehlikesinin bilinçaltında yer edindiğinin göstergesi oldu. Bu isyanı besleyen husus ise “Cihad’ı Ekber’in” ilan edilmesi olarak gösterildi. Güney Kafkasya’nın yanı sıra Rusya’nın diğer bölgelerinde de isyan ihtimalinin çıkabileceği ifade edildi.²⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Rusya, Kafkasya Cephesi’ndeki hazırlıklarına önem verdi. Bu bağlamda Kafkasya Ordusu öncelikle Bakü- Vladikavkaz demiryolunu muhafaza etti. Böylelikle Bakü’den Tiflis ve Vladikavkaz’a giden yolları kontrol altına alan Rusya, önemli petrol merkezi olan Bakü’yü savunmayı planladı. Osmanlı Devleti’nin Güney Kafkasya bölgesine kadar ilerleyerek Bakü’yü²⁸¹ ele geçirme düşüncesi ile birlikte bölgedeki Müslümanların Ruslara karşı harekete geçme ihtimalini de düşündü. Böylelikle Kafkasya bölgesinde planlanan bu durum Rusların bölgedeki hâkimiyetini tehdit etti. Rusya buna karşılık olarak özellikle Osmanlı Devleti’nin himayesi altında yaşayan Ermenileri harekete geçirmeyi düşündü. Bu bağlamda Rusya, özellikle Osmanlı Devleti’nin topraklarında yaşayan Ermeniler ile Rusya bölgesinde yaşayan Ermenileri birleştirmek şartıyla Kafkasya bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti kurulabileceğini vadetti. Böylelikle Ruslar, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeniler üzerinden yapmış olduğu çalışmalar neticesinde olumlu sonuçlar elde etti. İlerleyen zamanlarda Rusya, 1915 yılından

²⁸⁰ Selçuk Ural, “1914- 1915 Yıllarında Kafkasya Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, *Atatürk Dergisi* IV/4, Erzurum 2005, s.81 vd.

²⁸¹ A. B. Şirokorad, *Osmanlı- Rus Savaşları*, İstanbul 2009, s.490; Bakü bölgesi Rusya için önemli bir petrol ve sanayi kenti olmuştur. Bu sebepten dolayı Enver Paşa, Bakü’nün ele geçirilmesini planlayarak Rusya’ya ekonomik yönden ağır bir darbe yapmayı istemiştir. Diğer taraftan Enver Paşa, Rusya’nın Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermenileri Osmanlı Devleti’nin aleyhinde kışkırttığından haberdar olmuştur. Enver Paşa bu duruma karşılık olarak Bakü şehrinin ele geçirilmesi ile birlikte Kafkasya Müslümanlarını Rusların aleyhinde ayaklandırmakla mümkün olacağını düşünmüştür. Böylelikle Enver Paşa ilk iş olarak Kafkasya bölgesine girilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. R. Sadıgov, “*Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*”, s.285.

itibaren Van bölgesinde çeteler oluşturmaya başlayan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesini sağladı.²⁸²

Türk ordusu Sarıkamış Harekâtına toplamda üç kolordu, bir süvari ile katıldı. Bunların muharip mevcut sayısı ise toplamda 73.600'dür. Sarıkamış Harekâtı'na katılan Türk kuvvetlerinin toplamı haricinde bir de 37.000 civarında yardımcı sınıf erler olmak üzere bu sayı toplam 112.560'tır. Bu kuvvetler haricinde ayrıca Doktor Bahaeddin Şakir emrinde bulunan Teşkilat-ı Mahsusa²⁸³ mensubu milisler, Alman Binbaşı Stange komutasında bulunan takviye olunmuş alay ve Batumlu Milletvekili Rıza bey, Yedek Subay Yakup Cemil komutasındaki milis kuvvetleri mevcuttu. Bunlar Kafkasya bölgesine giderek Rusların cephe ile olan bağlantısını engellemek ayrıca Güney Kafkasya içlerine kadar ilerleyerek Kafkasya'daki Müslümanları ayaklandırmak üzere faaliyetlerde bulunacaklardı.²⁸⁴

Sarıkamış Harekâtı başladığında Rus kuvvetlerinin Kafkas Cephesi'nde 1. Kafkas Kolordusu ve 2. Türkistan Kolordusu mevcuttu. General Berhman'ın emri altında olan Rusların ana kuvvetini 1. Kafkas Kolordusu ve 2. Türkistan Kolordusu oluşturdu.²⁸⁵ 1. Kafkas kolordusu toplamda üç tümen ve iki tugaydan oluşmaktaydı. Diğer birlikler ile toplamda 6 tümen, 8 tugay, 2 alay, 4 istihkâm taburu ve 5 hudut taburu mevcuttu. Toplamda Rus birliklerinin mevcudu ise 100.000 civarında idi.²⁸⁶ Bu sayı Rus kaynaklarında farklılık göstermektedir. Rus kaynaklarında Sarıkamış ve Oltu grubundan meydana gelen Rus ordusunun sayısı 65.000 olarak kaydedilmiştir.²⁸⁷ Sarıkamış grubu ve Türk ordusu sayı olarak Rus ordusundan üstün olsa da teçhizat konusunda Rus

²⁸² Murat Nalçacı, “*Rus Kafkas Ordusu ve Sarıkamış Harekâtı*”, **II. Uluslararası Tarih Sempozyumu**, İzmir 2015, s.666.

²⁸³ Teşkilat-ı Mahsusa Kafkasya bölgesinde özellikle Türk ve Müslüman halkları ile bölgede önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bölgede istihbarat çalışmalarının yanı sıra Kafkasya bölgesinde yaşayan halkları Rusya'ya karşı harekete geçirmek gibi faaliyetleri olmuştur. Bütün Kafkasya ve özellikle Kuzeydoğu Anadolu bölgesi Teşkilat-ı Mahsusa'nın odak noktası olmuştur. Kars, Ardahan ve Batum'un ötesindeki Türk ve Müslüman Kafkas halkları ile iletişimi kolaylaştırabilecek kök ve inanç birliği gibi ortak paydalar da değerlendirilmiştir. Bkz. V. Keleşyılmaz, “*Kafkas Harekâtının Perde Arkası*”, s.390; Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bilgin, **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, İstanbul 2018, s.109 vd; Gönül Güneş, “*Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXIX/85**, Ankara 2013, s.125 vd.

²⁸⁴ H. Işık, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı*”, s. 313 vd.

²⁸⁵ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.221.

²⁸⁶ W.E.D Allen, P. Muratoff, **Kafkas Harekâtı 1828- 1921 Türk- Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.224.

²⁸⁷ Nikolski, **Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12- 24 Aralık 1914**, s.3-16.

ordusu daha üstün durumdaydı. Rus birlikleri arasında Türkiye’de bulunan Ermeniler tarafından oluşturulan gönüllü birlik taburları da yer aldı. Seferberlik ilan edildikten sonra bazı Ermeniler silahları ile bazıları da silahsız toplu bir şekilde firar ederek Rus kuvvetlerine katıldı. Savaşın başlamasıyla birlikte biner kişiden oluşan 4 Ermeni taburu kuruldu. Bu taburlar özellikle istihbarat, keşif ve rehberlik işlerinde kullanıldı.²⁸⁸

Birçok kaynak bu dönemde Rus kuvvetlerinin ağırlıklı olarak batı cephesinde olduğunu bu sebepten dolayı Rus kuvvetlerinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Fakat Rus kuvvetlerinin mevcut durumuna ve hazırlıklarına baktığımızda zayıf bir yapısı olduğu söylenemez. Ruslar Batı Cephesine önem verdiği kadar Kafkas Cephesine de önem verdi. Ayrıca bu durum Kafkas Cephesinin kolay bir cephe olmadığını göstermektedir. Rus birlikleri dağınık bir şekilde yerleştikleri için birtakım olumsuzluklar da meydana geldi. Cephe hattının 700 km uzunlukta olması nedeniyle dağınık olarak yerleşti. Dolayısıyla kimi bölgelerde mevcut durum az iken kimi bölgelerde bu durum kalabalık idi.²⁸⁹ Rus ordusunun genel rakamı ise 153 tabur, 175 Kazak müfrezesi, 12 istihkâm bölüğü, 350 sahra topu ve 5 kale topçu tümeni ile birlikte toplamda 170.000 civarında olduğu belirtildi.²⁹⁰

Türk birlikleri taarruz harekâtı ile baskı yaparak ilerlemeyi düşündü. Rus kuvvetleri ise kış mevsiminde büyük çaplı bir harekâtın olacağına ihtimal vermedi. Bunun üzerine Türk ordusu Rusları baskına uğratarak mağlup etmeyi planladı. Osmanlı Devleti’nin düşüncesine göre Sarıkamış Harekâtının başarılı olması durumunda Kafkas petrol üretim ve tasfiye tesislerinin bulunduğu Bakü bölgesi Rusların elinden çıkacaktı. Böylelikle Rusya, Kafkasya bölgesinin zengin kaynaklarından yoksun kalacaktı. Diğer taraftan Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlar da Rus hâkimiyetinden kurtulmaya çalışacaktı. En önemlisi Rusların cephe gerisi ile olan irtibatını ve iklimlerini sağlayan Sarıkamış- Kars güzergâhı Türk kuvvetleri tarafından ele geçirildiği takdirde Rus

²⁸⁸ Maslovskiy Evgeniy Vasileviç, **General Maslofski’nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, (Yay. Nazmi), Ankara 1935, s.31.

²⁸⁹ Osmanlı ordusu ile Rus ordusu’nun sayı bakımından karşılaştırılması hususunda Türk birliklerinin geri hizmetlerle beraber III. Ordu’nun toplam sayısı 190.000 olarak ifade edilmiştir. Muharip ordunun mevcut durumu ise 129.000 olarak gösterilmiştir. Rus Kafkas Ordusu ise 170.000 askerle, 350 toptan oluşmuştur. Rus kaynaklarının kaydettiği bilgiler dâhilinde tespiti yapılan bilgilerde Sarıkamış Harekâtı başladığı vakit tarafların ordu sayıları farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Türk Ordusu’nun 150.000 civarında olduğu Rus ordusunun ise 60.000 olarak kaydedilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Sadıgov, “*Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*”, s.282 vd.

²⁹⁰ A. B. Şirokorad, **Osmanlı- Rus Savaşları**, s.489 vd.

kuvvetlerinin ortadan kaldırılması mümkün olacaktı. Ancak pek çok sebepten dolayı istenilen netice elde edilemedi.²⁹¹

Sarıkamış Harekât planı hakkında üç gün süren görüşmelerden sonra taarruz planı son şeklini aldı. Taarruzun 22 Aralık günü başlamasına karar verildi. Türk ordusunun Taarruz harekâtına göre 3. Orduyu oluşturan üç kolordudan oluşan 11. Kolordu Rusları Aras Nehri'nin kuzeyinde cephe tutacaktı. Böylelikle 9. ve 10. Kolordular Rusların sağ kanadından düşmanın arkasına sarkarak ve sağ kanattan kuşatarak Rusların geri çekilmesine meydan vermeden yenilgiye uğratılması ve esir edilmesi planlandı. Böylelikle bu görev 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya verildi. Daha sonra Enver Paşa İstanbul'a dönecekti. Fakat Hasan İzzet Paşa harekât hakkında tereddüt yaşadı. Dolayısıyla Enver Paşa ordu komutanlığını kendisi üstlendi.²⁹² Böylelikle Sarıkamış istikametine planlanan taarruz için tüm sorumluluğu Enver Paşa aldı. Hasan İzzet Paşa'nın ordu komutanlığı görevinden istifa etmesinin nedenleri arasında planlanan taarruz harekâtının mantığa aykırı noktalarının bulunması devamında fikir ayrılıklarının meydana gelmesi etkili oldu.²⁹³ İlerleyen süreçte Alman subayları tarafından şimdiye kadar yapılan muharebelerde Rusların kuvveti açık bir şekilde gözlemlendi. Bu durum hem Enver Paşa hem de diğer görevli Türk ve Alman subayları tarafından dikkate alındı. Böylelikle Türk taarruzunun mümkün olduğu görüldü. Diğer taraftan bakır madenleri ve Bakü petrol kaynaklarına ulaşmak ve Almanya'nın yükünü hafifletmek için ortak bir görüşe varıldı. Bu sebeple 3. Ordu'nun ikinci adamı konumundaki Guze'ye göre taarruz yapılmasının gerekli olduğu yönünde görüş birliği oluşturuldu.²⁹⁴

²⁹¹ Enver Paşa, Kafkasya'daki zenginliklere biran evvel ulaşılmasını istemiştir. Çünkü İkmal edilemeyen ordunun ihtiyaçlarını buralardan karşılanmasını istemiştir. Bkz. S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.210; H. Işık, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı"*, s.315.

²⁹² Sarıkamış Harekâtıyla ilgili Alman askeri uzmanlar hem mevsimin kış olması hem de ordunun eksiklerinin olmasından kaynaklı bunun tehlikeli olduğunu dile getirmişlerdir. Fakat Enver Paşa'nın planına olumlu yaklaşmışlardır. Böylelikle Almanya Rusya'nın tüm dikkatini Kafkas Cephesine yöneltmeyi planlamıştır. Türk birliklerinde görev yapan komutanlarda bu harekâta pek olumlu yaklaşmamışlardır. Hasan İzzet Paşa bu durumda tereddüt etmiştir. Kış mevsiminde yapılacak harekâtın riskli olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu görüşünü Enver Paşa'ya bildirerek itirazını iletmıştır. Fakat Enver Paşa bu durumu kabul etmemiştir. 18 Aralık günü Hasan İzzet Paşa görevinden uzaklaştırılmıştır. Böylelikle Enver Paşa bu görevi kendi üstlenmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi IX- İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908- 1918**, Ankara 1999, s.420.

²⁹³ Ali İhsan Sabis, **Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım II**, İstanbul 1991, s.264 vd.

²⁹⁴ Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Yay. H. Akoğuz), Ankara 2007, s.30; Ayrıca Almanların Kafkasya Politikası hakkına ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)**, Ankara 2014, s.53 vd.

Mevcut durum değerlendirildiğinde harekât sırasında görev alan kolordu komutanları arasında dahi mevcut mevsim şartları nedeniyle gerçekleştirilmesi zor kabul edilen harekât planı sadece bir askeri harekât planı olarak ortaya çıkmadı. Aynı zamanda sınır bölgelerinde yaşayan Müslüman Türk milleti ile bölgenin diğer topluluklarından olan Müslüman Gürcüler, Acaralılar ve Lazların Rus hâkimiyeti altından kurtarılması da planın birer parçası oldu. Bu bağlamda taarruzun başarılı olması ve Kafkasya içlerine kadar ilerlemesi durumunda oradaki milletlerden de destek alınabileceği düşünüldü. Ayrıca 1877- 1878 Türk- Rus harbi neticesinde kaybedilen toprakların geri alınması bu harekâtın önemli amaçlarından biri idi.²⁹⁵

22 Aralık günü üç koldan başlayacak olan harekâtı Hafız Hakkı Paşa idare edecekti. 10. Kolordu ile beraber hareket eden Hakkı Paşa ilk olarak Oltu'yu ele geçirdikten sonra Sarıkamış hattına inmeyi planladı. Diğer taraftan 9. Kolorduyla beraber İhsan Paşa ve Enver Paşa doğrudan Bardız üzerinden Sarıkamış'a gelecekti. 11. Kolordu ise Galip Paşa ile birlikte Aras Nehri - Pasinler hattında Rusları oyalayarak taarruz yapmayı planladı. 3. Ordu ise zayıf ve kuvvetli olmak üzere iki guruba ayrıldı. Zayıf gurup Rus taarruzlarını takip ederken kuvvetli gurup ise düşmanı kuzey kanadından kuşatarak cephenin 30 km kadar gerisinde bulunan Sarıkamış bölgesini ele geçirerek asıl düşman kuvvetini burada imha etmeyi planladı. Türk ordusu hareket planına istediği gibi başladı. Türk ordusu Rusları geriye atarak Sarıkamış'a doğru ilerlemeyi sürdürdü.²⁹⁶

Sarıkamış Harekâtı planlandığı üzere 22 Aralık günü başladı. Aynı gün planlanan ileri harekât yürüyüşleri başlayarak 31. Tümen Narman bölgesinde dinlenmekte olan 6 Rus bölüğüne baskın yaparak teslim aldı. Harekâtın ilk günleri Türk ordusu için iyi bir başlangıç oldu. Ancak Rus birlikleri de mevcut durumlarını korumayı büyük oranda başardı.²⁹⁷ Yapılacak olan harekâta göre 9. Kolordu Koşa hattı üzerinde hareket ederek 23 Aralıkta Çatak, 24 Aralıkta ise Yeniköy- Kötek hattı arasında Rus cephe hattının arkasına sarkmayı planladı. 10. Kolordu ise Tortum hattı üzerinden hareket ederek bir tümeniyle Narman'ı diğer iki tümeni ile Oltu'yu alarak Rusları geri atmayı planladı. Daha sonra 24 Aralık günü Bardız Hattına doğru ilerleyerek buradan Sarıkamış yönünü

²⁹⁵ Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, İstanbul 2006, s.197 vd.

²⁹⁶ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.354 vd.

²⁹⁷ **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı I**, s.402 vd.

emniyete aldıktan sonra 9. Kolordu Rus ordusunu çevirecekti. Bu bir baskın ve çevirme harekâtı olarak planladı ve Rusların hiç beklemediği zamanda yapılması düşünüldü.²⁹⁸

23 Aralık günü 9. Kolordu Bardız hattına doğru ilerlemeye başladı. 12 saat süren aralıksız yürüyüş bir günde 30 km yol alınmasını sağladı. 10. Kolordu'nun Oltu bölgesine ilerleyişi tüm hızıyla devam etti. Fakat 9. ve 10. Kolorduların ilerleyişi sırasında yaşanan kar fırtınası sebebiyle askeri birlikler yollarını kaybetti. Dolayısıyla hedeflerinden sapmaya başladı. Bu durum Oltu istikametine olan yürüyüşü engelledi fakat amaçlarından saptırmadı. Aynı gün içerisinde Oltu ele geçirildi. 10. Kolordu ile birlikte ilerleyen Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış istikametine orduyu döndürmesi gerekirken General İstomin'in artçı birliklerini ortadan kaldırmak için Ardahan istikametine doğru yöneldi. Diğer taraftan Enver Paşa ve 9. Kolordu ise Bardız bölgesine ulaştı. Bu durumda çatışmalar yer yer devam etti.²⁹⁹

Harekâtın başlamasıyla birlikte Hafız Hakkı Paşa, 10. Kolorduyu oluşturan 30. ve 32. Tümen ile birlikte hareket ederken 31. Tümen Narman hattı üzerinde ilerleyerek her iki kolordu arasında irtibatı sağlamak için 10. Kolordu'nun emrine verildi. Bu tümen Narman'ı ele geçirdikten sonra Oltu istikametinde ilerleyerek burada 10. Kolorduya katıldı. Oltu'dan sonra güney istikametine yani Bardız hattına dönmesi gerekirken 10. Kolordu Rus birliklerinin peşine takılarak 30. ve 31. Tümen ile birlikte Kosor'a doğru ilerledi. Fakat 32. Tümen ise güney istikametine dönerek Bardız hattına doğru ilerledi. Harekât planının ilk sekteye uğradığı nokta burası oldu. Öyle ki taarruz emri planlanan tarihte başladı fakat cephedeki komutanların plan doğrultusunda hareket etmemesi ilerleyen süreçte büyük sorunların yaşanacağını habercisi oldu. 25 Aralık gününe gelindiğinde Sarıkamış'ın batısında Rus ordusunun arkasına düşmesi planlanan 10. Kolordu istikamet hattından saparak yolunu uzattı. Bu durum hem birliklerin yorgun düşmesine hem de Oltu'nun alınmasından sonra zaman kaybına neden oldu. Hafız Hakkı Paşa bu durumu telafi etmek için birlikleri Allahuekber Dağlarından aşarak Sarıkamış istikametine doğru ilerlemesine karar verdi. Öyle ki yasak olmasına rağmen gece yürüyüşleri yaptırıldı. Planın dışına çıkarak yapılan yanlış uygulamalar burada da

²⁹⁸ T. Öğün, “*Sarıkamış Harekâtı*”, s.471.

²⁹⁹ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.236 vd.

devam etti. Ayrıca kar yağışının yoğun olmasından dolayı birlikler oldukça zorlandı ve büyük kayıpların verilmesine neden oldu.³⁰⁰

9. Kolordu ise aynı tarihte Enver Paşa ile birlikte yola çıktı. 24 Aralık günü Bardız'a vardı. Buradan Köték hattına dönerek cephe arkasındaki Rus birliklerine baskın yapılması gerekirken Hafız Hakkı Paşa'nın Kosor hattına ilerlemesi üzerine Enver Paşa planı değiştirmek zorunda kaldı. 10. Kolordudan haber alamadığı için Enver paşa 25 Aralık günü yönünü Sarıkamış'a çevirmek durumunda kaldı. Enver Paşa, artan kış koşulları sebebiyle biran evvel Sarıkamış'a girmek istedi. Böylelikle Sarıkamış'a doğru ilerlemek için kesin karar aldı. Enver Paşa, 10. Kolordunun sürekli ilerlediğini düşünerek Allahuekber Dağlarını bir gecede geçebileceğine inandı. Fakat hem hava şartları hem de ordunun durumu birlikte değerlendirildiğinde iki günde geçilemeyen dağların bir günde geçilmesine imkân yok idi. Bu sırada Enver Paşa 10. Kolordunun geleceğini ardından 11. Kolordu ile birlikte başarılı bir taarruz gerçekleştirebileceğini düşündü. Ancak 31. ve 32. Tümenler Allahuekber dağları üzerinden yanlış haritaya göre hesap edilmiş 5 saatlik yürüyüş yerine 19 saat sürecek olan yürüyüş gerçekleştirildi. Ancak kuvvetlerin bir bölümü yolda dondu.³⁰¹

Bir bakıma Türk ordusunun lehine devam eden harekât olumsuzluklar neticesinde aleyhine döndü. Taarruzun belli bir süre durması Rusların vakit kazanmasına neden oldu. Böylelikle Ruslar, Sarıkamış bölgesinde tutunmayı başardı. General Yudenic'in ısrarı ile General Mişlaevskiy, 24 Aralık gecesi aldıkları kararla Sarıkamış'a takviye yapmaya başladı. Ana cepheden sevk edilen birlikler 25 Aralık gecesi Sarıkamış'a girdi. Dolayısıyla Rusların sayısı 4.000 civarına ulaştı. Yorgun olduğu için geceyi ormanda geçiren Türk ordusu, askerlerinin birçoğunu donarak şehit verdi.³⁰²

9. Kolordu 25 Aralık günü Sarıkamış önlerine gelmeyi başardı. Fakat aynı gün orada olması beklenen 10. Kolordu Sarıkamış önlerine varamadı. Hafız Hakkı Paşa ve

³⁰⁰ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.237 vd.

³⁰¹ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.252; Alman Subay Guze, Osmanlı haritaları hakkında şunları kaydetmiştir: *"Harita olarak elde Türk Genelkurmayının çıkarmış olduğu 1/200.000 ölçeğindeki harita bulunuyordu. Bu haritalar Karadeniz sahilinden Van Gölü'ne ve batıya doğru da Sivas'a kadar yapılmıştı. Haritalar iyiydi ve araziye tamamen uyuyordu. Yalnız yollar araziye çok uymuyordu. Zira yollar gerçekte ayak ve araba izlerinden oluşmuştu ve bu izler sık sık değişiyordu. Haritalardan sırtların tırmanma kapasitesi anlaşılamıyordu. Harita üzerinde kayalıkları gösteren işaretler de yoktu. Bu nedenle yerli kılavuzlar almadan yola çıkmak ve herhangi bir yere tırmanmak mümkün olmuyordu."* Bkz. Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.11.

³⁰² T. Ögün, *"Sarıkamış Harekâtı"*, s.471.

birlikleri Allahuekber Dağı'nı aşarak 29 Aralık günü Beyköy- Başköy hattına gelebildi. 25 Aralık gecesi boş olan Sarıkamış ise Türk birliklerinin baskın harekâtını başlatacağını duyan Ruslar tarafından dolduruldu. Enver Paşa'nın Sarıkamış önlerinde görülmesi üzerine General Mişlaevskiy ve Berkman bu durumun tehlikeli olduğunu ifade ederek askeri birliklerin şehri terk etmeleri yönünde talimat verdi. Fakat General Yudenîç bu duruma itiraz etti. Rus birliklerinin geri çekilmesi durumunda savaşın kaybedileceğini fakat direnmeye devam ettikleri takdirde savaşın kazananı olacaklarını bildirdi. Hemen ardından Rus birliklerinin Kurmay başkanı olan Yudenîç, Sarıkamış bölgesinin savunma sorumluluğunu üstlendi. Diğer taraftan General Mişlaevskiy, Sarıkamış'ın savunulması gerektiğine karar verdi. Böylelikle dağınık halde olan farklı cephelerdeki Rus birlikleri Sarıkamış'a sevk edildi. 27 Aralık günü Ruslar diğer günlere göre daha derli toplu ve daha güçlü duruma geldi.³⁰³

27 Aralık gecesi Türk ordu karargâhı toplandı. 9. Kolordunun bu hareketi tek başına gerçekleştiremeyeceğini bu nedenle bulundukları yerde mevzilenmesi gerektiği ifade edildi. Ayrıca 10. Kolordunun gelmesi gerektiğini bunun için de bir süre harekâtın bekletilmesine karar verildi. Ruslar ise Kars'tan gelen takviyeler ile özellikle ana hattın gelen birliklerle Sarıkamış bölgesine konuşlandı. Bu sırada Türk ordusu saldırıya başladı ancak Ruslar bu saldırıyı beklemiyordu. General Mişlaevskiy, saldırı başlayınca panikledi.³⁰⁴ Böylelikle tüm ağırlıkları bırakıp asıl savunma noktası olan Kars'a çekilmeyi düşündü. Fakat Ermeni köylerinden gelen istihbarat doğrultusunda Sarıkamış bölgesinin boş olduğu bilgisi Rusların elini güçlendirdi. Kars bölgesinden takviye alıp Sarıkamış bölgesine yöneldi. Asıl birliklerini geri çekmeye başladı.³⁰⁵

28 Aralıkta ise 10. Kolordu taarruz için yığınak yaptı. 29 Aralıkta Enver Paşa gece taarruzu yapmaya karar verdi. Bu sırada 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa ise Ruslara

³⁰³ R. Sadıgov, "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı", s.287 vd.

³⁰⁴ T. Ögün, "Sarıkamış Harekâtı", s.472.

³⁰⁵ Bu dönemde Ermeniler ile Rusların iş birliği gittikçe artmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, Daşkov'a Kafkasya bölgesinde oluşturulacak Ermeni ve Kürt gruplarının eğitimi için 25.000 tüfek ve on iki milyon mermi göndermiştir. Kafkasya bölgesindeki Türklere karşı savaşmak üzere Ermeniler silahlana alınmıştır. Vorontsov Daşkov, Ermeni ve Kürtlerin silahlandırılması ve eğitimi için gizliliğe büyük önem vermiştir. Bu çalışmaların yalnızca konsoloslar ve askeri görevliler tarafından yürütülmesine ve Rusların talimatı olmadan harekete geçilmemesi gerektiğine dair emirlerin ilgililere bildirmiştir. Diğer yandan bölgedeki Ermeniler vasıtasıyla kendileri için çok önemli istihbarat bilgileri toplamıştır. Bkz. F. Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/Erzurum, s.498; Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız, Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış, İstanbul 2007, s.141.

cepheden yanaşarak geri çekilmelerini önlemekle görevlendirildi. Fakat bu planı tam manasıyla gerçekleştiremedi. Böylelikle Ruslar, birliklerini kuzey bölgesine doğru kaydırdı. Bu olay Galip Paşa'nın sonradan gözden düşmesine neden oldu. 9. ve 10. Kolordu art arda hücumlar gerçekleştirdi. Fakat cephede yaşanan sıkıntılar neticesinde başarı elde edilemedi. 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa harekâtın başarısına inanmadığı için Enver Paşa ile devamlı fikir çatışması yaşadı. Enver Paşa ise sayısal üstünlüğün kendilerinde olduğunu ileri sürerek Sarıkamış'a biran evvel ulaşarak harekâtı neticelendirmek istiyordu. Fakat ordunun dinlendirilmesi gerektiğini söyleyen İhsan Paşa, taarruzları bekletti. Bu sırada saldırılara ara verilmesi Rusları rahatlatmıştı. Sarıkamış takviye birlikleri ile dolduruldu. Buna rağmen Türk birlikleri ilerleyiş sırasında Sarıkamış'ın kenar köylerini ele geçirmeyi başardı. Fakat bu çatışmalarda Türk birlikleri mevcudunun tamamını kullanamadı. Bunun sebebi ise yollarda yancı ve artçı olarak bırakılan birliklerdi. 31 Aralık günü Sarıkamış Harekâtının üstünlüğü sayı olarak Rusların eline geçmeye başladı. Önce geri çekilmeyi planlayan Ruslar, daha sonra savunmada kalınması gerektiğini vurguladı. 11. Kolordu ise Rusları iterek yardıma gelmesini istedi. Rusların geri itilmesi sağlandı fakat beklenen yardım edilemedi. Uygulanabilirliği yüksek olan Sarıkamış Harekâtı, talihsizlik ve plana uygun olarak hareket edilmemesi sebebiyle ayrıca kış şartlarının ağır olması Türk birliklerini olumsuz yönden etkiledi. Özellikle haberleşme sorunu Sarıkamış Harekâtını olumsuz yönde etkileyen bir diğer sebepler arasında yer aldı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Sarıkamış Harekâtında istenen sonucu elde edemedi.³⁰⁶

Kafkasya Cephesi'ndeki düşman birliklerinin konumu hakkında 31 Aralık 1914 tarihli Rus raporuna göre Çoruh yönünde ilerleyen Türk birliklerinin 1 ve 2 numaralı sınır hudutlarından geri çekildiği bildiriliyordu. Rus birlikleri Beğlevan köyü arasında bulunan sırtı düşmanlardan temizledi. Bu bölgede bulunan yüksek mevzilere sağlam bir şekilde yerleşti. Beğlevan Boğazı'nın tüm kuzey kıyısı Türklerden temizlendi. Türk birlikleri, Murgul Boğazı tarafından Ardanuç'a yaklaşarak Ardahan'a doğru ilerliyordu. Sınır bölgesinde 2 piyade bölüğü ve 1500'den fazla Kürt birliği vardı. Ayrıca Diyarbakir'de Kürt alayları kuruluyordu.³⁰⁷ Kafkasya bölgesinde mevcut yedek

³⁰⁶ S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.277-295.

³⁰⁷ *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*, Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 207. Belge: 117. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA F. 2100. Op. 1. D. 534. L. 3.

birliklerinden 19.436'sı Ermeni, 16.115'i Gürcü olmak üzere toplam 35.551 kişiden oluşuyordu. Ordu karargâhı, yakın gelecekte ordunun yalnızca 9.000 Ermeni ve 6.000 Gürcü'ye ihtiyacı olacağını bildirdi.³⁰⁸

Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov, Kafkas cephesindeki düşmanların seyri hakkında Başkomutan Nikolay Nikolaeviç'e 3 Ocak 1915 tarihinde rapor yazdı. Rapora göre, General Yudenîç, Sarıkamış- Karaorgan bölgesinde Rusların genel saldırılarının devam ettiğini bildirmekteydi. Rapora göre ısrarlı saldırılar gerçekleştiren Türk birlikleri Ruslar tarafından tamamen yok edildi. Süngü saldırılarının gerçekleştiği bu çatışmalarda Ruslar tarafında binden fazla esir, çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirilmişti. Çoruh müfrezesinde Hopa'yı savunan Türk birlikleri, Sultan-Selim yakınlarında Rus müfrezelerine bir saldırı düzenledi. Fakat bu saldırı Ruslar tarafından püskürtüldü. Bu sırada Beğlevan Boğazı işgali devam ediyor ve Gidrevet köyüne saldırı gerçekleştiriliyordu. Ardahan müfrezesi ile çıkan çatışma sonrası Yalnızçam geçidinin güneybatısındaki Heva köyü işgal edildi. Diğer taraftan edinilen bilgilere göre, Batum bölgesinin güneyini ele geçiren Türkler, Ardanuç'a doğru yoğunlaşıyordu. Bu sırada General Kalitin'in süvari müfrezesi Narman'ı işgal etti. Ruslar, İnatla direnen Yeniköy yakınlarında yaklaşık 3 taburluk bir kuvvetle Türk birliklerine makineli tüfeklerle saldırdı.³⁰⁹

Soğuk hava ve kar fırtınası Türk birliklerinin daha fazla ilerlemesine engel oldu. Harekât böylelikle yön değiştirmeye başladı. 1- 2 Ocak 1915 tarihinde Hafız Hakkı Paşa Rus birliklerinin hareketlerini takip etti. 2 Ocak günü ise 30. ve 31. Tümenler geri çekilmeye başladı. Bunun üzerine General Yudenîç, bölgeye komutan olarak atandıktan sonra 3. Ordunun kalan bölümünü takip etmeye başladı. 4 Ocak günü 9. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa, Ruslara esir düştü. Bu tarihten itibaren Türk ordusu Erzurum'a doğru geri çekilmeye başladı.³¹⁰ Genelkurmay Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Direktörü D.V. Nenyukov'un 2 Ocak 1915 tarihli "Karadeniz Filosunun Görevlerine ilişkin" notta Türk taşımacılığının Karadeniz'deki tüm hareketinin

³⁰⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 637. Belge: 489. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 1300. Op. 1. D. 1038. L. 29.

³⁰⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 212. Belge: 123. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 61-65.

³¹⁰ T. Öğün, "Sarıkamış Harekâtı", s.472.

engellenmesi için Boğaz'ın yakın bir şekilde ablukaya alınmasıyla mümkün olacağını ifade ediliyordu. Ancak bu operasyon Rus filolarının gücü ötesinde idi. Çünkü Sivastopol üssü Boğaz'dan çok uzakta idi. Bu duruma ek olarak Rus donanması, Türk-Alman donanması karşısında savaşma riskini göze alabilecek yeterli bir güçte değildi.³¹¹

Ruslar Erzurum bölgesine doğru ilerledi. Bu süreç 19 Ocak tarihine kadar devam etti. Rusların bundan sonraki hedefi ise Trabzon limanını ele geçirmektir. Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolaevič 25 Ocak 1916 tarihinde, Başkomutan M.V. Alekseev'e, Primorsky Müfrezesi Komutanı V.P. Lyakhov'a verilen emirler hakkında bir mesaj gönderdi. Bununla birlikte Karadeniz filosundan bir gemi müfrezesinin desteğiyle birlikte filo komutanı Eberhard'a uygun talimatların verilmesi talebiyle Trabzon'a ilerlemesi için verilen talimatlar hakkında rapor yazdı. Rapora göre, Nikolay Nikolaevič, mevcut durum göz önüne alındığında, General Lyakhov komutasındaki Primorsky Müfrezesinin, cephesindeki eylemlerine özel önem veriyordu. Trabzon'u ele geçirmek için saldırı emri verildi. Bu operasyonun, General Lyakhov ile tam bağlantılı olarak çalışan filo gemilerinin müfrezesinin desteği ile gerçekleşeceği planlandı. Bu duruma ek olarak, gerçekleştirilecek olan operasyonları sağlamak için özel bir deniz müfrezesi tarafından denizden korunmalı idi.³¹²

Rusların diğer bir planı ise Doğu Anadolu bölgesini tamamen ele geçirmektir. Bu süreç içerisinde Rus kuvvetleri askeri ihtiyaçlarını tamamladıktan sonra Karadeniz bölgesinde de üstünlüğü ele aldı. Kafkas Ordusu Genelkurmay Başkan Vekili L.M. Bolkhovitinonov'un, Başkomutan M.V. Alekseev'in Genelkurmay Başkanı'na saldırı hazırlıklarının tamamlanması hakkında 28 Ocak 1916 tarihinde bir rapor gönderdi. Raporda, Rusya'nın güçlü bir ordu rezervine sahip olmasından dolayı üstünlüğü ellerinde tutmasına fırsat veriyordu. Bu husus ise savaş hazırlıklarında yapılan planı esnek kılıyordu. Bu bağlamda savaşın gidişatına bağlı kalarak Rusya, avantajlı bir pozisyon yaratmayı planlıyordu. Böylelikle savaşın devam ettiği Erzurum-Çamlıca, yönünde iyi bir durumda olduğundan Palandöken yönünde düşmana karşı son bir

³¹¹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 210-212. Belge: 122. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVNF; F. 716. Op. 1. D. 25. L. 245-246.

³¹² Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 446. Belge: 267. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2100. Op. 1. D. 1049. L. 20.

hamle yapmak mümkündü.³¹³ Doğu Anadolu bölgesinin iç kesimlerindeki ikmal engellerini ortadan kaldırdı. Şubat 1916 Tarihinde Rus kuvvetleri başta Erzurum olmak üzere Mart 1916 tarihinde Bayburt, Gümüşhane ardından Nisan 1916 Tarihinde Erzincan ve Trabzon gibi bölgeleri işgal etti. 3 Şubat 1916 tarihinde Erzurum bölgesinin ele geçirilmesiyle ilgili Kafkasya Genel Valisi Nikolay'a ordu komutanı tarafından rapor gönderildi. Raporda, Kafkas ordusunun birlikleri tarafından Erzurum bölgesi 5 günlük bir saldırı neticesinde Rusların eline geçti. Ordu komutanı Alekseev, Kafkasya Genel Valisi Nikolay'a bu durumu bildirmekten oldukça mutlu olduğunu ifade ediyordu. Bu haberin birlikler arasında da yayılmasını istiyordu.³¹⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkasya Cephesi'nde gerçekleşen Sarıkamış hakkında sansür ve propagandadan kaynaklı yanlış bilgiler, günümüze kadar devam etmiştir. Sarıkamış Harekâtı sonrası kayıplar incelendiğinde 90.000 kişinin tek bir kurşun dahi atmadan şehit düştü ifadesi dikkat edilmesi gereken önemli husustur. Akademik çalışmalar esas alınıp incelendiği vakit ortaya çıkan sonuç bu durumun doğru bir ifade olmadığını göstermektedir. Sarıkamış Harekâtına katılan 9. ve 10. Kolorduların muharip sayısı 45.000 ile 50.000 civarı arasındadır. 11. Kolordunun mevcut sayısı ise 22.000 civarındadır. Böylelikle 3. Ordu'nun muharip gücü toplamda 75.000 civarındadır. Bu sayıya gayri muharip ve çeşitli görevlerde olan askerler de eklenince toplam sayının 110.000 ile 120.000 civarında olduğu görülmektedir. Rusların defnettiği 9. ve 10. Kolordunun er sayısı 23.000'dir. 11. Kolordu bölgesindeki şehit sayısı ise 10.000'dir. Tifüs ve diğer hastalıktan vefat eden er sayısı ise 20.000'dir. Esir sayısı ise 7.000'dir.³¹⁵ Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Türk ordusunun şehit olan asker sayısının 41.000

³¹³ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 448. Belge: 270. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2100. Op. 1. D. 1010. L. 12.

³¹⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 449. Belge: 272. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 544. L. 508.

³¹⁵ Birçok kaynakta kayıplar hakkında farklı sayılar verildiği gibi esirler konusunda da farklı sayılar verilmiştir. Rus kaynakları Türk esirlerinin 3.500 civarında olduğunu Türk kaynaklarının ise 7.000 Türk askerinin esir düştüğünü kaydetmiştir. Bkz. Akif Aşırılı, **Nargin Sarıkamış - Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı**, (Haz. B. Sönmez), İstanbul 2015, s.20.

civarında olduğu sonucuna varılmaktadır. Rusların kayıpları ise 10.000 civarında donmuş er olmak üzere toplamda 30.000 ile 35.000 kayıplarının olduğu görülmüştür.³¹⁶

Sarıkamış harekâtının başarısız olmasının pek çok sebebi vardır. Öncelikle Osmanlı Devleti, Köprüköy ve Azap Muharebelerinden sonra tam manada bir durum değerlendirmesi yapmadı. Türk birlikleri kış ayında olası geniş ve dağlık bir coğrafyada böylesine önemli bir harekâtı yapabilecek imkâna sahip değildi. Bazı birliklerdeki erlerin kaput ve botları yoktu. İaşe ve ikmal hususu ise düzenli ve yeterli değildi. Rusların sınırı geçerek Kafkasya Cephesi'nde savaşı başlatmasıyla birlikte 3. Ordu bölgesinde sürekli olarak iaşe ve ikmal bakımından sorun yaşanmaya başlandı.³¹⁷ Türk birliklerinin zorlu arazide aralıksız ilerleyişi, kuşatma çemberini genişletmesi, Ruslara hem zaman kazandırdı hem de tedbir almalarına imkân sağladı. Bu durum Rusların aleyhinde bir gelişmenin yaşanmasına neden oldu. Diğer taraftan ise Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir durum ortaya çıktı. Böylelikle Türk birliklerinin büyük bir kısmı soğuktan donarak şehit oldu. Ayrıca Sarıkamış önlerine geldiklerinde ise yorgun düşmesine neden oldu. En önemli hususların başında gelen iletişim alanında da büyük sıkıntılar yaşandı. Kolordu ile ordu arasında sağlıklı bir irtibat kurulamadı. Ayrıca kolordu kendi tümenleri arasında da irtibat sağlayamadı. Daha harekâtın ilk zamanlarında günlerce 10. Kolordudan haber alınamadı. Öyle ki 10. Kolordunun 31. ve 32. Tümenleri kendi aralarındaki irtibatı sağlayamadıkları için birbirlerinden habersiz bir şekilde tam 6 saat karşılıklı çarpıştılar. 2.000 civarında asker kardeş kurşunu ile şehit oldu. Zaman zaman komutanlar arasında iletişim sağlanamadı. Bu sebepten dolayı bazı ilerleyişler tesadüfen veya varsayımlar üzerine gerçekleşti. Kolordular ve kıtalar arasında haberleşmenin sağlanamaması kolordular üzerindeki denetimin kaybolmasına neden oldu. Komutanlar tüm konularda üstünlüğü kendi ellerine aldı. Bazı kritik durumlarda ise komutanlar gereken fedakârlıktan kaçındı. Bu durum ise yapılan hazırlıkların ve planların dışına çıkılmasına neden oldu. Bazı komutanlar arasında yaşanan fikir ayrılıkları bu durumu etkiledi. Dolayısıyla Komuta hataları Sarıkamış Harekâtının gidişatını olumsuz yönde etkileyen en önemli hususlardan biri oldu. Diğer bir husus ise beslenme ve ikmalin yetersizliği idi. Özellikle cephe ihtiyaçlarının

³¹⁶ Sarıkamış Harekâtında tarafların kayıpları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Sadıgov, “*Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*”, s.289- 291; T. Ögün, “*Sarıkamış Harekâtı*”, s.472 vd; S. Tekir, **Beyaz Harp**, s.314- 323.

³¹⁷ M. Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.45.

karşılanması için ulaşım yolunun yeterli olmaması, harp araç ve gereçlerinin eksik olması, kıyafet ve tıbbi malzeme gibi ordunun temel ihtiyaçları olan bu araç gereçlerin yeterli düzeyde olmaması ordunun olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Türk ordusu sadece Ruslarla değil kış şartlarıyla da mücadele etti. Taarruz başladığında hava sıcaklığı eksi 30 dereceden daha soğuktu. Dolayısıyla ihtiyaçlara göre donatılmamış olan orduda kayıplar da oldukça arttı. Tüm bu olanlara birde sağlık sorunları eklendi. Salgın hastalıkları ise kayıpların artmasında önemli bir rol oynadı.³¹⁸

Sarikamış Harekâtından sonra Kafkas Cephesindeki harp üstünlüğü Ruslara geçti. Dolayısıyla ilerleyen süreçte Rus Kafkasya Ordusu komutanı olarak atanan General Yudenic, orduyu toparlayarak 10 Ocak 1916 tarihinde Doğu Anadolu bölgesine taarruz düzenledi. Erzurum, Bayburt, Van, Muş, Bitlis ve Erzincan bölgelerini Ruslar işgal altına aldı. Ruslar Oltu, Sarıkamış ve Kağızman bölgesine Ermenileri yerleştirdi. Bu bölgeye yerleştirilen Ermeniler silahlandırıldı. Böylelikle savunmasız olan Müslüman köylerine Ermeniler tarafından saldırı yapılması için gerekli ortam oluşturuldu. Sarıkamış Harekâtı sonrasında Ruslar tarafından yönlendirilen Ermeniler, bölgede pek çok evi yakıp yıktı. Bölgede yaşayan halk Rusların özellikle Ermenilerin zulmünden kaçmak zorunda kaldı. Bölge halkı Erzurum doğrultusunda göç etmeye başladı. 1917 tarihine gelindiğinde ise kış mevsiminin sert ve ağır geçmesinden dolayı savaş durma noktasına geldi. Artık her iki tarafın da isteksiz hareketleri cephede durgunluğu meydana getirdi. Bu durgunluk ilerleyen süreçte ateşkesin ayak sesleri oldu. Bu sebeple her iki tarafın da dikkatini farklı bölgelere yoğunlaşmasına neden oldu.³¹⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada Rusya'da siyasi sorunlar yaşanmaya başladı. Bunun neticesinde askeri harekât durdu. Savaş öncesi Rusya, siyasi açıdan büyük buhran yaşadı. 1905 yılında Duma meclisinin açılmasıyla birlikte çarlık yönetimine karşı muhalefetin faaliyetleri artmaya başladı. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nda boğazların kapalı kalması ekonomik ve sosyal alanda sorunların yaşanmasına neden oldu.³²⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında 1917 yılında Rusya'da Bolşevik ihtilali meydana geldi. Devam eden savaş ve ardından gelen başarısızlıklar hem siyasi hem de sosyal alanda sorunların yaşanmasına neden oldu. Halk gıda sıkıntısı

³¹⁸ Nurhan Aydın, **Sarikamış Harekâtı**, İstanbul 2012, s.89 vd; H. Işık, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı*", s.330 vd.

³¹⁹ Adem Pazarbaşı, **Birinci Dünya Savaşı'nın 1917 Yılı**, Sakarya 2008, s.82.

³²⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II**, Ankara 1993, s.421 vd.

yaşamaya başladı. Sosyal adaletsizliğin meydana gelmesi ile birlikte halk sokaklara dökülerek ihtilali gerçekleştirdi. 16 Mart'ta II. Nikolay tahttan indi. 14 Eylül 1917 tarihinde Cumhuriyet ilan edildi. 7 Kasım günü ülkede askeri darbe yapılarak 8 Kasım'da Lenin ülkenin başına geçti. Böylelikle Bolşevik rejimi başladı. İlk olarak daha önce yapılan gizli antlaşmalar açıklandı. Daha sonra Rusya, Almanya'nın gözetiminde barış görüşmeleri için girişimlerde bulundu.³²¹ Rusya barış görüşmeleri için Almanya ile görüşmelere başladı. Rusya'nın 21 Kasım'da Almanya'ya yaptığı teklife 27 Kasım'da Almanya olumlu cevap verdi. 9-22 Aralık 1917 tarihinde Avusturya-Macaristan, Almanya, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ve Sovyet Rusya arasında müzakere görüşmeleri başladı.³²²

Brest- Litovsk'da imzalanmasına karar verilen mütareke, tüm Rus cephelerini kapsayacak şekilde olacaktı. Bunu da yapılacak olan özel mukaveleler sağlayacaktı. Brest- Litovsk'daki bu özel mukaveleler gereği Vehip Paşa 24 Kasım 1917 tarihinde Rus tarafına Kafkas Cephesine ait olan bir mütareke teklifinde bulundu. Fakat bu teklif mütarekenin yapılması hususunda bir takım siyasi engeller ortaya çıkardı. Fakat Vehip Paşa'nın teklifi Kafkasya Komiserliği tarafından olumlu karşılandı. 5 Aralık'ta Osmanlı Devleti'nin teklifini kabul etti. Mütareke şartları hazırlanana kadar harp hareketlerinin durdurulması için görüşmelerin başlandığını bildirdi.³²³

Erzincan'da başlayan barış görüşmeleri 18 Aralık 1917 tarihinde 14 maddeden oluşan mütareke metninin imzalanması ile son buldu. Böylelikle her iki taraf da Kafkas Cephesi'ndeki savaşa son verecekti. Brest- Litovsk görüşmelerinde Almanya'yı Von Rosenberg ve Richard Von Kühlmann temsil etti. Osmanlı Devleti'ni ise İbrahim Hakkı Paşa, Ahmed Nesimi Bey ve Zeki Paşa temsil etti.³²⁴ Görüşmelerin yapıldığı sırada Osmanlı Devleti'nin temsilcileri, Rus işgali altında olan yerlerin derhal boşaltılmasını ayrıca Ermenilerin silahlandırılmasına son verilmesini ve 93. harbinden sonra Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne

³²¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1990**, Ankara 1991, s.128 vd.

³²² Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk- Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi**, İstanbul 1968, s.174 vd; Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s.140 vd.

³²³ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Tarih Araştırmaları Dergisi XVII/28**, Ankara 1995, s.208 vd.

³²⁴ Mustafa Tanrıverdi, "Brest-Litovsk Barış Antlaşması Sovyet Rusya'nın 3 Mart 1918'de İtilaf Devletleri İle Yaptığı Barış Antlaşması", **Atatürk Ansiklopedisi**, Ankara 2022, s.2

verilmesini talep etti.³²⁵ Böylelikle 3 Mart 1918 tarihinde Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya- Macaristan ve Bulgaristan ile Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. 14 maddeden oluşan bu antlaşmaya ayrıca devletlerarasında imzalanmış ek protokoller eklendi.³²⁶

Brest-Litovsk barış antlaşmasına göre Rusya Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde bulunan askerlerini tahliye edilecekti. Rusya bölgenin hem ulusal hem de uluslararası ilişkilerine karışmayacaktı. Bölge halkının mevcut yeni durumunun belirlenmesinde komşu ülkeler ve özellikle Osmanlı Devleti etkin rol alacaktı. Neticede 14 maddelik bir antlaşma metni ile Kafkasya Cephesi'ndeki muharebe sona erdi. Diğer taraftan bölgedeki entrikalar devam etti. Mütareke imzalandıktan sonra Rusya geri çekileceğini kabul etti. Fakat yerine kendi varisi olarak gördüğü Ermenileri bırakmadan bu geri çekilmeyi yapmadı. Bu bağlamda Ruslar geri çekilme esnasında ellerindeki mevcut silahları Ermeni askerlerine teslim ederek onları da kendi yerlerine varis olarak bıraktı. Ermeniler bölgede sistemli bir şekilde mezalim hareketlerine başladı. Kafkasya Cephesi'nde en son gelişen bu olaylar Ermeni faaliyetleri adı altında meydana geldi. Yeni bir meselenin de başlangıcı oldu. Ermeniler bölge halkına karşı saldırılara ve toplu katliamlara girişti. Dolayısıyla insanlık adına yapılabilecek tüm fenalıklar bölge halkına Ermeniler tarafından yapıldı. Böylelikle Türk- Rus harbi sona ermiş olsa da mütarekeden sonra cephedeki bu gelişmeler Türk- Ermeni mücadelesinin başlamasına neden oldu.³²⁷

³²⁵ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul 2000, s.487 vd.

³²⁶ S. Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.376 vd.

³²⁷ Nurcan Yavuz, "*Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*", s.220-232.

3.BÖLÜM

KAFKASYA'DA MEYDANA GELEN SİYASİ GELİŞMELER

3.1. KAFKASYA'DA RUS İLERLEYİŞİNE KARŞI İZLENEN SİYASİ PROPAGANDA FAALİYETLERİ

1789 yılında meydana gelen Fransız Devriminden sonra devamlı olarak milletlerarasında liberalizm³²⁸ ve milliyetçilik³²⁹ önemli bir yere sahip oldu. XIX. ve XX. yüzyılda genel itibarıyla uluslaşma artmaya başladı. Bu durumdan Kafkasya bölgesi de etkilendi. Özellikle Rusya ve Türkiye sınırında milli fikirler güçlenmeye başladı. Bu fikirlerin en etkilisi ise Panturanizm³³⁰ idi. Panturanizm ilk zamanlarda Volga ve Kırım Tatarları arasında yayıldı. Daha sonra bu fikir akımı Anadolu Türkleri arasında da yayılmaya başladı. Rusya'da yaşayan Türkler ile Anadolu'da yaşayan Türkler arasında da bu fikir yayıldı. Panturanizm fikrinin milliyetçilik fikrinden farkı olmadı. Bu fikir hareketi kendi kültür ve ahlak kurallarını koruma adına yapılan mücadele neticesinde meydana geldi. Daha sonraları dini kuralları benimseyenler tarafından şeriatı korumak adına başlayan bir mücadeleye dönüştü. Bu durum Türkler arasında da giderek yayılmaya başladı. Dolayısıyla ilerleyen süreçte bu fikir hareketi

³²⁸ Liberalizm, bir siyasal düşünce akımı olarak ortaya çıkmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyılda birey devlet ilkesini akılcılık ilkesi üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda liberalizm akılcılığın insan refahını üstün tutacağı ve asgari devlet anlayışıyla insan özgürlüklerini savunacağı için, siyasetin insan refahını en yüksek seviyeye çıkarmaya çalışacağına inanılmıştır. Toplumun ulusal düzeydeki özellikleri şekillendirmeye çalışan liberalizm, ulusal düzeydeki bu düzenlemelerin uluslararası düzeye de yansımaları istemiştir. Böylelikle devletlerin dış politikadaki tutumları kurulan bu düzeni işaret etmiştir. Devletlerin içerdeki ilkelerin devletin dışındaki davranışlarını belirleyeceği anlayışı XX. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuştur. Bu yaklaşımın uluslararası sistemin devletlerin dış politika davranışlarını belirlediği düşünülmüştür. Bkz. Lerna K. Yanık, “*Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi*”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi XII/46**, İstanbul 2015, s.38.

³²⁹ Belirli bir coğrafyada ortak kültür ve etnik kökene sahip toplulukların siyasi ve tarihi meşruiyetiyle yüceltilmesini hedefleyen siyasal, sosyal, kültürel, dini düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda milli devletin güçlenmesini en önemli hedef sayan bir fikir olarak milliyetçilik 1789 Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Milliyetçilik, politik ve bilimsel alanlarda bu kavramı farklı manalarda kullanılmıştır. Bazıları bu kavramla bağımsızlık mücadelesini ele alırken bazıları ise değişik milletlere karşı yürütülen baskı ve sindirme politikası anlamında kullanmıştır. Milliyetçilik bazen sağ bazen sol bir ideolojinin fikri olarak tanımlanmıştır. Milliyetçilik tanımı ve anlamı üzerine pek çok fikir yürütülmüştür. Bu fikirler kimi zaman milliyetçiliği ulus- devlet ideolojisi olarak ele almış kimileri ise milliyetçiliğin aynı zamanda kültür ve dinin bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda milliyetçilik tanımı etnik köken, ırk, kültür, din gibi hususlara dayatılarak milliyetçiliğin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bkz. Azmi Özcan, “*Milliyetçilik*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXX**, Ankara 2020, s.84 vd.

³³⁰ Panturanizm diğer adıyla “Turancılık”, Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlamıştır. Türkçülük hareketinin bir sonucu olarak Pantürkizm ile eş anlama gelen Panturanizm, tüm Türklerin bir çatı altında birleşmesi şeklinde Türk siyasi ve edebi yazında yerini almıştır. Türk dili ve kültürünü ön plana çıkarmıştır. Bkz. Yusuf Sarınoy, “*Turan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.407 vd.

Pantürkizm³³¹'e dönüştü. Bu fikir akımlarının ortaya çıkmasıyla birlikte aydın kesim tarafından Rusya'nın kültürel politikalarına karşı mücadele başladı.³³²

Kuzey Azerbaycan, Rusya tarafından işgal edildi. İşgal edilen yerlere Rusya hâkim olduktan sonra, Rusya hükümeti Türklere ve Müslüman milletlere güvenmedi. Bu sebepten dolayı Rusya aydın kesimi ve teşkilatlarının faaliyetlerini takibe aldı. Bu dönemde Türkçüler ve İslamcılar takip edilmeye başlandı. 93 harbi sonrasında Kafkasya bölgesinde bulunan Müslüman Türk milletleri, Rusya'nın hâkimiyeti altında olmalarına rağmen din ve etnik köken bağlamında Osmanlı Devleti'ne yakınlık duyuyorlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğitim faaliyetleri neticesinde Kafkasya'da özellikle Kuzey Azerbaycan bölgesinde milli bilinç güçlendirilmeye çalışıldı. Bu durum ilerleyen vakitlerde milli hareketin yayılmasında önem arz etti. 1908 tarihinde Genç Türkler tarafından Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen devrim sonrasında Kafkasya bölgesinde İslamcılık fikri ile birlikte Türkçülük fikri de yayılmaya başladı. Milli hareketin başlamasında halk arasından çıkan aydınların rolü önemli idi. Bu dönemin aydınları İslam dininin ve Türkçülüğün merkezi olarak Osmanlı Devleti'ni görmekteydi. Bu sebepten dolayı Osmanlı Devletine yakın davrandılar.³³³

3.1.1. Türkçülük ve Turancılık Faaliyetleri

XX. yüzyıldan itibaren Türkçülük fikri Turancılık yolunda ilerlemeye başladı. Bu ilerleyiş sadece Türkiye'de değil Rusya'da yaşayan Türkler arasında da başladı. Türkçülük fikri ilk olarak Rusya'daki Türkler arasında ortaya çıktı. Bu bağlamda İsmail Gaspıralı tarafından bu görüşün bazı esasları tespit edilerek uygulamaya koyuldu. Türk toplulukları arasında ortaya çıkan "Dilde, fikirde ve işte birlik" düşüncesi Rusya'daki Türk toplulukları arasında hızlıca yayılmaya başladı. Rusya Türkleri arasında hızla yayılan Türkçülük fikri aslında Rusya'nın izlemiş olduğu Panslavizm³³⁴ politikasının bir tepkisi olarak ortaya çıktı. Rusya'daki Türk aydınları, Türkçülük ve Pantürkizm'i kendileri için kültürel ve siyasi bir doktrin olarak benimsedi. Bu bağlamda Yusuf Akçura, Türkçülüğün meydana gelmesinde önemli isimlerden biri oldu. Kaleme aldığı

³³¹ Türk topluluklarını Osmanlı Devleti çatısı altında bir araya toplamayı amaçlayan siyasi bir fikir akımıdır. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/panturkizm>, 28.12.2022, 02:36.

³³² Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.49 vd.

³³³ Musa Qasımlı, *"Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık Mücadelesi"*, **Yeni Türkiye** 74, Ankara 2015, s.165.

³³⁴ Bütün Slavlar'ın bir araya getirilmesi ve özellikle Rusya'nın önderliğinde birleştirmesi olarak tanımlanan siyasi bir akımdır. Bkz. Kemal Beydilli, *"Rusya"*, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.258.

yazılarla ve yapmış olduğu konferanslarla Türkçülük fikrinin yayılmasında önemli rol oynadı. Türkçülük fikrinin Türk aydınlarına tanıtılması ise Ziya Gökalp sayesinde oldu.³³⁵

Kafkasya bölgesinde Panturanizm fikir akımının meydana geldiği yer ise Bakü şehri idi. Bakü’de Panturanizm fikrini yaymak için hayırsever iş insanı olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından sağlanan maddi destek neticesinde Kaspi gazetesi yayınlandı. Azerbaycan’da milli hareketin en önemli belgesi olan bu gazetenin yöneticiliğini Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu yaptı. Kafkasya’da Panturanizm fikri yerine bir süre sonra Panislamizm³³⁶ fikri ön plana çıkmaya başladı. Halk arasındaki fikir birliği daha çok dini düşünceler sayesinde sağlanmaktaydı. Bu dini düşünceler sayesinde halk kimliklerini korudu. Panturanizm fikrine göre, Türk devletleri arasında en büyük hâkimiyet alanı Türkiye olduğundan onun liderliğinde diğer Türk devletlerinin birleşmesi fikri meydana çıktı. Bu fikir Kafkasya bölgesinde yaşayan milletler arasında da meydana geldi. Dolayısıyla Rusya, bu durumdan endişe etmeye başladı. Çünkü Rusya sınırlarında yaşayan Müslüman nüfus, hem iç politikanın hem de dış politikanın belirlenmesinde önemli bir etken idi. Bu sebepten dolayı Rusya, çoğunluğu Türkçe konuşan Müslüman nüfusun Türkiye’deki Türkler ile birleşmesini ve bir Türk birliğinin sağlanması ihtimalini büyük bir tehdit olarak algıladı. Rusya, kendi sınırları içinde yaşayan Türkler için Türk kelimesinin kullanılmamasına özen gösterdi. Rusya tehdit olarak algıladığı Türklerin birleşme fikrinin en azından kendi topraklarında gerçekleşmemesi için önlemler aldı. Bu önlemlerin başında, Pantürkizm ve Panislamizm fikirlerini yayabilecek kişilerin özellikle Türkiye’den gelecek olan ajanların tespitinin yapılması gelmekteydi. Panislamizm ve Pantürkizm fikirleri XIX. yüzyılda Rusya’yı endişeye soktu. XX. yüzyılda ise bu durum daha yakından hissedilmeye başlandı. Kafkasya bölgesinde yürütüldüğü düşünülen Panislamist faaliyetler, raporlar halinde merkeze daha sık aralıklarla bildirilmeye başlandı. Raporlara göre Türklerin ve Almanların birlikte hareket ettiğini ayrıca Müslümanlar arasında gittikçe artan bir yakınlığın olduğu bildirildi. Kafkasya bölgesinde Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerinin yayılmayı amaçladığı iddiaları, XX. yüzyıl

³³⁵ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 495 vd.

³³⁶ Osmanlı Devleti’nin liderliğinde birleşecek olan Müslüman ülkelerin çağdaş medeniyet seviyesinde geri kalmışlıktan ve yabancı ilkelerin hâkimiyetinden kurtulabilecekleri öngörülen bu fikir “Panislamizm” adı ile ilk defa 1875 tarihinde kullanılmıştır. Bkz. Azmi Özcan, “İttihad-ı İslam”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXIII**, İstanbul 2001, s.470 vd.

başlarında ortaya çıktı. Bu iddiaların bir kısmı, Müslümanların Kafkasya bölgesinde ayaklanma çıkarmak için hazırlıklar yaptığı ve bu süreci de İngilizlerin desteği ile Türklerin yürüttüğü şeklinde düşünülür.³³⁷

Rusya’da meydana gelen 1905 devriminden sonra milli mücadele hareketleri daha geniş sınırlara yayıldı. Böylelikle Türk topluluklarının tümünü kapsamaya başladı. Turancılık fikri sadece ileri gelen aydınlar tarafından oluşturulmadı. Bu fikir hareketi burjuva ve tüccarları da kapsayan bir hareket olarak meydana geldi. İlerleyen süreçte idari sistemde söz sahibi olabilmek için Müslüman Türkler kendi aralarında konferanslar düzenledi. Aydınlar ilk konferansını 1905 yılında kararlaştırdı. Fakat kongre için Rusya hükümeti izin vermedi. Bunun üzerine Türkler, Nijni Novgorod’da toplanılmasına karar kıldı. Ali Merdan Topçubaşı’nın başkanlığında gerçekleştirilen toplantıya 800 kişi katıldı. Bu toplantıda hem bağımsızlıktan hem de siyasi hürriyetten bahsedildi.³³⁸

Rusya’da 1905 yılında başlayan ilk ihtilal ayaklanması 1906 yılında başarısızlıkla sonuçlandı. Bu sebeple Rusya yeniden baskıcı yöntemlerine geri döndü. Bu durum milli mücadele ve fikir akımları ile bağımsızlığı umut eden yenilikçilerin tutuklanmasına sebep oldu. Aydınların bazıları tutuklanarak sürgün edildi. Böylelikle Rusya, gerçekleştirdiği bu politikayla, bağımsızlık isteği olan tüm halka gözdağı verdi. Fakat bu durum aksine Türklerin bağımsızlık isteklerini daha da körükledi. Rusya’nın bu yaklaşımı Türk milletinin de milli mücadele için ayaklanmasına sebep oldu.³³⁹

Türkçülük meselesine bakıldığında Türklük bilimi ve Türkiyat araştırmaları olarak tanımlanan Türkoloji çalışmaları dünyada ilk olarak Avrupalı ilim insanları tarafından yapıldı. Avrupa’da Türklerin geçmişi, kültürleri ve dilleri üzerine bilimsel çalışma yapan devlet İngiltere ve Fransa idi.³⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı’nda Türkçülük fikri, Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu düşünce haline geldi. Kafkasya bölgesinde ise Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türkler arasında milli bir bilincin oluşmasını sağlamak isteyen İttihat ve Terakki yöneticileri, Kafkas ittifak ve Terakki Fırkası’nı kurdu. Kafkas

³³⁷ Mustafa Tanrıverdi, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2017, s.90 vd; Z. Nazırlı, Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri, s.53 vd.

³³⁸ Müslüman Kongreleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, TDV İslam Ansiklopedisi XXXII, İstanbul 2006, s.96 vd.

³³⁹ Z. Nazırlı, Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri, s.54 vd.

³⁴⁰ Ahmet Buran, Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü, Ankara 2015, s.323.

İttihat ve Terakki Fırkası öncülüğünde faaliyetlere başlayan Türkler, Kafkasya bölgesindeki Rus tehdidini ortadan kaldırmak için mücadeleye başladı. Kafkasya bölgesi, stratejik açıdan Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması sebebi ile bu bölge üzerinde planları olan Rusya için önemli bir yere sahipti. Diğer taraftan Kafkasya bölgesi, Rusya açısından sıcak denizlere inme politikasının bir parçası idi. Dolayısıyla Kafkasya bölgesi Osmanlı- Rus mücadelelerine sürekli sahne oldu. Kafkasya bölgesindeki Rus ilerleyişine karşı Osmanlı Devleti Kafkasya'da bir takım faaliyetlerde bulundu.³⁴¹

Osmanlı Devleti'nin içerisinde meydana gelen Türkçülük hareketi zamanla Rus işgaline uğrayan diğer bölgelerde de ortaya çıktı. Türkçülük hareketi, Kafkasya bölgesinde de yayılmaya başladı. XX. yüzyılın ilk zamanlarında Azerbaycan'da devam eden Türkçe yasağı, İran Şahı'nın İstanbul ziyaretinden sonra kaldırıldı. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkler, milli ruh ile hareket etmeye başladı.³⁴² Kafkasya bölgesindeki Türk aydınları, milli kimliklerini koruyan yenilikçi bir düşünce ile Türkçülüğün ideolojik açıdan yapılanmasının önünü açtı.³⁴³ Kafkasya bölgesinde Türkçülük fikrini benimseyen ve bu fikir sayesinde milli bir hareketlilik sağlayan Azerbaycan Türkleri ilk defa Rusya'da ilk Türkçe dergi olan İkinci Dergisi'ni Melikzade Hasan Bey Zerdabi öncülüğünde yayınladı. Basın yayın organlarıyla Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkleri dünyada yaşanan gelişmeler hakkında bilgilendirmek istedi.³⁴⁴ Kafkasya bölgesinde meydana gelen Türkçülük hareketi Birinci Dünya Savaşı sonrasında da faaliyetlerine devam etti. Rusya'nın bölgede baskıcı bir politika izlemesi sonucunda ezilen Türk topluluklarını korumak ve onların bağımsızlıklarına kavuşması için milli bir hareketlenme olarak şekillendi. Bu mücadeleler istikbal meselesinin bir gereği olarak verildi. Türk birliklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkas Cephesinde aldığı yenilgi sonrası tekrar bu bölgeye

³⁴¹ Erdal Aydoğan, “*Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni*”, **Belgi Dergisi** 4, Pamukkale 2012, s. 359 vd.

³⁴² David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, (Yay. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem), İstanbul 1979, s.72 vd.

³⁴³ Kemalettin Taş, Betül Göksüçükur, “*Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din*”, **Dini Araştırmalar XXII/56**, Ankara 2019, s.482.

³⁴⁴ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, (Yay. A. Tekin, A. Z. İzgöer), Ankara 2009, s.351 vd.

ilerleyişi bunun bir göstergesi idi. Türkçülük fikri Kafkasya bölgesinde bir politika olarak uygulandı.³⁴⁵

Rusya, Kafkasya bölgesinde yaşanan bu gelişmelerden rahatsız olduğu için Türkiye'nin içinde bulunduğu azınlıkları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Rusya Ermeni, Kürt ve diğer azınlıklar ile temas kurmaya uğraştı. Rus ordusunda ve istihbaratında çoğunluğu oluşturanlar Ermeniler idi. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yapılan propaganda faaliyetleri zamanla geniş alanlara yayıldı.³⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda İslamcılık ve Türkçülük hareketi güçlü bir şekilde faaliyet gösterdi. Bu sebeple Rusya birtakım önlemler aldı. Rusya açısından İslamcı ve Türkçü hareketle mücadele Birinci Dünya Savaşı'nda önemli bir yere sahip oldu. 1914 yılında savaşın başlaması ile birlikte İslamcı ve Türkçü hareket faaliyetleri dönemin şartlarına göre uyarlandı. Rusya ilk iş olarak, bu fikir hareketlerini zayıflatarak yok etmeyi planladı. Ayrıca Türk ordusu'na gönderilen gizli yardımları da engellemeyi planladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya, kendi polisi ve gizli servisleri aracılığıyla özellikle Kuzey Azerbaycan bölgesinde bulunan Türkçüleri ve İslamcıları ciddi bir şekilde gözetim altına alarak izlemeye başladı. Özellikle Osmanlı Devleti'nden ve İran'dan Kuzey Azerbaycan bölgesine gelenler büyük bir dikkatle izlendi. Rusya'nın Kafkasya bölgesinde izlemiş olduğu siyasetin amacı bölgeyi Ruslaştırmaktı. Ayrıca Müslümanlara baskı yaparak idari kadrolardan uzaklaştırmayı planladı. Rusya Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Kafkasya bölgesindeki Türkçü ve İslamcıları takip olayını daha da güçlendirdi. Rus hükümeti ve Kafkas yönetimi konu hakkında ilgili makamlardan sürekli olarak bilgi aldı. Bu bilgiler ışığında İslamcı ve Türkçü kişilerin faaliyetleri, ilişkileri ve fikirleri ile ilgili istihbarat bilgileri toplandı. Bu bağlamda Rusya, kişilere baskı uygulamaya başladı. Dolayısıyla İslamcı ve Türkçü hareketler neticesinde Kafkasya'daki Türklerin dikkatli bir şekilde izlenmesi hususunda Rusya talepte bulundu. Bu izlenmeler için hükümet bütçeden yeteri kadar para ayırdı. Böylelikle Rusya İstihbarat faaliyetlerine oldukça önem verdi. Bu fikir hareketlerinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin önemi büyüktü. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Kafkasya'da İslamcılık ve Türkçülük fikirleri daha da güçlenmeye

³⁴⁵ James H. Meyer, **İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914**, (Yay. R. Akman), İstanbul 2021, s.174.

³⁴⁶ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.84 vd.

başladı. Musavat Partisi'nin faaliyetleri ile birlikte İslamcılar da Azerbaycan bölgesini Rusya'dan ayırmak istedi.³⁴⁷

İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin propagandası genişledi. Müslüman halka Rusya'ya karşı kutsal savaşa çağrı adı altında dini bilgiler içeren yazılar yazıldı. Bu yazılar dağıtılarak gizli komiteler oluşturuldu. Rusya'ya karşı mücadelede aydınlar ve din adamları önemli rol oynadı. Buna karşılık Rus hükümeti Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadeleyi daha da arttırdı. Osmanlı Devleti'ne sevgiyle yaklaşan Kafkasya'daki gençlerin birçoğu gizli birlikler halinde Osmanlı ordusu tarafına geçerek Ruslara karşı savaşımaya başladı. Böylelikle İslamcılar Rusya'ya karşı açıkça mücadele etmek için bütün Müslümanlara hitaben bir çağrı metni hazırladı. "Kutsal Savaş Zaruridir" adı altında tüm Müslümanların Hristiyan zulmünden kurtarılması planlandı. Bu durum karşısında Kafkasya Genel Valiliği çağrının yayılmaması için özel çaba harcanmasını ve ayrıca ele geçirilen yazılara el konulması hakkında emir verdi. Osmanlı Devleti bu mücadeleyi kutsal bir savaş ilan etmesinden sonra Rusya hükümeti Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadeleyi daha da güçlendirdi. Rusya aleyhinde propaganda yapan her bir kişiye karşı sıkı önlemler uygulanmasını ve savaş döneminde iç huzurun korunması için gerekli görülen bu uygulamalardan kesinlikle taviz verilmemesini emretti. Bu bağlamda Türkçülerin ve İslamcılarının takip edilmesi 1915 yılına kadar devam etti.³⁴⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Rus- Türk savaşları sırasında Kafkasya Türkleri ve diğer Müslümanlar, Rusya vatandaşı olsalar dahi Osmanlıya karşı yakınlık duyuyorlardı. Rusya hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zaman içerisinde İslamcılar ve Türkçüler aleyhinde mücadele etti. Rusya bu teşkilatlar hakkında gerekli bilgileri toplayarak bu faaliyetleri denetim altına aldı. Böylelikle bu teşkilatları zayıflatmak ve dağıtmak için mücadele etti. Kafkasya bölgesine gelenler ve gidenler takip edilmeye başlandı. Özellikle aydınlar ve din adamları takip edildi. Azerbaycan'ın tüccarları ve zengin iş adamları denetim altına alındı. Osmanlı ve İran vatandaşları casusluk adı altında tutuklandı diğerleri ise sınır dışı edilerek sürgüne gönderildi. Kafkasya'ya gelen yardımlar engellendi ve bölgedeki silahlar da toplandı. Bu dönemde

³⁴⁷ M. Qasımlı, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık Mücadelesi", s. 165 vd.

³⁴⁸ M. Qasımlı, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık Mücadelesi", s. 168 vd.

Ruslar casusluk işlerinde Ermenilere oldukça güvendi. Kafkasya'daki Türkler devlet işlerinden uzaklaştırıldı. Rusya'nın bu baskı politikalarına karşı Kafkasya Türkleri asla milli duruşlarından taviz vermedi. Bunun neticesinde Ekim Devrimi'nden sonra bağımsızlık mücadelesi Kafkasya'da yeşermeye başladı.³⁴⁹

3.2. RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZINLIKLARIN ROLÜ

Rusya'nın Kafkasya bölgesinde sıklıkla mücadele ettiği devletlerden biri de Osmanlı Devleti oldu. Rusya hem batıda hem de doğuda Osmanlı Devleti ile mücadeleye girişti. Bu sebepten dolayı Kafkasya bölgesinde Türk ve diğer Müslüman gruplarla karşı karşıya geldi. Kafkasyada, Doğu Karadenizde ve Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından daha önce işgal edilen bölgelerinde Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Türklerin oluşturduğu gönüllü taburlar mevcuttu. Ayrıca ilerleyen süreçte Rus ordusunda görev yapan pek çok Türk kökenli subay ise ordudan firar etti. Dolayısıyla Osmanlı ordusuna katılarak burada görev aldı.³⁵⁰

1905 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilal sırasında aşırı milliyetçi Ermeniler de Güney Kafkasya bölgesinde kendi güçlerini göstermek için bir takım faaliyetlerde bulundu. Güney Kafkasya'da Ermeniler tarafından terör grupları ve silahlı çeteler oluşturuldu. Silahlı çeteler Kafkasya bölgesinin birçok yerinde Türklere karşı üstünlük sağladı. Böylelikle Türklerin yaşadığı bölgeleri Ermeniler kontrol altına alarak buraların hâkimiyet planlanması yapıldı. Ermeniler Kafkasya bölgesinde herhangi bir devlete karşı mücadele yürütmedi. Ayrıca bölgede yaşayan Gürcülerle ilişkilerinde herhangi bir problem yaşanmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya, Osmanlı topraklarında bir Ermeni Devleti kurulması ile ilgili fikrini gündeme getirdi. Bu amaçla Osmanlı toraklarında yaşayan Ermeniler ile Kafkasya'da yaşayan Ermeniler savaşa dâhil edildi. Kafkasya Ermenilerinin büyük çoğunluğu Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmeye başladı. Türkiye'deki Ermeniler ise Türk köylerinde sabotaj faaliyetlerine girişti.³⁵¹

³⁴⁹ M. Qasımlı, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık Mücadelesi”, s.182 vd.

³⁵⁰ Stanford J. Shaw, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu I**, (Yay. B. S. Aydaş), Ankara 2021, s.426 vd.

³⁵¹ Murtaza Hasanoglu, Nesrin Süleymanlı, “Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi II/2**, İstanbul 2013, s.296 vd.

Rusya bir bakıma Kafkasya bölgesindeki etnik yapıyı değiştirerek bu bölgelerde uzun süreli hâkimiyet sağlama yoluna girdi. Bu sebepten dolayı Kafkasya'daki Müslüman ahalinin kolayca yönetilmesini sağladı. Rusya, Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın işgal edildiği vakit burada yaşayan Ermenilerin de gücünden istifade edildi. Bu sebeple Kafkasya bölgesinde Ermeniler ciddi manada örgütlenerek kanlı eylemlerde bulundu. Rusya, bu silahlı çetelerin kurulmasını sağladı.³⁵²

Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, ülkede bulunan bütün azınlıklara eşit mesafede yaklaşılması gerektiğini ifade etti. Rusya hiçbir etnik gruba ayrıcalık tanımayacak ayrıca herkese eşit yaklaşacaktı. Bu sebeple Sazonov Ermenilere birtakım olanaklar sundu. Böylelikle Rusya, Ermenilere kendi dillerinde konuşmayı, kilise ve okullarını yönetmeleri için izin vermeyi düşündü. Sazonov II. Nikolay'a yazdığı bir mektupta Ermenilerin desteklenmesindeki sebebin Türkiye'yi zayıflatmak olduğunu bildirdi. Dolayısıyla Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Kafkasya bölgesinde bir takım emeller doğrultusunda Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullandı.³⁵³

Rusya, Kafkasya bölgesinde sadece Ermenileri değil Türkiye içerisinde bulunan diğer azınlıkları da bu savaşta kullanmayı planladı. Bu bilgileri doğrular nitelikte 31 Temmuz 1914 tarihli bir gizli belgede Genelkurmay Ana Müdürlüğü 2. Malzeme Sorumlusu V. V. Eggert Kafkas Askeri Bölgesi Genelkurmay Başkanı N.N. Yudenic'e, Türkiye'de yaşayan halkların (Ermeniler, Süryaniler, Kürtler) ayaklanmasını desteklemek ve Rusya ile Türkiye arasında bir savaş ilanı durumunda onlara silah sağlama planlarının geliştirilmesi üzerine fikir belirtti. Türkiye'de seferberliğin gerçekleşmekte olduğu gerçeği göz önüne alındığında, görünüşte doğrudan Rusya'ya yönelik olmasa da ihtiyati bir önlem olarak, Türklerle olası bir karışıklık durumunda Rusya'nın bazı önleyici tedbirler almasının gerekliliği ön görüldü. Bu önlemler arasında Ermeniler, Süryaniler, Kürtler, özellikle Dersimlilerin isyanı sebebiyle doğacak savaş için yapılacak hazırlıklar Rusya açısından önem arz etmekteydi.³⁵⁴

³⁵² Reha Yılmaz, “Kafkasya’da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, **ÇKÜ Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi II/1**, Çankırı 2013, s.74.

³⁵³ Sean Mcmeekin, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, (Yay. N. Elhüseyni), İstanbul 2013, s.249 vd.

³⁵⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 48-49. Belge: 5. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 71-72.

Ermenilerin ve Süryanilerin ilgileri uzun zamandır Ruslara karşı artmaya başladı. Bu durum karşısında Ruslar, azınlıkların yardımına güvенеbileceğini düşündü. Rusların tespitine göre bu azınlıklara yeterli miktarda silah ve mühimmat sağlamak gerekecekti. Rusya bu yönde herhangi bir ciddi önlem almanın şimdilik erken olduğunu düşünüyordu. Çünkü bu durum Türklerle olan ilişkilerin istenmeyen bir şekilde şiddetlenmesine katkıda bulunabilirdi. Dolayısıyla bu husus göz önünde bulundurularak, yine de bölge karargâhında, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş ihtimaline karşın Türkiye sınırları içinde bir isyan planının hazırlanması gerektiği ifade edildi. Böylelikle isyana katılacak olan kişilere silah yardımı yapılması için gerekli hazırlıklar yapılmalıydı. Dolayısıyla hangi miktarda, nereden ve nasıl silah alınabileceği sorularını tartışarak, ayrıca gerekirse sınır noktalarına hızlı bir şekilde teslim edilmeleri için tüm hazırlıkların sağlanması gerektiği hususunda çalışmalar yürütüldü. Bir taraftan Rusya, Türkiye ile olan ilişkisini göz önünde bulundurarak mevcut ilişkileri korumaya çalışırken diğer taraftan ise Türkiye sınırında olası bir savaşın çıkma ihtimaline karşı hazırlıklara girişti.³⁵⁵

13 Ağustos 1914 tarihinde Dışışleri Bakanı Sazonov, Kafkasya Genel Valisi'ne Türkiye'deki ulusal azınlıklara karşı oluşturulan politikada dikkatli olunması gerektiğini ifade etti. Ayrıca İmparatorluklar arasında resmi savaş ilanından önce bir ayaklanmayı kışkırtmamak ve özerklik tesis etme umutlarını teşvik etmemek gerektiği hakkındaki görüşünü belirtti. Buna göre Üçlü İtilaf Devletleri tarafından Konstantinopolis'te³⁵⁶ devam eden müzakerelerle bağlantılı olarak, Türkiye ile barışçıl ilişkilerin korunması umudu henüz kaybolmuş değildi. Bu nedenle, çatışmaya neden olabilecek herhangi bir durumdan kaçınmak arzu edilmekte idi. Dışışleri Bakanı Sazonov, savaş durumunda Kürtlerin, Ermenilerin ve Süryanilerin Rusya için çok yararlı olacağını ifade etti. Bu yüzden onlarla dostane ilişkiler kurulması gerektiğini ancak Rusya'nın talimatı olmadan girişimde bulunmamalarını şiddetle tavsiye ediyordu. Eğer isyan ederler ve Rusya tarafından desteklenmezlerse, o zaman Rusya'nın itibarına onarılmaz bir darbe indirilmiş olacaktı. Bu durum karşısında Rusya, Türkiye ile olan ilişkisinin iyi olmasını istedi. Bu sebepten dolayı Türkiye ile arasında oluşabilecek sorunlardan kaçınılması

³⁵⁵ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 48-49. Belge: 5. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 71-72.

³⁵⁶ Belgede İstanbul yerine Konstantinapolis şeklinde geçiyor.

gerektiğini ayrıca kendi prestijini korumayı düşündü. Fakat Rusya tüm ihtimalleri göz önünde bulundurarak olası bir savaş için hazırlıklarını da sürdürdü. Böylelikle Rusya azınlıklar konusu ile tahsis edilecek silahların konusunda hazırlıkların devam etmesini istedi.³⁵⁷

Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından 13 Ağustos 1914 tarihinde Kafkasya Genel Valisi'ne gönderilen ve Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki düşmanlarına karşı nasıl bir hazırlık içinde olduğunu ayrıca Rusya'nın Kafkasya bölgesine ne denli önem verdiğini belirttiği telgrafındaki bu sözleri, Rusya'nın Kafkasya bölgesinde ve çevresinde nasıl bir savaşın olacağı hakkında fikir vermekteydi. Rusya, Kafkasya bölgesinde izlediği politika gereği azınlıklara önem verdi. Ayrıca bu politika araçlarından biri de Ermeniler idi. XIX. yüzyıldan itibaren süregelen Ermeni- Rus iş birliği Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya bölgesinde de devam etti.³⁵⁸

Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov, Rusya ile Türk Devleti arasında olası bir savaşın meydana gelmesi durumunda, savaşı başlatan tarafın Osmanlı Devleti olmasının Rusya açısından büyük öneme sahip olduğunu düşünüyordu. Bu bağlamda Sazonov, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında siyasi durum tam olarak netleşmeden Ermeniler arasında herhangi bir ayaklanmaya neden olmak Rusya açısından son derece istenmeyen ayrıca tehlikeli bir durumdu. Dışışleri Bakanı Sazonov'un amacı ise Türkiye ile Rusya arasındaki barışı korumaktı. Bu durumu idare ettiği vakitlerde ise Ermenileri gizlice silahlandırıyor. Ermeniler ve Kürtler ile yakın ilişkilerin sürdürülmesini istiyordu. Netice itibarı ile Rusya'nın takip ettiği Ermeni politikasındaki asıl amaç, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri kullanmaktı. Ermenilerin hem Kafkasya bölgesinde hem de Anadolu'da yaşıyor olması, bu bölgelerde bir iç ayaklanma başlatarak Osmanlı Devleti'ne karşı zafer kazanacağı düşüncesiyle oluşturulan strateji Ruslar açısından büyük bir avantaj idi.³⁵⁹

³⁵⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 56. Belge: 10. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 98.

³⁵⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 56. Belge: 10. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 98.

³⁵⁹ Eray Bayramol, "Çarlık Rusya Dışışleri Bakanlığı Belgelerinde Rusya'nın Ermeni Politikası ve Mark Sykes'in Ermenistan Projesi", **İstiklalinin 100. Yılında Ardahan**, Çanakkale 2021, s.352 vd.

1914 yılında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov, Kafkasya'da Ermeni gönüllü birliklerin oluşmasını sağladı. Bu birlikler Rus ordusunun emrinde Türklere karşı mücadele edecekti. Ayrıca Eçmiyazın Katogigosluğu, Katolik Ermenilerin liderleri ile görüşerek Türkler ile yapılacak olan savaş için destek istedi. Kurulacak olan bu birlikler Rus subaylarının idaresi altında faaliyet gösterecekti.³⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan Ermeniler, savaş sırasında Türkleri arkadan vurma fikrine karşı çıktı. Fakat Taşnak ve Hınçak Parti mensupları, Rusya ve Kafkasya'daki gönüllü Ermenileri, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın desteğini aldıklarını göstermek için Tiflis'te toplandı. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler Rus ordusunda görev aldı. Bu bölgede Kafkas Ordusuna hizmet etti. Amaçları Türk cephe hatlarına saldırmak ve Osmanlı topraklarında anarşi ortamının oluşmasını sağlamaktı. Ermeni gönüllülerinin, Taşnaklar tarafından örgütlenerek Rus ordusuna katılmaları sağlandı. Hınçak ve diğer siyasi partiler tarafından da bu durum desteklendi. Dolayısıyla Rusya, hem Türkiye'deki Ermenileri hem de kendi idaresinde bulunan Ermenileri birleştirip Rus egemenliği altına almayı düşündü. Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesinin en önemli sebeplerinden biride hiç kuşkusuz Akdeniz'e çıkma isteği idi. Boğazlar üzerinden Akdeniz'e çıkmakta bir takım engellerle karşılaştı. Bu sebeple Rusya, Ermenistan bölgesinin hâkimiyetini sağladığı takdirde İskenderun Körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkması mümkün olacaktı. Böylelikle İskenderun'da büyük bir Rus deniz üssü kurulabileceğini planladı. Dolayısıyla Ermenilerin yaşadığı yerler ilk başta doğrudan Rusya'ya ilhak edilmese de Rus idaresi altında kurulacak olan bir Ermenistan, Rusların bu hedeflerini gerçekleştirmesine zemin hazırlayacaktı. Böylelikle Rusya gizli ve açık yollarla başta Ermeniler olmak üzere bölgede bulunan Hristiyanları ve Kürtleri Osmanlı Devletine karşı ayaklandırdı.³⁶¹

Rusya sadece Ermenilerle iş birliği yapmadı. Aynı şekilde Kürtler ve Rumları da Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kışkırttı. Birçok Kürt aşiret lideri Rusya'nın lehine faaliyetlerde bulundu. Bu aşiret liderlerinin çoğu Kafkasya bölgesinde ve Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla birlikte faaliyetler yürüttü. Ruslar Kürt aşiret reislerini toplayıp talimatlar verdi. Kafkas Valisi Daşkov, bu

³⁶⁰ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 212 vd.

³⁶¹ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.212 vd.

politikayı destekledi ve uyguladı. Daşkov, bölgedeki Kürtlerin desteklenmesi gerektiğini bu vesileyle ilgi gösterilmesini istedi. Dolayısıyla Türkiye’de bulunan Kürtleri kendi çıkarları doğrultusunda bir güç unsuru olarak görüyordu. Böylelikle Osmanlı Devleti’nin askeri ve siyasi faaliyetlerine karşı bir engel teşkil edebileceğini de düşünüyordu.³⁶²

3.2.1. Rusya’nın Kafkasya Politikasında Ermenilerin Faaliyetleri

Tarih sahnesinde Ruslar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler I. Petro döneminden itibaren başladı. I. Petro Rus Ortodoks kilisesine bir takım haklar tanıdı. Rusya’da yaşayan Ermenilere bu haklara benzer haklar verildi. Böylelikle Rus- Ermeni ilişkileri başladı. Daha sonraki süreçte Rusya, Kafkasya bölgesini ele geçirmek amacıyla Ermenilerden istifade etmeyi planladı. Bu durum karşısında Ermeniler özerk bir ülke talep etti. Bu plan doğrultusunda Rusya, Ermeniler ile görüşme sağladı.³⁶³

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya, Kafkasya bölgesinin işgalini tamamladı. Daha sonraki süreçte ortaya çıkan en önemli konulardan biri de Kafkasya’da Ermenilerin yapmış olduğu faaliyetlerdi. Özellikle Kafkasya bölgesinde bulunan Ermeniler, Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde bir takım saldırılar gerçekleştirdi. Stratejik açıdan önemli yere sahip olan bu bölgelere Rusya planlı bir şekilde Ermenileri göç ettirdi. Ayrıca Ermenilerin buralara yerleşmesini de teşvik etti. Çünkü Karabağ ve Nahçıvan Türkiye ve Kafkasya arasında stratejik bir koridor meydana getirmektedir. Rusya’nın Kafkasya bölgesinde izlemiş olduğu politika kapsamında bölgenin nüfusunu azaltma veya göç yoluyla nüfusun yerini değiştirerek demografik yapıyı bozmaya çalıştı. Rusya, izlediği göç siyaseti ile Kafkasya bölgesinin etnik yapısını değiştirmeyi planladı. Böylelikle Rusya, Kafkasya bölgesinde uzun vadede hâkimiyet oluşturmaya çalıştı. Neticede Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslüman milletlerin kolaylıkla

³⁶² Suat Akgül, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Faaliyetleri*”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara 2003, s.236 vd; M. Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.99.

³⁶³ XVIII. yüzyıldan itibaren kilise siyasi otoritenin bir aracı haline dönüşmüştür. İlerleyen süreçte Rusya, özellikle XIX. yüzyılda kiliseyi dış politika aracı olarak daha etkili şekilde kullanmaya başlamıştır. Bu durumun bir benzerini Ermeniler üzerinden gerçekleştirmek istemiştir. Bkz. Eray Bayramol, “*V. Kevork’tan Rusya’ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı’nda Eçmiyazin Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler*”, **Tarih Araştırmaları V**, Ankara 2022, s.41.

yönetilmesini sağladı. İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın işgali sırasında orada yaşayan Ermenilerin güçlerinden faydalanmayı da planladı.³⁶⁴

Rusya, bu dönemde Türk ordusu ile iş birliği yapan Müslüman nüfusunu kimi zaman göçe zorlayarak kimi zaman da köylerini basarak yakıp yıktı. Bölgedeki Müslümanları cezalandırmakta bir sakınca görmedi. Bu önlemleri ise savaş durumunun gerekliliğine bağladı.³⁶⁵ Kafkasya bölgesi etnik çeşitlilik bakımından en zengin bölgelerden biri idi. Bu durumun iyi tarafı olduğu kadar olumsuz tarafı vardı. Rusya, Kafkasya'daki hâkimiyetinin kalıcı olması adına bir takım faaliyetlerde bulundu. Fakat Rusya bu durum karşısında Kafkasya bölgesinde Türkiye'yi bir engel olarak görüyordu. Bu durumda Rusya, Türkiye'de yaşayan azınlıkları bir fırsat olarak değerlendirmeyi düşündü. Rusya, başta Ermeniler olmak üzere Kürt ve Hristiyan toplulukları kendi tarafına çekmeyi planladı. Ayrıca bu toplulukları da silahlandırmaya çalıştı. Yaşanan bu süreçte Osmanlı Avrupası Yunanlılar, Sırp ve Bulgarlar tarafından paylaşılırken, Doğu Anadolu'da Osmanlı otoritesinin gittikçe yok olması aşiret yağmacılarına ve bölgede yağmacılığa karşı köylüleri ve şehirleri koruyabilecek tek güç gibi görünen Rus konsoloslarına geniş hareket serbestliği sağlanmıştır. Doğu Anadolu'daki Kafkasya'ya ve Kuzeybatı İran'a sınırdaş olan istikrarsız yörelere ilişkin üst düzey diplomaside Ermeni sorunun ağır basımına karşın, göçer Kürt aşiretleri hiç tartışmasız bölgedeki ana güç olmuşlardır. Doğu Anadolu'nun tartışmalı kesiminin tamamı, yani Osmanlı ve Rus İmparatorluk'larının İran'la kesiştiği bölgede 1914'ten çok önce gerçek anlamda sürekli savaşa hazırlık halindeydi. Kürt aşiret reislerinin çoğu son derece iyi silahlanmıştı ve dolaştıkları yörelere neredeyse tamamen hâkim olmuşlardır.³⁶⁶

Ruslar, bu dönemde görüldüğü üzere Ermeniler ve Kürtlerle daha yakından iletişim kurmak için Doğu Anadolu'da kurulan konsoloslukları bir aracı olarak kullandı. Rusya, Anadolu'daki faaliyetlerinin Ermenilerin yardımı olmadan gerçekleşeceğine ihtimal vermiyordu. Bu sebepten dolayı Rusya, Anadolu'daki tüm konsolosluklarını

³⁶⁴ Selda Kılıç, “*Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XXXIV**, Ankara 2015, s.694.

³⁶⁵ Mehmet Perinçek, **L. M. Bolhovitinov Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915**, İstanbul 2014, s.15.

³⁶⁶ S. McMeekin, **Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın Rolü**, s.181 vd.

Ermenilerin Rusya'ya yardım etmesi için seferber etti.³⁶⁷ Bu hususta Rusya, Ermenileri kendi tarafına çekebilmek için yaptığı çalışmalarını şöyle ifade etmekteydi:

*“Doğu illeri meselesinin ve gerekse Kafkasya’da ortaya çıkan ufak tefek meselelerin çözümünde, Rus Hükümetinin Ermenilere çok güvendiğini ve onları kendi tarafına çekerek doğu illeri adını alan Doğu Anadolu’da, istediği zaman bir ayaklanma ve karışıklık çıkararak bu şekilde iç işlerine müdahale ile Osmanlı Devleti’ni sıkıştırmak amacı gütmüştür. Bu amaç için pek çok para harcayan Rusların, Ermenileri her durumda kendi tarafına çektiğini ve Ruslara karşı Ermeniler arasında uyanan bu tutkunun Osmanlı topraklarındaki Ermenilere de bulaşmıştır.”*³⁶⁸

Birinci Balkan Savaşı’nın Türkiye’nin aleyhine gelişmesi Rusya’yı hemen harekete geçirdi. Dönemin Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, 1912 yılında bir yönerge yayınlattı. Doğu Anadolu’daki Rus Konsolosluklarına sığınan ve Türkiye karşıtı olan Kürt aşiretlerini birleştirmek için gerekli çalışmaların yapılması gerektiğini istedi. Bu konuda Tiflis Komutanlığını görevlendirdi. Bu gelişmelerin değerlendirilmesi yapıldığında Rusya ile Türkiye arasında olası bir savaş anında ciddi sorunların meydana gelmesi kaçınılmazdı. Rusya, olası bir Kürt ayaklanması ile Türk kolordularını tamamen dağıtabileceğini düşündü.³⁶⁹ Bu ayaklanmaların arttırılması için gerekli çalışmalara başladı. Rusya Kafkasya bölgesinde gizli faaliyetler yürütmeye başladı. Dolayısıyla bölgede yaşanan gelişmeler Rusya’ya rapor edildi. 1915 yılında General Oganovski Tiflis’te bulunan General Nikolayev’e aşağıdaki raporu gönderdi:

“General Nikolayev Sor yakınlarında birçok Kürt’ün teslim olmakta olduğu, 500’ün ise teslim olduğu bilgisini veriyor. Onların cephe gerisine geçilmesini rica ediyorlar. İzin verilmedi, silahlarının toplanması ve onların uygun işlerde değerlendirilmesi emredildi. Sayıları Van’da ve Amerikan misyonunun himayesindeki 1.000’in üzerinde kadın ve çocuğun durumu özellikle güçleşiyor. Hala birkaç 1.000 tanesi de Sor yakınlarında toplandı. Türkiye, onları göndermek için çok uzak ve yolda büyük ihtimalle Ermeniler

³⁶⁷ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.72.

³⁶⁸ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 I**, Ankara 2005, s.29.

³⁶⁹ S. McMeekin, **Birinci Dünya Savaşında Rusya’nın Rolü**, s.183 vd.

*tarafından alıkonulurlar. Bu yüzden teslim olan Kürtlerin himaye altında kalmalarına izin verildi.”*³⁷⁰

Rusya ilk zamanlar Ermenilerden önce Kürtler ile temas kurarak Kürtleri kendi tarafına çekmeye çalıştı. Çünkü Rusya, Kürtlerin bölgedeki ana gücü hakkında bilgi sahibi idi. Türkiye ve Rusya’nın İran’la kesiştiği bölgede 1914 yılından önce burada sürekli savaş hazırlıkları yapıldı. Dolayısıyla bölgede bulunan Kürt aşiret reislerinin çoğunluğu son derecede iyi silahlandırıldı. Böylelikle Kürtler gezdikleri bu bölgeyi tamamen bilmekteydi ve de buralara hâkim durumdaydı.³⁷¹ Durum böyle olunca bazı Kürt aşiret reisleri de ilk zamanlar Rusların tarafına geçmeye olumlu yaklaştı. Diğer taraftan Rusya, Türkiye’ye karşı kullanabileceği azınlığın Ermeniler olduğunu düşünerek onlarla da iş birliği yapmak durumunda kaldı. Karşılıklı çıkarlar üzerine inşa edilen bu iş birliğinde, Rusya’nın güneye ulaşabilmesi için Ermenilerin yardımına ihtiyaç duydu. Dolayısıyla yardım edecek olan Ermeniler ise bunun karşılığında Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için fırsat elde etti. Bu sebeple ortaya çıkan karşılıklı ilişkiler neticesinde Rusya, Ermenilere her türlü desteği vermekten geri durmadı. İlerleyen süreçte yapılan yardımların karşılığında Ermenileri isyana teşvik ederek Anadolu’da kargaşanın meydana gelmesine neden oldu.³⁷²

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordularında savaşmak üzere oluşturulan Ermeni gönüllü birlikleri bağımsız bir Ermenistan kurmayı planladı. Ruslara yapılan hizmetin karşılığında bağımsızlık verilmesini talep etti. Bu durum gerçekleşmediği takdirde Taşnaklar tarafından Ermeni gönüllü birliklerine hem Ruslara hem de Azerbaycanlılara karşı savaşma emri verildi. Ermeniler, bu durumu bir fırsat olarak değerlendirdi. İlerleyen süreçte amaçlarına ulaşmak için Ruslara karşı savaşmayı planladı.³⁷³ Bununla birlikte Rusya, her ne kadar Ermenilerle iş birliği gerçekleştirmiş olsa da onların isteklerine karşı temkinli bir tutum sergilemekteydi.³⁷⁴

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı’ndan itibaren Rusya’nın tarafında yer almak istedi. Kendi isteklerini gerçekleştirmek için bir takım sebepler aradı. Bu bölgelerin işgalini

³⁷⁰ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi**, Ankara 2012, s.155.

³⁷¹ S. McMeekin, **Birinci Dünya Savaşında Rusya’nın Rolü**, s.181.

³⁷² E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.63.

³⁷³ M. Perinçek, **L. M. Bolhovitinov Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915**, s.14.

³⁷⁴ E. Bayramol, “*V. Kevork’tan Rusya’ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı’nda Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler*”, s.57.

haklı göstermek için de Rusya'nın geçmişte uyguladığı "Hristiyanların Korunması" siyasetinin aynısını burada uygulamaya karar verdi.³⁷⁵ Dolayısıyla Sazonov, Türkiye'de Ermeni meselesini³⁷⁶ bahane ederek bu meseleyi Türkiye'nin aleyhinde kullanmak için hazırlıklara başladı.³⁷⁷

Rusya 1912 yılında Ermeni meselesini dünya gündemine getirmek istedi. Ancak diğer taraftan Rusya, Ermeni meselesine Avrupa'daki büyük devletlerin müdahil olmasını istemedi. Kafkasya Valisi Vorontsov Daşkov konuyla ilgili yazmış olduğu bir mektupta bu durumu açık bir şekilde ifade etti. Mektupta yazılan bilgiler şöyle idi:

*"Ermeni Katogigosu, Bogos Nubar Paşa'yı Avrupa hükümetlerine Ermenilerin durumunu ve reform meselesini anlatmak üzere görevlendirmişti. Bogos Nubar Paşa, Ermeni sorununu Londra'da yapılacak olan Büyükelçiler Konferansı'na sunacaktı. Ancak Vorontsov Daşkov, Bogos Nubar Paşa'nın bu görevi yerine getirmesi halinde hem Ermenilerin hem de Rusya'nın konumunun tehlikeye düşebileceğini anlatıyordu. Rusya'nın böyle bir politika takip etmesindeki başlıca neden o tarihte Ermeni Katogigosu'nun tamamen Ruslarla iş birliği yapıyor olması idi. Bu tarihlerde Rusya için en uygun olanı Doğu Anadolu'da geniş ölçüde reform yapılması idi. Böyle bir reform Rusya'ya, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkânı sağlayacaktı ve Doğu Anadolu'yu uygun bir zamanda kendi topraklarına katabileceklerdi. Bu yüzden Rusya, Ermeni meselesine hiçbir ülkeyi karıştırmak istemiyordu."*³⁷⁸

Rusya'nın Ermenilere yönelik bu şekilde yaklaşmasının amacı Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti ile güvenli bir sınır oluşturmaktır. Ayrıca Rusya Boğazların denetimini

³⁷⁵ Birinci Dünya Savaşı döneminde Rus basını etkili bir şekilde kullanılmıştır. Birçok Rus gazetesinde Ermenilerin lehine haberler yapılmıştır. Bu haberler ileride gerçekleştirilecek olan işgallere meşru bir zemin hazırlamaya çalışılmıştır. Dönemin gazetelerinde çıkan yazılarda Ermenilerin tarih boyunca, özellikle Müslüman milletler tarafından zulme uğramışlardı. Bu zulme ise ancak Rusya dur diyebilirdi. Bu bağlamda Ermeni sorunu artık Rusya'nın da sorunu olmalıydı böylece Ermenilerin yıllar boyu maruz bırakıldığı kıyımlara son verilmeli şeklinde yazılar ele alınmıştır. Dolayısıyla Ruslar Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve başladıktan sonra basın yolunu kullanarak buna benzer yazılar kaleme alarak tüm dünyaya Ermenilerin hamiliğini üstlendiğinin mesajını vermiştir. Bkz. E. Bayramol, **Rus kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.65 vd.

³⁷⁶ Ermeni meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sabahattin Özel, **Kader Yılları S. Sazonovun Anıları**, (Yay. B. Önuçak), İstanbul 2002, s.162 vd.

³⁷⁷ Mehmet Bora Perinçek, **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk- Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, İstanbul 2007, s.34.

³⁷⁸ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.74 vd.

sağlayarak Akdeniz'e inmeyi planladı. Balkan Savaşı neticesinde Boğazların önemini anlayan Rusya bu tarihten itibaren Rus- Ermeni ilişkilerinde farklı bir politika izlemeye başladı. Ermenisiz Ermenistan ve Kafkasya Ermenilerinin zorla Ruslaştırılması politikasını³⁷⁹ bıraktı. Özellikle Çar ve Sazonov tarafından Ermenilere yönelik güven ve dostluk adı altında yeni bir politika izlenmeye başlandı. Rusya'da hapse atılan Ermeni yöneticiler 1912 yılında serbest bırakılmaya başlandı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin topraklarında meydana gelen Ermeni isyanı neticesinde Rusya topraklarında yaşayan Ermenilerin de isyan çıkarabileceği düşüncesi ortaya çıktı. Rusya, Osmanlı Devleti'nin topraklarındaki Ermeni bölgelerinde reform konusunu görüşme kararı aldı. Sazonov ve Giers'in Ermeni reformunu gündeme getirmelerinin asıl amacı Ermenilerin haklarını savunmak değil ifade edilen şüphe ve çıkarlardı.³⁸⁰

Savaş başlamadan önce Rusya, Ermenileri bölgede silahlandırmaya başladı. Savaşın ilk zamanlarında ise özellikle Sarıkamış Harekâtında Ermeniler tamamen silahlandırıldı. Öyle ki Kafkasya'da savaş bittikten sonra bu silahlandırma işlemleri devam etti.³⁸¹ İlk zamanlarda Rusya, hem Kürt aşiretlerini hem de Ermenileri kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu durum Rusya'yı hem cephede hem de cephe arkasında daha güçlü konuma getirecekti. Ancak bu girişim olumsuz bir şekilde sonuçlandı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, 17 Mart 1914 tarihinde İstanbul Büyükelçisi Gires'e bu konu hakkında rapor gönderdi. Gönderilen raporda: "*Ermeni reformlarının gerçekleşmesiyle bağlantılı olarak Bitlis'teki Kürt hareketini nasıl değerlendiriyorsunuz? Bitlis ve Van'la ilişkileri olan ve hala burada bulunan Abdürrezzak*³⁸² *üzerinden Kürtleri yönlendirmek sizce uygun olmaz mı?*" şeklinde bahsedildi.³⁸³

³⁷⁹ Rusya'nın Ermenileri Ruslaştırmak için 4 Temmuz 1903 tarihinde yayınlamış olduğu emirde Ermeni kiliselerine bağlı olan tüm Ermenilerin Rus hükümetince idaresinde olması sağlatılmıştır. Bütün Ermeni okullarında Rusça okutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Ermeni Katagigos'un Sinod üyelerini seçmekte ve evlenme boşanma gibi konularda yetkilerini kısıtlamıştır. 1905 tarihinde meydana gelen ihtilalde Ermeniler ayaklanmıştır. Rusya bu dönemden sonra Ermenileri ezmeye başlamıştır. Bu süreç 1909 tarihine kadar devam etmiştir. Bu dönemde kadar 4.000 Ermeni hapisle cezalandırılmıştır. 3.000 Ermeni ise sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde çoğu aydınlar ve komitelerin çoğu Rusya'yı düşman olarak saymışlardır. Fakat 1910 tarihinde ise Ermeniler Rusya'ya yaklaşmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren Rusya ile iş birliği yapmaya başlamıştır. Bkz. Y. H. Bayur, **Ermeni Meselesi**, s.8.

³⁸⁰ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.74 vd.

³⁸¹ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.466.

³⁸² Rusların işgal politikalarında rol alan ve Ruslardan aldığı talimatlar doğrultusunda Kafkasya ve İran'ın Kürt aşiretleri ile irtibat sağlayarak Doğu Anadolu'daki faaliyetleri düzenlemiştir. Bedrihanlı Abdürrezzak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Ünal, "*Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları*", **Karadeniz Araştırmaları XVII/17**, İzmir 2008, s.141 vd.

³⁸³ M. Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s.86.

General Yudenich 1914 yılının Aralık ayında General Nikolayev'e gönderdiği bir raporda şunları kaydetti: *“Ermeni gönüllü birliği adına Dro'ya ve Kürtler adına Abdürrezzak'a Van'a girişte kendi aralarında çatışmalarını telkin ediniz zira her ikisi de kendi amaçlarını takip edecektir. Her kim bunu yerine getirmezse himayemizde yoksun kalacaktır.”*³⁸⁴ Böylelikle Rusya savaş öncesi cephede güvenebileceği Ermenilerden veya Kürtlerden oluşan birlikler ve grupların oluşturulması için hazırlıklara başladı. Bu gelişme sonrasında Rusya, Ermenileri kullandığı gibi Kürtlerden de yararlanmaya çalıştı. Ermenilere karşı yapılacak olan reformların Kürtlere de yönelik olması gerektiğini vurguladı.³⁸⁵

Tüm Ermenilerin Katogigosu V. Kevork Surenyants'ın Avrupa Savaşı ile ilgili Ermeni halkının konumu hakkında 25 Temmuz 1914 tarihli toplantı tutanaklarında Ermenilerin nasıl bir tavır sergileyeceği belirlendi. İlk olarak Rusya ve Türkiye sınırında büyük savaş hazırlıkları şimdiden fark edilmişti. Dolayısıyla genel bir Avrupa Savaşı'nın çıkması durumunda Rusya ile Türkiye arasında bir savaşın çıkması kaçınılmazdı. Böylelikle Ermeniler, mevcut durumunu değerlendirmesi gerekecekti. Bu yüzden Ermeniler, Türk Devleti'nin uluslararası etkilerinden ve karışık durumundan yararlanacaktı. Ermenistan'ın iki bölgesinden genel müfettişleri geri çekmiş olmasına ve Ermeni meselesinden (Ermenistan'ın reformu) kurtulmaya çalışmasına karşın nasıl bir pozisyon almak zorunda kalacaklarını belirlemeliydi. Kafkasya'da yapılması gerekenler planlanmıştı. Ermeniler, Rus birliklerinin zaferi için mümkün olan her şekilde katkıda bulunacaktı. V. Kevork, Tiflis, Bakü, Erivan ve diğer büyük şehirlerde, Türk ve Kafkas Ermenilerinin gelecekteki müreffeh durumu göz önünde bulundurularak daha ayrıntılı bir şekilde tartışılması gerektiğini ifade etti.³⁸⁶ Görüldüğü gibi Dünya Savaşı başlamadan evvel aslında Kafkasya üzerinde Ermeniler Ruslardan yana bir tavır sergileyeceklerini ve Rusların zafer elde etmesi için her türlü katkıyı sağlayacaklarını belirtti. Bu husus Ermenilerin geleceğini etkileyeceği için daha ayrıntılı olarak tartışılması gerektiği ifade edildi. Ayrıca olası bir savaş durumunda Ermeniler, Rusların zafer elde edeceğini düşündü.

³⁸⁴ M. Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s.96.

³⁸⁵ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.80 vd.

³⁸⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46-47. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: NAA; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.

Ermenilerin gerçekleşmesini beklediği Rus-Türk savaşının hazırlıkları ise devam etmekte idi. Erivan vilayetinin sınırında Rusya'ya ve özellikle Hristiyan olan Ermenilere karşı önemli bir baskı ve huzursuzluk söz konusu oldu.³⁸⁷ Genç Ermeni kuvvetlerinin ortak devlet ve milli menfaatler doğrultusunda savaşa girecekti. Olası Rus- Türk savaşında Müslüman Türk devletini iç ayaklanmalar ve yıkımlar yoluyla mutlaka Rusya'yı destekleyecekti. Rusya, Müslüman kitlenin bulunduğu Erivan, Kars, Ganzal ve Tiflis vilayetlerinde, Ermenileri dikkatli bir şekilde silahlandırmak için vakit kaybetmeden müzakere edilmesi ve gerekli önlemlerin alınması gerektiğini düşündü. Rusya, Ermenilerin dikkatli bir şekilde silahlandırılması ve ortak davanın düzenli olarak savunulması üzerinde konuşulmasını istedi. V. Kevork, mevcut karmaşık ve korkunç siyasi, askeri koşullar elbette Rus- Türk (muhtemelen İran) savaşı ve olası sonuçlarıyla ilgili tüm önemli sorunların, devlet ve ulusal çıkarlar dikkate alınarak tartışılması gerektiğini ifade etti. Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermeniler Türk Devleti içerisinde ayaklanmalar çıkararak Rusları desteklemeyi planladı. Ayrıca Kafkasya bölgesinde Ermenilerin silahlandırılması için Rusya ile vakit kaybetmeden anlaşma sağlanması gerektiğini ifade etti. Yapılan hazırlıklar ise genel plana göre oluşturuldu ve bu durumda dikkatli olunması gerektiği vurgulandı.³⁸⁸

Ermeniler ile Rusların ilişkisi daha sonraki süreçte olumlu ilerlemeye devam etti. Taşnaklar Türkiye'ye kaçak yollarla silah depoladı. Rusların samimiyetine inanan Ermeniler Rusların lehine Türkiye ile mücadele etmeye hazır hale geldi.³⁸⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı dönemlerde Ermeniler özerk bir devlet kurmak için savaşı uygun bir fırsat olarak gördü. Bu sebeple Eçmiyazın Katogigosluğu, Rusya ile iş birliği yapmak istedi. Ermenilerin bu tavrından memnun kalan II. Nikolay, Ermenilere hitaben bir bildiri yayınladı. Bildiride Ermenilerin sadakatine verilecek olan görevlerin yerine harfiyen getirileceğine ayrıca bu birlikteliğin kesin zafere ulaşacağına dair teşekkür etti.³⁹⁰

³⁸⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46-47. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: NAA; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.

³⁸⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46-47. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: NAA; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.

³⁸⁹ S. McMeekin, **Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın Rolü**, s.184 vd.

³⁹⁰ E. Bayramol, "*V. Kevork'tan Rusya'ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı'nda Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler*", s.41.

Paris büyükelçisi A.P. Izvolsky ile Dışışleri Bakanı Sazonov Ermenistan'ın geleceğine ilişkin konunun içeriği hakkında görüşme sağladı. Ermenilerin temsilcisi Zavriev konuyla ilgili Rusya Dışışleri Bakanlığı'na 4 Mayıs (17) 1915 tarihinde gizli rapor sundu. Rapora göre, Zavriyev, Dışışleri Bakanlığında yaptığı görüşmeler neticesinde bir muhtıra sundu. Muhtırada Rusya'nın desteği ile Türkiye'nin egemenliği altında bulunan Ermeniler için Türkiye topraklarında özerk bir Ermenistan'ın kurulması planlanıyordu. Plana göre Ermenistan toprakları, Yumurtalık ile İskenderun Körfezi'nin tamamı ayrıca Akdeniz'de bir liman olan Kilikya'yı kapsıyordu. Bu nota karşısında Londra ve Paris'teki büyükelçilerin aracılığıyla planlanan bu öneriler Rus Dışışleri Bakanlığı tarafından onaylanacağı sözü verildi. Özellikle Fransa ve İngiltere konuya şüphe ile yaklaştı. Bu şüpheleri ortadan kaldırmak için, Kilikya meselesinde Ermeni delegeleri Rus büyükelçilerinin görünür müdahalesi olmadan hareket edecekti.³⁹¹ Dışışleri Bakanı Sazonov, 5 (18) Mayıs 1915 tarihli raporda Paris Büyükelçisi Izvolsky ile Ermeni temsilcisi tarafından yapılan görüşmelerin “tamamen akademik olduğunu ve Rus tarafının Kilikya'yı gelecekteki Ermeni bölgesinin sınırları içine dâhil etme fikrini desteklemediğini” bildirdi. Zavriev'e özel bir program verilmedi. Ermenilerin Kilikya'yı gelecekteki Ermeni bölgesine dâhil etme isteklerini, Kilikya'daki Fransız çıkarlarının egemenliği göz önüne alındığında böyle bir isteği destekleyemeyeceği yanıtını verdi.³⁹²

Rusya ile iletişime geçmeye çalışan milli azınlıkların sayıları gün geçtikçe artmaya başladı. Ermeniler Kafkas Askeri Bölgesine yardımda bulunmak istediklerini ilettiler. Hem askeri hem de farklı konularda yardım edebileceklerini bildirdi. Hemen ardından Rusya, Kafkasya Askeri Komutanlığının görevlileri ile birlikte gönderilen silahları başta Ermeniler olmak üzere diğer milli azınlıklara dağıtmaya başladı. Bu azınlıkların içinde bulunan Kürtlere silah verilmedi. Fakat Ermenilerin tamamı silahlandırıldı. Kafkasya bölgesindeki azınlıkları silahlandırmakla görevli bulunan Draçenko, Kafkasya Başkomutanlığına Ermenilerin Ruslara karşı sadık olduğunu ve onların güvenilir olduğunu bildirdi.³⁹³ İlerleyen süreçte iyi olan ilişkilerin menfaatler doğrultusunda

³⁹¹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 334. Belge: 192. Belgeye ait arşiv bilgileri: AVPRİ; F. 138. Op. 462. D. 624. L. 23.

³⁹² Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 335. Belge: 193. Belgeye ait arşiv bilgileri: AVPRİ; F. 138. Op. 467. D. 624. L. 24.

³⁹³ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.470 vd.

bozulacağı ve Ruslar için iyi ilişkilerin anlam ifade etmediği görülecekti. Rusya'da ve Anadolu'da bulunan birçok Ermeni, Rusya'nın emperyalist politikasının önemli bir parçası oldu. Fakat Ermeniler bunu fark edemeyerek yüzyıllar boyu huzur içinde yaşadıkları topraklarda huzursuzluğun meydana gelmesine neden oldu.³⁹⁴

Rusya yeni gönüllü birlikler oluşturmaya devam etti. Bu gönüllü birlikler de silahlandırıldı. Konuyla ilgili raporda şunlar kaydedildi: Ermenilerin Rusya'ya bağlılıklarının gerçekçi olmadığı belirtilmiş ve ilk fırsatta maskelerini çıkaracakları ve savaşın sona ermesini beklemeden Ermenilerin tek koruyucusu olarak gördükleri, Rusya'ya karşı savaşacakları vurgulanmıştır.³⁹⁵ Fakat Rusya savaşın başlangıcından itibaren Ermenilerin ihtiyaç duydukları her konuda yardım etmekten sakınmadı. Rusya gerçekleştirmek istediği hedeflerini hayata geçirmeyi planladı. Nitekim Ermeni- Rus iş birliği belli bir süre amacına ulaşmadı.³⁹⁶

Rusça kaynaklarda Rusların silahlandığı Ermeni gönüllü birliklerin sayısının 6.000 civarında olduğu belirtildi. Ermeni birlikleri dışında yani Rus birlikleri içinde savaşan Ermeni askerlerinin olduğu da ifade edildi. Ayrıca Anadolu'da yaşayan Ermenilerin çeteler halinde cephe gerisinde Türkiye'ye karşı büyük sorunlar yaşattığı da Rus belgeleri tarafından kaydedildi. Türkiye'ye karşı karışıklık çıkaran silahlı Ermenilerin sadece birkaç şehirde 40.000 civarında olduğu ifade edildi. Bu sebeple Türkiye, askeri gücünün bir kısmını, cephe gerisinde meydana gelen karışıklıkları önlemek için sevk etti. Bu neticede Türk birlikleri tüm kuvvetini cepheye yönlendiremedi. Dolayısıyla Kafkasya Cephesi'nde başarısız olan birlikler Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Bu faaliyetin yürütülmesinde Vorontsov Daşkov önemli rol oynadı.³⁹⁷

³⁹⁴ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.67. XX. yüzyılın ilk zamanlarında Türk ve Ermeni uluslararası problemler başlamıştır. Ermenilerin en kalabalık ve toplu oldukları yer Kafkasya'da Ermenistan'dır. Orada Rusya'nın idaresi altında yaşayan Ermenilerde ise okul ve cemaat hakları bakımından Osmanlı Ermenilerindeki hakların hemen hiçbiri yoktur. Diğer taraftan 1914 Dünya Savaşı öncesi Ermeni komiteleri ve aydınları Rusya ile değil Osmanlı Devleti ile uğraşmayı kendilerine iş edinmiştir. Bu bağlamda Rusya ile iş birliği yapmıştır. Öyle ki ilerleyen süreçte Rus hükümeti Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan faaliyetleri Ermeni komitelerine ve ruhani başkanlarına bildirerek onlardan yardım görmüştür. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1998, s.34.

³⁹⁵ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, Ankara 2017, s.42.

³⁹⁶ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.89.

³⁹⁷ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.474 vd.

Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov 1914 yılında Rusların cephedeki gelişmelere hâkim olması için ayrıca cephede ilerlemesini sağlayacak bir plan hazırladı. Ermeni ayaklanmasına ilişkin tutumu şöyle ifade etti:

“Rusya işin sonunda başının derde girmesi halinde akla yakın bir inkâr yolu bulması açısından, Anadolu’da veya Amerika’da Ermeni devrimcileri silahlandırıyor gibi görünmemeliydi. Osmanlı topraklarındaki Ermeni partizan faaliyetleri üzerinde Rusya’nın veto yetkisi ve tam harekât denetimi olmalıydı. Son olarak Ermeniler Osmanlı otoritesini yıkmayı başardığında, kurtulan tüm toprakları ordularıyla işgal ederek Rusya’ya şükran duymalıydı. Maraş’ın dağlık kesimindeki Zeytun’un asi Osmanlı Ermeni liderlerini temsil eden ve Tiflis’e Şubat 1915 ortalarında varan bir heyet, Rusya’dan silah ve cephane almaları halinde “Türk ulaşım hatlarına saldırmaya” hazır 15 bin adamın bulunduğunu ileri sürdü.”³⁹⁸

Birinci Dünya Savaşı Döneminde taraflarını belli eden Ermeniler, Ruslar için önemli faaliyetlerde bulundu.

Osmanlı Devletinin seferberlik ilan etmesinden sonra Eçmiadzin Katogigosu Kevork, Çar’a iletilmek üzere Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov’a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunda Ermeni meselesinin tamamen çözülmesi için şu isteklerde bulundu:

“Anadolu’daki 6 Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Babıali’den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü sadece Rusya’ya ait olmalı. Böyle bir yönetim şeklinin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ancak Türkiye seferberlik ilan etmiştir ve Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk hükümetinden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve daha önce kabul edilen anlaşma ile yapılması öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, İmparator hazretlerine

³⁹⁸ S. McMeekin, *Birinci Dünya Savaşında Rusya’nın Rolü*, s.200

*benim ve Rusya'daki cemaatin adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanıza rica ederim.”*³⁹⁹

Bu istekler üzerine Daşkov, kendi kararlılıklarını vurgulayarak Rusların idaresi altında kendi istekleri doğrultusunda hareket edileceğini bildirildi. Böylelikle Ermeniler ve Ruslar tam manada bir birliktelik sağladı. Rusya, Doğu Anadolu'yu işgal edebilmesi için Ermenilere verilecek olan görevleri yerine getirmesi hususunda bir anlaşma sağladı.⁴⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Kafkasya bölgesinin cephe gerisinde Türk birlikleri güvenlik sorunlarıyla karşılaşmaya başladı. Cephede görevli ordu komutanları gerekli tedbirleri aldı. Dolayısıyla kargaşa çıkaran Ermeni vatandaşlarını bölgeden uzaklaştırmaya karar verdi. Verilen bu karara en büyük tepkiyi Rusya gösterdi.⁴⁰¹ Dolayısıyla 1915 tarihinde yaşanan Ermeni olaylarının⁴⁰² yaşanmasında en büyük rol Rusya'ya aitti. Ermeni örgütlerine karşı başlatılan tutuklamalarla ilgili Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov hemen harekete geçti. İngiltere ve Fransa'ya bu tutuklama hakkında protesto bildirisi yayınlamalarını teklif etti. Sazonov, bu operasyondan sorumlu olan Türkiye Bakanları dâhil tüm sorumluların cezalandırılacağını ifade etti. Sazonov, bu siyasi işleyişle amacına ulaşmak istedi. Bir taraftan Türkiye'nin içişlerine karışarak toplumsal karışıklığı ve güvensizliği sağlarken diğer taraftan ise savaş sonrası yapılacak antlaşmalarda elinde önemli ve güçlü bir fırsat elde etmek amacını güttü. Bu durumu Arnold Toynbee şöyle ifade etmiştir: “*Çarlık Rusya'sı, bu bildirgeyi yayınlayarak 1915 yılı baharında Polonya'da Yahudilere karşı giriştiği barbarlıkların üstünü örterek, dikkatleri Ermeni meselesine çekecekti. Çünkü Çarlık Rusya'sı, Polonya ve Litvanya'da yaşayan yaklaşık 800.000 Yahudi'yi, savaş bölgesinden vahşice sürgün etmiştir.*” Dolayısıyla Rusya işlemiş olduğu suçun üstünü kapatmak için Türkiye'yi suçlu konumuna sokmaya çalıştı.⁴⁰³ Hâlbuki Ermenilerin göçü başlamadan önce onların yerli halka nasıl davrandıkları ve talan olaylarının arttığı bilinmekteydi. 5 Ocak gününe

³⁹⁹ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s 63 vd.

⁴⁰⁰ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s 63 vd.

⁴⁰¹ Ahmet Tetik, Mehmet Şükrü Güzel, **Kızılai ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)**, İstanbul 2013, s.87.

⁴⁰² 1915 olaylarına giden süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Perinçek, **L. M. Bolhovitinov Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915**, s.9- 123.

⁴⁰³ A. Tetik, **Kızılai ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)**, s.87.

ait bir belgede Kars bölgesi Askeri Vali Yardımcısının Kars bölgesi Askeri Valisine tehcir öncesinde yazdığı 4 Ocak 1915 tarihli 2 no'lu belgede şunlar kaydedildi:

“Geçtiğimiz Aralık ayının 28’inde Verh, Kotanlı köylerinden ve Soğanlık kazasından geçerek kale bölgesine girerken Kotanlı’ya yağma amacıyla gelmiş olan Türk tüfekleriyle ve (Rus) Berdanka tüfekleriyle silahlanmış 11 Ermeni’nin ve ikisi Ermeni biri Rus olan 39. Topçu Tugayı 1. Bataryası’nın üç küçük rütbeli askerinin, memur Ramfopul ve bana eşlik eden muhafızlarla birlikte benim tarafımdan tutuklandığını siz ekselanslarına bildiririm. Yukarıda sözü geçen tutuklulardan Kotanlı köyü ahalisinden gasp edilmiş 100 ruble, belgeler ve silahlar benim tarafımdan geri alınmıştır. Para ve silahlar şimdilik bende duruyor; birliklerine teslim edilen küçük rütbeliler dışında tutukluların ayrıntılı tatbikatı ise, 30 Aralık tarihli ve 81 no’lu raporda benim tarafımdan Kars bölgesinin general-valisine sunuldu. Bu raporda Kotanlı köyünde yedi yaya muhafızı Müslüman köylerini Ermenilerin saldırılarından korumakla tam sorumlu olarak bıraktığımı rapor ettim. Albay Grigoliya.”⁴⁰⁴

Ermeniler kargaşanın vermiş olduğu karışıklıktan kendi taraf ve birliklerini anlamakta zorluk yaşadı. Ayrıca bu kargaşada Ermeniler, Rus askeri birliklerine de saldırdı. Konuyla ilgili durumu raporda şöyle kaydetti:

“General Nikolaev, Ermeni gönüllülerin, yağmaladıkları malları kaçırdıkları sırada onları engellemek isteyen askeri birliklerimize ateş ettiklerini bildiriyor. Ayrıca Ermeni gönüllüler tarafından yapılan çok sayıda yağmalama ve soygun olayı görülmüştür. Bu tür suçların baştan beri engellenebilmesi amacıyla, General Nikolayev’e bir yazı yazarak, 24. cilt 1309. maddenin Savaş Dairesi 1914 tarih ve 464 sayılı emirnamesiyle açıklanan yeni redaksiyonuna yapılan 8 sayılı ek gereğince Van’da bir askeri sahra mahkemesi kurulması istenmiştir. Ermenilerin 22. cilt 279. maddede öngörülen cezaları gerektiren suçlardan dolayı yargılanmaları gerekir. Hüküm mahkemede açıklandıktan hemen sonra geçerlilik

⁴⁰⁴ M. Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s.119 vd.

kazanacak ve hemen bir günü aşmayan bir süre içinde kurulan mahkeme başkanı tarafından infaz edilecektir.”⁴⁰⁵

Diğer taraftan başka bir belgede ise Ermenilerin talan ve soygunculuğu şu şekilde kaydedildi:

“Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı gerçekleştirilen saldırıların, Moskova’da yankı bulduğu ve kınandığı anlaşılmaktadır. Moskova ermeni Komitesi Başkanı Aryutyants imzası ile 13(26) Nisan 1917 tarih ve 76 sayı ile I. Kafkas Kolordusu Komutanı’na gönderdiği bir yazıda, son zamanlarda Ermeniler tarafından gerçekleştirilen keyfi kanun dışı saldırıların kınandığı belirtilmişti. Aryutyants, Ermenilerin gerçekleştirdiği bu tür saldırıları kendisinin onaylamadığını, bu saldırılar nedeniyle kendisinin sorumlu tutulamayacağını dile getirmişti. Aryutyants, Ermenilerin gerçekleştirdiği bu tür saldırıların, Ermenilerin çıkarlarına da zarar verdiği vurgulanmıştı.”⁴⁰⁶

Rus ordusu tarafından oluşturulan Ermeni çeteleri Doğu Anadolu’daki şehir ve kasabalara saldırıp, yolları ve köprüleri tahrip etti. Böylelikle Ermeniler Ruslara cephe ardından destek sağlayarak Ermeni- Rus iş birliğinin gereklerini tam manasıyla yerine getirdi.⁴⁰⁷

Ermeni Ulusal Bürosu⁴⁰⁸ tüm imkânlarını seferber ederek faaliyetlerini yürüttü. Ermeni Ulusal Bürosu Başkan Yardımcısı İ.N. Hununts tarafından 20 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni Katogigosu V. Kevork’a büronun faaliyetleri hakkında bilgi içeren bir rapor gönderdi. Bu raporda, Ermeni- Rus iş birliğinin boyutunu göstermesi hususunda önemli ifadeler yer verildi. Hununts, hassasiyet gösterilmesi gereken meseleleri sıraladı. Buna göre Ermeni gönüllü birliklerinin teşkilatlandırılması ve ihtiyaca göre sayılarının artırılması gerektiğini ifade etti. Ayrıca bu ihtiyaçların sürdürülebilirliğinin sağlanması,

⁴⁰⁵ M. Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s.133 vd.

⁴⁰⁶ S. Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çakış Süreci 1678-1914**, s.54.

⁴⁰⁷ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.69.

⁴⁰⁸ Vorontsov Daşkov’un izniyle Ermeni göçmenlere yardım amacıyla “Ermeni Milli Bürosu” kurulmuştur. Ermeni gönüllü birliklerin organizasyonu bu büroya bağlanmıştır. Ermenilerin bulunduğu diğer birçok Rus şehirlerinde de bu büroya bağlı yerel komiteler oluşturulmuştur. Ayrıca yardım toplama işi bu büronun sorumluluğuna verilmiştir. Bkz. Marziye Memmedli, Samire Mammedli, “*Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi II/2**, Ankara 2018, s.342 vd.

düşman unsurlarına karşı meşru müdafaaın sağlanması gerektiğine yer verildi. Rus askeri komutanlığı ve sivil temsilciler bu belirtilen sorunları başarılı bir şekilde çözülmesine ilişkin müzakereler gerçekleştirmesi, Ermeni gönüllü gurupların desteklenmesi için Ermenilerin yoğun olduğu şehirlerde bağış toplanması gibi hususlar yer aldı. Rus hükümeti gönüllü birliklere sadece silah ve erzak sağladı. Ermeni gönüllü birliklerinin sayısı bu dönemde 5.000'e ulaştı. Bu sayının 10.000'e çıkarılması için çalışan Ermeni Ulusal Bürosu silah temin edilmesi hususunda Rus askeri yetkililerle sürekli temas halindeydi.⁴⁰⁹

Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov, Ermenilerin Müslüman ailelere karşı yaptığı talanlardan sonra Rusya bu konuyla ilgili bir takım çalışmalar yaptı. Ermenilerin Müslümanlar üzerindeki baskıyı daha da ileri taşımaması önlemek için kararname çıkardı. Buna göre cephe hatlarına yakın hassas bölgelerdeki 10.000 civarında Müslüman'ı tehcir etti. Böylelikle buradaki Müslümanlar Rusya'nın iç bölgelerine gönderildi. Kafkasya bölgesinden sürgün edilen Müslümanlar, Hazar Denizi'nde bulunan ada hapishanesine⁴¹⁰ götürülen yaklaşık 5.000 kişilik ilk kabile 1915 Ocak ayında hapis edildi.⁴¹¹

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermeni- Rus iş birliğinin Rusya tarafından çokça arzu edildiği anlaşılmaktaydı. Nitekim Rusya, Osmanlı Devleti'ni Anadolu'da Ermenilerin faaliyetleriyle baş gösterecek ayaklanmalar sebebiyle meşgul edecekti. Böylelikle Rusya savaştığı cephelerde Türk Devletini zor duruma sokmayı planladı.⁴¹² Rusya, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Kafkasya'da izlemiş olduğu politika gereği Ermenilere bu bölgede bir takım görevler biçti. Ermenilerin ilk ve temel görevi cephe gerisinde kargaşaya yol açarak ayaklanma çıkmasını sağlamaktı. Böylelikle Türk ordusunu cephede zor duruma düşürecekti. Bir diğer görevi ise Ermeni gönüllü birlikleri tarafından Türk ordusunun savunma hattını yararak, Rus işgalini kolaylaştırmaktı. Diğer taraftan Ermeni gönüllü birliklerinin katliamları ve yağma hareketlerine bakıldığında

⁴⁰⁹ E. Bayramol, "V. Kevork'tan Rusya'ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı'nda Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler", s.52 vd.

⁴¹⁰ Esir kamplarından biri olan Hazar Denizi'nin Bakü açıklarında bulunan "Nargin" adasıydı. Nargin adasına getirilen esirler yalnızca askerlerden ibaret olmamıştır. Doğu Anadolu'nun Rus işgaline maruz kalmış Kars, Ardahan ve Erzurum gibi bölgelerden sivil insanlar da bu kamplara getirilmiştir. Nargin adasındaki Türk esirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Aşırılı, **Nargin**, s.10-27.

⁴¹¹ S. McMeekin, **Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın Rolü**, s.195.

⁴¹² E. Bayramol, "V. Kevork'tan Rusya'ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı'nda Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler", s.42.

Rus generalleri ve subayların yazmış olduğu raporlar dâhilinde savaş sırasında işgal edilen bölgelerde Müslüman millete karşı vahşi kırımlar uygulayarak Müslümanların mallarını yağmaladı. Bu uygulamalar sistematik bir şekilde gerçekleştirildi. Bu vahşet karşısında Ermeni çetelerini kullanan Rus komutanları da bu durum karşısında dehşete düştü. Böylelikle birçok Ermeni subay ve asker bu sebepten dolayı Rus ordusunun askeri mahkemeleri tarafından yargılanarak idam cezasına çaptırıldı. Bu katliam ve yağma hareketlerinin tehcirden önce başlaması da ayrıca dikkat çeken ve bir o kadar önem taşıyan nokta olmuştur.⁴¹³

Rusya, görüldüğü üzere bu dönemde Ermenilerle iş birliği yaptı. Ermeni Ulusal Bürosu Başkan Yardımcısı Hununts, Eçmiyazin Katogisosu V. Kevork'a 20 Mayıs 1915 tarihinde bir rapor göndererek şu bilgilere yer verdi;

“...Yine de Ermeni gönüllülerin sayısı 5.000'e ulaşmıştı. Beş müfrezeye ayrılan bu birliğin her müfrezesinin başına ayrı bir komutan tayin edildi. İlerleyen zamanlarda müfrezelerin yapısında değişikliğe gidildi. 2., 3., 4., ve 5. müfrezeler Ararat alayı adını aldı. Bu alayın başına komutan olarak Vardan tayin edildi. Ararat Alayı, Nisan ayının sonunda Rus ordusuyla birlikte sınıra giderek savaş bölgesine ulaştı. Ararat alayı daima Rus ordusunun ön saflarında yer aldı. Abagaevo sahasında muharebelerle geçerek 27 Nisan'da Van'a yönelmek için Berkri'ye(Muradiye) ulaştı. Bu yürüyüş esnasında çok sayıda Kürt eşkiya ile çarpışmalar gerçekleşti ve düşman kuvvetleri başarıyla bir şekilde püskürtüldü. 8 Mayıs'ta bir telgrafta her Ermeni'nin özlediği haber gelmiştir; Van, Ermeni Ararat Alayı tarafından ele geçirilmişti. General Oganovskiy ve Nikolay'ın övgüsü Ermeni alayının savaş alanındaki mücadeleye kendisini adanmış olduğunu ortaya koyuyordu. Ayrıca Andranik'in 1200 gönüllüden oluşan alayı, Genaral Çernozubov ordusunda İran'da ayrı ayrı faaliyet göstermekteydi. Tebriz, Marand, Hoy, Düздаğ bölgeleri Ermeni gönüllülerin Rus birliklerine destek verdiği bölgelerdi. 18 Nisan'da Adranik'in alayı, Dilan'daki savaşa katıldı. Burada önemli bir galibiyet elde edildi. Bu savaştan sonra alay ilerledi ve Hanasor'dan geçtikten sonra tüm Ermeni

⁴¹³ M. Perinçek, L. M. Bolhovitinov Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915, s. 14; M. Perinçek, Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi, s.24 vd.

gönüllülerin Van'da birleşmesi gereken yere doğru hareket etti. Ermeni Ulusal Bürosu, gönüllü sayısının 10.000'e çıkarılması ve bu sebeple silah temin edilmesi konusunda Rus askerleri yetkililere sürekli müracaat ediyordu. Bununla birlikte, Rus ordusu karargâhının verdiği desteğe rağmen, silah temininde engellerle karşılaşılıyordu. Ancak son zamanlarda Rus ordusunun komutanından, yeni gönüllü müfrezeler oluşturmak için izin alınmıştı. Bu izinle birlikte ilave müfrezeler için yeterli miktarda silah sağlanacak ve böylece Ermeni gönüllülerinden oluşacak güçlü bir ordunun kurulması gerçekleşebilecekti".⁴¹⁴

Rusya'nın Kafkasya bölgesinde izlediği politika, Kafkasya bölgesinin Osmanlı Devleti ile sınır olan kısımda Ermeni devleti kurmaktır. Rusya'nın bu politikayı uygulamasındaki asıl gayesi ise Kafkasya'dan başlayarak Karadeniz bölgesini takip eden Anadolu kıyılarını izleyerek başta İstanbul ve Boğazları ele geçirmek ve Akdenize inmekti. Rusya bu politikayı uzun yıllar önce uygulamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ortamı fırsat bilerek tekrardan bu politikayı uygulamak için harekete geçti. Geçmiş yıllarda olduğu gibi Ermenileri kendi tarafına çekmeye çalıştı.⁴¹⁵

Ermeni- Rus iş birliği, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya bölgesinde kanlı olayların yaşanmasına neden oldu. Bu olayların yaşanmasında en önemli rolü Ermeniler oynadı. Hem Kafkasya bölgesindeki Ermeniler hem de Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeniler, Ruslar tarafından Türk Devleti'ne karşı ayaklandırıldı. Ayrıca Ermenilerin teşkilatlandırılmasında rol oynadı. Rusya ile Ermenilerin bu iş birliği neticesinde Kafkasya'da ve Türkiye'de çok sayıda Ermeni gönüllülerinden oluşan birlikler kuruldu. Bu birlikler daima Rus ordusunun en ön saflarında görev yaptı. Böylelikle Rus ordularının işgal hareketlerine destek verdi. Rusya her ne kadar Ermeniler ile iş birliği yapmış olsa da Ermenilerin İsteklerine karşı daima temkinli yaklaştı. Rusya, Ermenileri

⁴¹⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya, Kafkasya bölgesinde olduğu gibi pek çok yerde Ermenilerle iş birliği yapmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. E. Bayramol, "V. Kevork'tan Rusya'ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı'nda Eçmiyazin Katogigosluğu İle Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler", s. 41-58.

⁴¹⁵ E. Bayramol, **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu**, s.67.

siyasi ve askeri olarak destekledi. Netice olarak Ermeni ayaklanmaları vesilesi ile Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni zayıflatmaya çalıştı.⁴¹⁶

3.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONLARINA DOĞRU YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER

Tarih 1916 yılının sonlarını gösterdiğinde savaşa katılan tüm devletler hem siyasi hem de askeri açıdan birer iç çöküşün eşiğine geldi. Savaşın bu kadar uzun süreceği tahmin edilmedi. Dolayısıyla uzun süren savaş neticesinde halkın savaştan yıpranması beraberinde birtakım sorunların yaşanmasına neden oldu. İhtiyaçlara cevap veremeyen sanayinin çöküşü bu sorunların yaşanmasındaki en büyük etkenlerden biri oldu. Bu dönemde savaşan tüm devletler için kırılma noktası oldu. Bundan sonra savaşa katılan ülkelerin içişlerinde problemlerin artması ayrıca giderek büyüyen krizlerin meydana geldiği görüldü. Avrupalı tarihçiler bu dönemi ve de yaşanan krizi en büyük insan kaybı olarak nitelendirdi. Birinci Dünya Savaşı'nda; insan kaybı açısından değerlendirildiği vakit, en büyük kayıpları Ruslar, Fransızlar, Almanlar, İtalyanlar, Türkler, Sırp ve İngilizler verdi. Yaşanılan bu büyük kayıp, Rusya açısından bir felakete ve çaresizliğe yol açtı. Savaşın sonuna kadar Rus hükümeti bu kayıpları telafi edebilecek hiçbir şey yapamadı. Diğer taraftan Rusya'da askeri yetersizlik artmaya başladı. Bu durum Rusya açısından büyük bir sorun haline geldi. Bu eksikliklerin yanı sıra iase problemi ortaya çıktı. Rusya'da yaşanan bu sıkıntılardan dolayı cepheye yeteri kadar malzeme gönderilemedi. Savaş neticesinde yaşanan insan kayıpları devleti ekonomik açıdan da düşüşe geçirdi. İnsan gücünün azalması ile birlikte ziraat alanında da eksiklikler söz konusu oldu. Bu sebepten dolayı savaş bölgesine yeterli miktarda yiyecek gönderilemedi. Yaşanılan bu problemler neticesinde ise halk arasında huzursuzluk ve endişe doğurdu. İlerleyen süreçte bu sorunlar ihtilale sebep oldu.⁴¹⁷

3.3.1. 1917 Rus İhtilali ve Kafkasya'ya Yansıması

Rusya'da ihtilal ilk olarak 1905 yılında Rus- Japon savaşı sırasında meydana geldi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya hem ekonomik hem de siyasi sorunlar yaşamaya başladı. Savaşın uzaması art arda gelen olumsuz sonuçlar, cephe gerisinde yaşanan zorluklar ayrıca Rusya'da baş gösteren büyük yoksulluk Rus halkı

⁴¹⁶ E. Bayramol, “V. Kevork'tan Rusya'ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı'nda Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler”, s.56 vd.

⁴¹⁷ Z. Nazırlı, **Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri**, s.506 vd.

arasında büyük tepkilere yol açtı.⁴¹⁸ Askeri başarısızlıklar neticesinde orduda huzursuzluklar başladı. Bu durum ilerleyen zamanda meclis ile hükümet arasında da çatışmaların meydana gelmesine sebep oldu. Diğer taraftan ekonomik sorunlar artmaya başladı.⁴¹⁹

XX. yüzyılda Rusya, iç siyasetinde isyanlar, sosyal olaylar ve milli mücadele hareketleri gibi konularla daha çok ilgilendi. Bunlardan biride hiç şüphesiz 1917 tarihinde meydana gelen ihtilal oldu. Bu dönemde özellikle Rusya’da meydana gelen ayaklanmalara bakınca temel sebepler genellikle ekonomi, hakların teminat altına alınmaması ayrıca bu hakların korunması gibi meseleler etkili oldu.⁴²⁰ Diğer taraftan iktisadi sebepler, kültürel sebepler, siyasi sebepler ve milli sebepler ihtilalin çıkmasında önemli rol oynadı. 1917 yılına gelindiğinde Rusya’nın emperyalist ve yayılmacı politikasının bir sonucu olarak tüm Kafkasya bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Rusya bu bölgede dil, din ve kültürel yönde değişiklik gösteren milletleri iktisadi ve kültürel yönden sömürdü. Rusya bu milletlerin siyasi ve kültürel haklarını elinden alarak Kafkasya bölgesinde Ruslaştırma politikasını uyguladı.⁴²¹ Kafkasya bölgesinde de aynı şekilde meydana gelen bu ayaklanmalar ilerleyen süreçte yerini bağımsızlık mücadelesine bıraktı.

Rusya’da meydana gelen bu karışıklıklar neticesinde II. Nikolay konuyla ilgili bilgilendirildi. Fakat çevresinden yapılan bu bilgilendirmeyi pek dikkate almadı. Bu bağlamda pek çok konuyu görmezden geldi. Böylelikle Rusya’da iç karışıklık artmaya başladı. Rus halkı içinde bu konuda huzursuzluk yaşanmaya başlandı. Halk bu sorunların kaynağı olarak II. Nikolay ve yönetimini suçlayarak onları hedef gösterdi. Onlara karşı halk arasında düşmanlık başladı. Bu iç sorunlar sadece Rusya’da meydana gelmedi. Rusya’da başlayan huzursuzluk Rusya’nın idaresi altında bulunan diğer yerlerde de yaşanmaya başlandı. 1917 yılına baktığımızda ise 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı’nın, uzun sürmesi ayrıca geniş alana yayılması neticesinde Rusya’da devletin imkânları azalmaya başladı. Bu durum Rusya’nın güçsüz kalmasına neden oldu. Bu sebepten dolayı Rusya, ordunun ihtiyaçlarını karşılayamadı. İlk olarak

⁴¹⁸ G. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.340 vd.

⁴¹⁹ G. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.340 vd.

⁴²⁰ Mehmet Saray, **Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul 1998, s.234.

⁴²¹ 1917 İhtilalinin çıkış sebepleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Gündüz, “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi VI/1**, Kırşehir 2005, s.2 vd.

yönetimde daha sonra teçhizat ve gıda tedarikinde sorunlar meydana geldi. Bu problemlerden dolayı kıtlık ortaya çıktı. Diğer taraftan fabrikalar kapandı. Sosyal hayat durma noktasına geldi. Hem savaştan hem de kıtlıktan bunalan sayıları oldukça yüksek olan 1.5 milyon civarında asker ise ordudan firar etti. Bu durumun yaşanması Kafkasya bölgesinde bulunan Rus ordusunda sorunların meydana gelmesine neden oldu. Gıda yetersizliği sebebiyle isyan çıktı. Rusya’da yaşanan bu kargaşa sonucunda halk tepki göstermeye başladı. Ordu ile halk karşı karşıya geldi. Kargaşa ortamı gittikçe artmaya başladı. Böylelikle halkın ve askerin, Rus yönetimine karşı olan güveni sarsıldı. Savaş sırasında gerekli olan temel ihtiyaçların karşılanması için halka ağır yükler yüklendi. Böylelikle halk zor durumda kaldı.⁴²²

Ocak 1917 tarihinde başlayan olaylar büyüyerek devam etti. İşçi kesimi greve başladı. Rusya açısından bakıldığında tarihin en önemli grevleri meydana geldi. Rusya’nın tüm bölgelerinde meydana gelen grevlere 267 işyerinden 232.025 civarında işçi katıldı. Grevlerin en yoğun ve hareketli olduğu yerler ise Petrograd ve Moskova oldu. Bu durum şubat ayında daha da büyüdü. Petrograd ve Moskova’da bulunan tüm işçiler greve başladı. Petrograd’ta 200 bin, Moskova’da ise 161 bin, Rusya’nın diğer bölgelerinde ise 71 bin civarında işçi iş bıraktı. Bu durum karşısında Duma Meclisi II. Nikolay’a halkın isteklerini içeren bir mektup gönderdi. II. Nikolay ise Duma Meclisini dağıtarak Petrograd’a asker gönderdi. 27 Şubat 1917 tarihinde ihtilalciler galip geldi. Moskova’da da ihtilalciler galip geldi. 15 Mart’ta Duma harekete geçerek “Geçici Hükümet” kurdu. 15 Mart 1917 tarihinde II. Nikolay tahttan indi. Yerine kardeşi Mihail geçti. Mihail istemeden tahtın başına geçse de dört gün sonra tahtı bıraktı. Bunun üzerine Duma harekete geçerek 12 kişiden oluşan geçici bir hükümet kurdu.⁴²³

Askeri Genel Valisi, B.S. Romanovsky-Romanko 1917 yılında, Rusya’da meydana gelen darbe neticesinde II. Nikolay’ın tahttan çekilmesi ve İktidarın Geçici Hükümet’e devredilmesi hakkında yerel halka bilgi verdi. Romanko, Rusya’da büyük bir darbe olduğunu bildiriyordu. İmparator II. Nikolay ve oğlu Aleksey tahttan çekildi. Rusya’nın tüm halklarına derhal özgürlük, kardeşlik ve eşitlik ilan eden Geçici Hükümet başa

⁴²² N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, s.270; Yunus Ekici, “*Bolşevik İhtilali’nin Ortaya Çıkması ve Sebepleri*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XXVII/1**, Elazığ 2017, s.270.

⁴²³ N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, s.271 vd; G. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.349 vd.

geçti. Birlikler ve halk derhal Geçici Hükümeti tanıdı. Geçici Hükümet'e bağlılık yemini edildi. Anavatanlarına, kutsal Rusya'ya karşı sonsuz sevgi duygusuyla, kontrol edilemez bir dürtüyle halk ve birlikler, savaşın yakın sonunu tüm düşmanlarının tam yenilgisi ve düşman ülkelerin nihai fethi ile taçlandırmak için yeni zaferler kazanılacağı ümit ediliyordu. Bununla birlikte, büyük dava olarak tanımladıkları harekâtı başarılı bir şekilde sona erdirmek için, Geçici Hükümet'in herkesin meşru otoriteye tam ve sorgusuz boyun eğmesine ihtiyaç vardı. Rus halkının iradesi olan hükümetin emirlerine itaatsizlik etmek veya sempati duymamaya cesaret eden herkes, Rusya'nın düşmanı olacaktı.⁴²⁴

Rusya'da meydana gelen ihtilal sonucunda Geçici Hükümetin kurulması Osmanlı Devleti tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın daha fazla kayıp vermeden biteceğini düşündü. Böylece Boğazlar meselesinin de son bulacağını ayrıca buraları Rusya'dan koruyabileceği düşüncesi ortaya çıktı.⁴²⁵ Fakat ilerleyen süreçte geçici olarak inşa edilen hükümet Rusya'nın savaşa devam etmesini isteyerek barıştan yana bir tavır sergilemedi. Rus ordusunun zayıflamasına rağmen savaşa devam edilmesi yönünde karar aldı.⁴²⁶

Yurtdışında bulunan ihtilalciler Rusya'ya geri döndü. İhtilalciler arasında bulunan Lenin ve 32 kişi Rusya'ya döndü. Diğer taraftan Bolşevikler, Geçici Hükümete karşı gösterilere başladı. Petrograd'da Bolşevikler ayaklanma çıkardı. Bolşevikler biran evvel barışın sağlanması ve savaşın son bulmasını istedi. Fakat Geçici Hükümet savaşa devam edilmesini yineledi. Meydana gelen bu ayaklanmalar Kerenski tarafından bastırıldı. Fakat Bolşeviklerin ordu içindeki propaganda faaliyetleri neticesinde Kerenski hükümeti zayıflamaya başladı. 26 Ekim 1917 tarihinde Lenin ve Trotski tarafından gerçekleştirilen silahlı ayaklanma ile Bolşevikler iktidarı ele geçirdi. Bolşevik ihtilali olarak adlandırılan bu ayaklanmayla birlikte Rusya'nın pek çok yerinde iç savaş çıktı. Bu durum açlık ve sefaletle yol açtı. Diğer taraftan azınlıklar ise bağımsızlık mücadelesi

⁴²⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s.655. Belge: 502. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 70-70.

⁴²⁵ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.320 vd.

⁴²⁶ V. Riasanovsky, D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, s.491.

vermeye başladı. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinin de Rus idaresinden kopmasına neden oldu.⁴²⁷

Birinci Dünya Savaşı döneminde büyük güçler tarafından ezilen ve tüm hakları ihlal edilen Kafkas halkı 1917 yılında gerçekleşen ihtilali büyük bir coşkuyla karşıladı. İhtilalin yaşandığı bu dönemde Kafkasya bölgesinde de büyük heyecan uyandı. Çünkü meydana gelen bu ihtilal Kafkasya için bir dönüm noktası oldu. Kendi devletlerini kurma fırsatını elde etti.⁴²⁸ 3 Kasım 1917 tarihinde Rusya, bütün milletlerin hâkimiyeti milletlerin kendi geleceklerini tayin edebilme hakları, dini ve milli ayrıcalıkların, baskı ve tehditlerin kaldırılacağı ayrıca Rusya içerisinde yaşayan azınlıkların serbestçe gelişmelerine izin verileceği şeklinde bir beyanat yayınladı.⁴²⁹ Yaşanan ihtilalden sonra Bolşevikler hükümeti ele geçirdi. Böylelikle Rus halkı üzerindeki milli ve dini geleneklere bağlı kısıtlamalar da kaldırıldı. Bu karar Kafkasya Müslümanları tarafından büyük sevinçle karşılandı.⁴³⁰

20 Kasım 1917 tarihinde imzalanan Rusya'daki bütün Müslümanlara yapılan genel çağrıda şunlar kaydedildi;

*“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan, Kırgız, Kafkasötesi Türkler ve Tatarlar, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları, Çarlar ve Rusya zorbaları tarafından cami ve ibadet evleri yıkılmış, inanç ve gelenekleri ayaklar altına alınmış olan sizler! Sizin inanç ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız bugünden başlayarak hür ve dokunulmazdır. Kendi milli hayatınızı özgürce ve herhangi bir engel olmadan kurun. Sizin bu hakkınız vardır. Rusya'daki bütün halkların hakları gibi, sizin haklarınızda ihtilal ile onun kuruluşları olan işçiler, askerler ve köylüler Sovyetlerinin bütün gücünün koruması altında olduğunu biliniz. Bu yüzden bu ihtilali ve onun bağımsız hükümetini destekleyiniz!”*⁴³¹

Bu çağrı Kafkasya halklarına tanınacak olan yeni hakları vadeden bildiri oldu.

⁴²⁷ N. Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917)**, s.272 vd.

⁴²⁸ S. Kılıç, “Kafkasya’ya (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, s.711.

⁴²⁹ Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Ankara 1961, s.59.

⁴³⁰ E. Neciyev, “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart- 1 Nisan 1918)”, s.2 vd.

⁴³¹ Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)”, **Türkler Ansiklopedisi XVIII**, Ankara 2002, s.741 vd.

İhtilalden sonra Rusya'nın pek çok bölgesinde kanlı çatışmalar meydana geldi. Kafkasya bölgesi de bu çatışmalara sahne oldu. Kafkasya Cephesi'nden firar eden Rus askerleri Kafkasya bölgesine sığınarak buraya yerleşmişti. Ayaklanan halk ile ihtilalci askerler arasında çarpışmalar meydana geldi. Bu çarpışmalarda yüzlerce insan öldü.⁴³² İhtilalle birlikte Kafkasya bölgesinde siyasi yönde fikir ayrılıkları yaşandı. 1917 Bolşevik ihtilali sonrasında yaşanan olaylar ile Kafkasya bölgesindeki Rus Kazakları ve Osetler, Çar yönetimini desteklerken İnguşlar ise Çar yönetimine karşı Bolşevikleri destekledi.⁴³³ İhtilalden sonra Kafkasya bölgesinde ilk olarak 15 Kasım 1917 tarihinde Tiflis'te Transkafkasya Komiserliği kuruldu.⁴³⁴

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bağımsızlık mücadelesi düşüncesi ortaya çıktı. Bu kapsamda siyasi faaliyetler ve kongreler düzenlendi. 1917 yılında meydana gelen ihtilalle birlikte Kafkasya bölgesinde önemli gelişmeler yaşandı. İlerleyen süreçte ise bağımsızlık mücadelesi hız kazandı. Bu zaman zarfında Rusya'nın zayıflaması ile birlikte Kafkasya bölgesinde kısa süreli devletler kuruldu.⁴³⁵

⁴³² Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Devlet Bakanı Pşimaho Kotse (Kosek)**, İstanbul 2018, s.114.

⁴³³ Tekin Aycan Taşçı, “İnguş- Oset Çatışması Tarihinde Rusya'nın Rolü”, **Karadeniz Stratejik Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Ankara 2014, s.399.

⁴³⁴ G. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.363.

⁴³⁵ S. Kılıç, “Kafkasya'ya (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, s.711.

SONUÇ

Kafkasya bölgesinin önemi geçmişten günümüze devam etmektedir. Kafkasya tarih boyunca hem büyük güçlerin ilgi odağı hem de bu güçlerin mücadele sahası oldu. Bu durum devletlerin politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynadı. Özellikle uluslararası gündemde canlılığını korumayı sürdürdü. Hazar bölgesinin ve doğal kaynakların bu topraklar üzerinde olması Kafkasya'yı önemli kılmaktaydı.

Tarih boyunca Kafkasya bölgesinde kalıcı ve etkili işgal hareketi Rusya tarafından gerçekleştirildi. Rusya, XVI. yüzyıldan itibaren yayılmacı ve işgalci politikalarını Kafkasya bölgesinde sergilemeye başladı. XVIII. yüzyılda Kafkasya politikası çerçevesinde bölgeye olan ilgisi ciddi bir şekilde artış gösterdi. Bu süreçte Kafkasya bölgesine pek çok devlet hâkim oldu. Bunların başında Rusya, İran (Avşar Türk Devleti) ve Osmanlı Devleti gelmekteydi. Rusya, Kafkasya bölgesinde en uzun hâkimiyeti sağlayarak geniş topraklara yayılma arzusu ortaya çıktı. Böylelikle sıcak denizlere inme hedefini gütmeye başladı. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinde Rus yayılmacılığı ortaya çıktı.

Rusya, XIX. yüzyılda tüm Kafkasya'yı işgal etti ve bölgeye tümüyle hâkim oldu. Rusya bu hâkimiyet süresince Kafkasya'da pek çok politika uyguladı. Bu politika, Kafkasya'nın işgali sonrasında bölge halkını göçe zorlamak oldu. Göç eden halkların yerine ise Rus nüfusunu yerleştirmeye çalıştı. Dolayısıyla Kafkasya bölgesinde kendi nüfusunu arttırmayı planladı. Bu plan doğrultusunda Kafkasya'da yaşayan Türk ve Müslüman milletler yavaş yavaş yok ediliyordu. Diğer taraftan bölgeden göç etmeyenlerin, Rus baskısı altında bu bölgede kalmalarına izin veriliyordu. Rusya, hâkimiyet sağladığı yerlere kendi dilini, dinini, kültürünü de götürmekteydi. Kafkasya bölgesinde nüfuz oluşturmak isteyen Rusya, bu bölgede kendi idari yapısını da oluşturdu. Böylelikle uzun yıllar bu topraklarda hâkimiyet sağladı. Rusya, Kafkasya bölgesinin Hristiyanlaştırılması kapsamında uyguladığı politika neticesinde Kafkasya'ya bir milyona yakın Ermeni'i yerleştirdi.

Rusya, kara devleti görünümünden deniz devleti görünümüne geçmeyi arzu ediyordu. Çünkü Rusya'nın coğrafi yapısına baktığımız vakit topraklarının büyük bir kısmı buzullarla kaplı ve iklimi soğuk idi. Bu sebepten dolayı Rusya'nın sıcak denizlere inme arzusu ortaya çıktı. XVIII. yüzyıldan itibaren sıcak denizlere inme politikasını milli bir

hedef ve siyaset olarak benimseyen Rusya, Asya ile Avrupa arasında köprü vazifesi gören Kafkasya'ya, İstanbul ve Boğazlara hâkim olmayı ayrıca sıcak denizlere inmeyi planladı.

Birinci Dünya Savaşı birçok ülkenin yeniden yapılanması bakımından önemli bir olaydır. Savaş neticesinde pek çok ülkenin sınırları yeniden belirlendi ve yeni devletler ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı, Rusya tarihi açısından büyük bir dönüm noktası oldu. Savaş öncesi Rusya'nın politik hedefleri arasında İstanbul ve Boğazları ele geçirmek vardı. Rusya açısından bu stratejik yerler askeri ve ekonomik yönden önem arz eden bir konuma sahipti. Rusya, savaş öncesi Kafkasya bölgesinde hâkimiyeti sağladıktan sonra yönünü İstanbul ve Boğazlara çevirdi. Buraya tek başına hâkim olamayacağını anladıktan sonra ittifak arayışlarına girdi. Böylelikle diplomatik yolları kullanarak hedefine ulaşmaya çalıştı. Başta İngiltere olmak üzere Fransa ile birlikte hareket etmeye başladı. İngiltere ile resmi olarak ittifak yaptıktan sonra öncelikle Osmanlı Devleti'ne karşı daha sonra da Almanya'ya karşı üstünlük sağlamaya çalıştı. Bu sırada İngiltere, Kafkasya bölgesinde Rusya'ya karşı muhalif bir politika seydi. Rusya'nın Kafkasya'yı aşarak Akdeniz'e ilerlemesini ayrıca İran üzerinden sıcak denizlere inmesini engellemeye çalıştı. İngiltere, Rusların Kafkasya bölgesine yerleşmesini arzu etmiyordu. Çünkü Kafkasya'daki, Türkistan'daki (Orta Asya) ve Orta Doğu'daki ticari rekabeti, İngiltere açısından önemli idi. Bu durumdan anlaşılacağı üzere Kafkasya bölgesi tarih boyunca daima bir çıkar çatışmasına sahne oldu. Kafkasya bölgesinde menfaat ve çıkar çatışmaları bu ittifakların oluşmasında etkiliydi. Özellikle İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya arasında gerçekleştirilen görüşmede Kafkasya bölgesinin stratejik konumu belirleyici oldu. Birinci Dünya Savaşı bu durumda bir Avrupa savaşı olarak görülmekteydi. Fakat bu husus doğruyu yansıtmamaktadır. Çünkü İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın Kafkasya politikaları incelendiği vakit ülkelerin aynı hedef doğrultusunda ilerlediği görülür. Bu ülkeler sınırlarını genişleterek Bakü'de ve Orta Doğu'da bulunan petrolere ulaşmak için çalışmalar yürütüyordu. Rusya'nın bu toprakları ele geçirmek için yaptığı planlar da izlediği politikanın belirleyiciliğini açıkça ortaya çıkarmaktaydı.

Kafkasya bölgesinde Türk topraklarının paylaşılması üzerine planlanan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti çeşitli ittifak yollarının arayışı içerisine girdi. Osmanlı Devleti, Almanya'nın yükünü hafifletmek için bu savaşa katıldı ifadesi doğru bir ifade

değildir. Fakat dönemin şartları ve karşılıklı çıkarlar gereği en uygun devlet bu dönemde Almanya idi. Bu husus Rusya açısından değerlendirildiği vakit Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak kurması Rusya açısından tehdit oluşturdu. Rusya, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını arzu ediyordu. Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel Rusya, askeri ataşesini Enver Paşa ile görüşme sağlamak için gönderdi. Enver Paşa ile Türk- Rus ittifakına dair görüşmeler yapıldı. Giers, Enver Paşa'nın ittifak teklifini olumlu karşıladı. Ancak bu duruma Dışişleri Bakanı Sazonov karşı çıktı. Neticede Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak kurdu. Çarlık Rusya'ya ait belgelerde de geçen bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yükünü hafifletmek için girmede. Aksine o günün şartları ve ülke menfaati gereği Almanya ile birlikte savaşa dâhil oldu.

Rusya'nın Kafkasya bölgesinde en fazla karşı karşıya geldiği devletlerden biri Osmanlı Devleti idi. 2 Kasım 1914 tarihinde iki devlet arasında resmi olarak savaş başladı. Savaş başlamadan evvel iki taraf da hazırlıklarını tamamladı. Konuyla ilgili birçok kaynakta bu dönemde Rusya'nın Batı Cephesinde olduğu için Kafkasya Cephesi'ne pek fazla önem vermediği şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeleri doğru bulmamakla birlikte ele aldığımız Rus belgelerinde, konuyla ilgili 16 Temmuz 1914 tarihli raporda Rusya'nın savaş öncesi gerekli hazırlıkları tamamladığını 31 Temmuz 1914 tarihli raporda ise Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında nasıl bir pozisyon alacağı konusunda beklemede olduğu ifade ediliyordu. Raporlarda geçen ifadeler göz önüne alındığında Rusya, Kafkasya Cephesi'ne gerekli önemi vermekte idi. Bu durum Kafkasya Cephesi'nin Rusya açısından önemli bir cephe olduğunu da gösterir. Karadeniz'de meydana gelen olaylar ve Sarıkamış Harekâtı Birinci Dünya Savaşı'nın kırılma noktalarıydı.

Karadeniz'de meydana gelen olaylar akabinde Sarıkamış Harekâtı Birinci Dünya Savaşı'nın önemli konuları arasında idi. Kafkasya Cephesi Birinci Dünya Savaşı'nda açılan ilk cepheydi. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda "Doğu Cephesini" açtığında bu cepheye Kafkasya Cephesi adını verdi. Bu isimlendirme tesadüfen yapılmadı. Çünkü bu cephe ile birlikte Kafkasya'ya ulaşmayı planlıyordu. Birinci Dünya Savaşı Rusya için de hedeflerini gerçekleştirme yolunda büyük bir fırsattı. Ancak Rusya'nın Kafkasya Cephesi'nde istediği başarıyı sağlayamaması bu fırsatın elden kaçmasına neden oldu. Kafkasya Cephesi'nde Rusya istediği başarıyı elde etseydi

İstanbul ve Boğazları ele geçirecekti ve ardından Boğazlar vasıtasıyla sıcak denizlere inebilecekti. Dolayısıyla I. Petro'dan itibaren ortaya koyulan emperyalist bir devlet olma hedefini gerçekleştirmiş olacaktı. I. Petro döneminde Rusya'nın politikası Baltık Denizi ve Hazar Denizi çevresinde gelişmişti. Rusya emperyalist bir devlet olma yolunda hızlı bir şekilde ilerledi. Öyle ki I. Petro, bu hedefler doğrultusunda ilk olarak Avrupa'ya seyahat düzenledi. Hollanda ve İngiltere'yi gezerek burada tersanelerde birkaç ay işçi olarak çalıştı. Böylelikle ilk Rus donanmasını kurdu. Dolayısıyla I. Petro, deniz devleti olma hedefi çerçevesinde Rusya'nın denizlerde bir güç olarak ortaya çıkmasını sağladı. Bu durum ilerleyen süreçte Rusya'nın tarih boyunca Kafkasya bölgesini ne kadar önemseydiğini ve 1914 yılında Kafkasya Cephesi'nin kadim bir hedef doğrultusunda açıldığını göstermektedir.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya'nın hedefinde başta İstanbul ve Boğazları ele geçirmek ardından Kafkasya bölgesinde kalıcı hâkimiyeti sağlamak vardı. İlk olarak Karadeniz bölgesinde üstünlük sağlamaya çalıştı. Çünkü Karadeniz bölgesi stratejik açıdan önemli bir bölgeydi. Rusya'nın İstanbul ve Boğazlara hâkim olabilmesi için Karadeniz'de söz sahibi olması gerekiyordu. Kafkasya Cephesi açıldıktan sonra Rusya'nın mücadele sahası genişledi. Bu sebepten dolayı Batı Cephesi'nden bu bölgeye takviye olacak birliklerin güvenliği için Karadeniz bölgesini elinde tutmaya çalışıyordu. Diğer bir amaç ise Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Karadeniz yoluyla Kafkasya Cephesi'ne göndereceği yardımları engellemekti. Kafkasya bölgesine yapılacak iaşe sevkiyatını engellemek için bu bölgenin hâkimiyeti Rusya açısından oldukça önemliydi.

Karadeniz bölgesinde Rusların yaptığı faaliyetler Kafkasya bölgesinin kaderini belirledi. Öyle ki Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda Türk birliklerine, içinde savaş uçağının da bulunduğu üç gemi (Bezm-i Âlem, Mithat Paşa ve Bahr-ı Ahmer)gönderdi. Fakat bu gemiler Karadeniz'de Ruslar tarafından batırıldı. Bu hadise Kafkasya bölgesinin kaderini değiştirdi. Türk birlikleri bu tarihten sonra Kafkasya bölgesinde Ruslara karşı üstünlüğü kaybetmeye başladı. Böylelikle Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Devleti, istediği sonucu elde edemedi.

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli bölümünü oluşturan Sarıkamış Harekâtı, savaşın gidişini derinden etkileyen önemli bir cephe idi. Rus arşiv belgelerinden de anlaşılacağı

üzere Rusya, Kafkasya Cephesi'ne oldukça önem vermekteydi. Öyle ki Sarıkamış Harekâtında, Rusların ağır kayıplar verdiğini gören İtilaf Devletleri, Çanakkale'de yeni bir cephe açmak mecburiyetinde kaldı. Durum böyle iken “*tek bir kurşun atmadan 90 bin şehit verdik*” ifadesi doğru değildir. Rus kaynaklarının ve Türk kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde değerlendirildiğinde bu sayı doğruyu yansıtmamaktadır. Her iki tarafın da kayıpları incelendiği vakit, iki tarafın da kayıpları bir birine yakındı. Türk kayıplarının 23.000 ile 41.000 civarında olduğu kaydedilirken Rus kayıplarının ise 32.000 civarında olduğu görülmektedir.

İngiltere her ne kadar Rusya ile müttefikmiş gibi görünse de I. Petro'dan itibaren Rusya'nın sıcak denizlere inme hedeflerinin farkında olduğu için, Kafkasya Cephesinde istediği başarıyı sağlayamaması bir bakıma İngiltere'nin menfaatine oldu. Çünkü İngiltere Kafkasya'da, Türkistan'da ve Orta Doğu'da ticaret alanında kendine rakip olabilecek hiçbir devleti istemiyordu. Kendi emperyalist çıkarlarını gözetiyordu. Rusya, Kafkasya Cephesi'nde istediği sonucu elde edemediği için Çanakkale Cephesi'nde İtilaf Devletleri'nin başarı sağlayamaması nedeniyle Rusya'ya gerekli olan cephane ve diğer yardımlar gönderilemedi. Bu gelişmenin ardından Rusya'da 1917 yılında Bolşevik İhtilali gerçekleşti. Çanakkale Cephesi'nin açılma nedenlerinden biri Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde olumlu bir sonuç elde edememesiydi. 1917'de Bolşevik İhtilalinin çıkma nedenlerinden biri de yine Çanakkale Cephesinde İtilaf Devletleri'nin başarısız olmasıydı. Bu süreç Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinin açılmasıyla başladı. İhtilal sonucunda Rusya, 1917 yılında savaştan çekildiğini ilan etti. Böylelikle savaş sonucunda İngiltere istediği başarıyı sağladı. Bu dönemde İngiltere, denizlerin ve dolayısıyla sömürgelerine giden yolun kontrolünü devam ettirdi. Orta Doğu bölgesi İngiltere'nin himayesine geçti. Ayrıca petrol bölgeleri de İngiltere'nin kontrolüne girdi. Sonuç olarak İngiltere, üzerinde güneş batmayan ülke sıfatını Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam ettirdi. Bunun başlangıç noktası ise Kafkasya Cephesi idi.

Rusya'nın, Kafkasya bölgesindeki politika araçlarından biri olan Ermeniler, en önemli konuların başında gelmekteydi. XVIII. yüzyılda başlayan ilişkiler 1917 Rus ihtilaline kadar devam etti. 1917 yılından sonra Ermeniler Kafkasya bölgesinde Rusların varisi olarak faaliyette bulundu. Kafkasya Cephesi açıldıktan sonra Rusya, Kafkasya politikası çerçevesinde Ermenilere birtakım görevler verdi. Rusya bu dönemde böl, parçala, yönet politikası ile Türkiye toprakları üzerinde yaşayan Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı

kullandı. Türkler ve Ermeniler arasında geçmişte yaşanan anlaşmazlıkları, kendi menfaatleri çerçevesinde bir kez daha kullanan Rusya, bu durumu fırsat bilerek Ermenileri kendi tarafına çekti. Böylelikle Türk- Ermeni çatışmalarının ortaya çıkmasına neden oldu. Vorontsov Daşkov, bu dönemde Ermenilere karşı ılımlı bir politika izledi. Ermenilere karşı izlenen kolonizasyon politikası Daşkov zamanında terk edildi. Böylelikle Ermeniler Ruslarla iş birliği yaparak Türklere karşı faaliyetlerde bulundu.

Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda istediği sonucu elde edemediği için halk Çarlık rejimine karşı ayaklandı. Birinci Dünya Savaşı, Rusya'da büyük ekonomik bunalımlara neden oldu. Savaş neticesinde 1917 Bolşevik İhtilali gerçekleşti. Geçici bir hükümet kuruldu. Bu hükümetin ilk icraatı ise Çarlık rejiminin imzaladığı gizli antlaşmaları açıklamak oldu. 3 Mart 1918 tarihinde Birest- Litovsk Antlaşması imzalandı. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile Rus işgali altında olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri aldı. Netice itibarıyla, Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin temel noktası aynı idi. Her iki ülkenin çıkarlarının kesişmiş olmasından dolayı iki devlet arasında güven ortamı oluşmadı. Rusya emperyalist bir devlet olma hedefiyle topraklarını genişletmek istedi. Bu sebepten dolayı yönünü Karadeniz ve Baltık bölgesine çevirdi. Bu istikamette engel teşkil eden bölge hiç şüphesiz ki Kafkasya bölgesiydi. Böylelikle Rusya, bu hedefine ulaşabilmek için Kafkasya bölgesine hâkim olmak ve bu hâkimiyeti kalıcı hale getirmek istedi. Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını istemiyordu. Çünkü savaşın Kafkasya bölgesine sıçramasıyla Rusya'nın savaşıacağı cephe genişleyecekti. Bu hususun meydana gelmesiyle birlikte Rusya, maddi ve manevi olarak yıpranacaktı.

1917 yılından Erzincan Mütarekesi'ne kadar geçen süreç, Kafkasya Cephesi'nde duraklama dönemi olarak ifade edilmekteydi. Savaşın sonlarına doğru iki taraf da taarruz yapmayarak cephe ardında beklemeye geçti. Daha sonraki süreçte Ruslar, 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin çıkmasıyla cepheden geri çekilerek yerine Ermenileri bıraktı. 1918 yılıyla birlikte Türk birlikleri bölgede Ermeni çetelerine karşı mücadele etti. Sarıkamış Harekâtında, Osmanlı Devleti istediği başarıyı sağlayamadı ancak Kafkasya Cephesi'ni açarak İstanbul'un işgalini önledi. Akabinde Osmanlı Devleti Çanakkale Cephesi'nde önemli bir başarı elde etti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti savunma savaşıyla Rus kuvvetlerini Köprüköy ve Azap Muharebelerinde mağlup ederek geri püskürttü. Bununla birlikte önemli oranda esir de almıştı. Enver Paşa, 3. Ordunun zaman kaybetmeden Kafkasya bölgesinin içlerine doğru ilerleyerek güneyde Ruslarla İngilizler arasındaki irtibatı koparmasını istiyordu. Enver Paşa'nın diğer bir hedefi ise Bakü'ye ulaşmaktı. Rusya'da meydana gelen 1917 İhtilali sebebiyle Kafkasya bölgesinde otorite boşluğu oluştu. Ermeni ve Rus çeteleri bölgedeki Türk- Müslüman ahaliye karşı türlü işkence ve soykırım uygulamaya başladı. Bunun neticesinde Kafkas İslam Ordusu kuruldu. Bu Türk ordusu, aynı zamanda Enver Paşa'nın da kardeşi olan Nuri Paşa (Killigil) komutasında 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'ye girerek bu bölgeyi Ermeniler ve Ruslardan kurtardı. Böylelikle Kafkasya'nın büyük bir kısmını kurtardı. Nuri Paşa akabinde Türkistan'a yürümek için hazırlıklar yaparken 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekeyle birlikte Nuri Paşa geri çekilmek zorunda kaldı. Önümüze şu husus çıkmakta idi. İlk olarak Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından sonuna kadar Kafkasya Cephesi'nden vazgeçmemiştir. Diğer bir husus ise, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda aciz bir durumda olmadığı gerçeğidir. Bu gerçek, Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'nın son bir buçuk ayında tüm Kafkasya'yı Ermeni- Rus birliklerinden temizlemiş olmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Enver Paşa'nın talimatıyla Nuri Paşa'nın bir sonraki hedefi Türkistan'a yönelerek orada Rus işgali altında bulunan bölgeleri de istiklale kavuşturmaktı. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesine yapmış olduğu bu önemli harekât hem Rusya'nın hem de diğer büyük güçlerin çıkarlarına ters düştü. Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca bu kadim coğrafyaya olan bakışı diğer ülkeler gibi olmadı. Osmanlı Devleti, Kafkasya bölgesinde diğer ülkelerin izlemiş olduğu emperyalist politikalara engel olabilmek için pek çok faaliyette bulundu. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesine göstermiş olduğu önem ve bu tutum geçmişten günümüze kadar Kafkasya halkları için büyük önem arz etmekle birlikte bu önemini hala günümüzde de korumaktadır. Nitekim Mehmet Emin Resulzade'nin de dediği gibi *“Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez.”* Bugün o göklerdeki bayrağın dalgalanmasında ve bu bölgelerin istiklaline kavuşmasında Osmanlı Devleti'nin payı büyüktür. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda sağladığı önemli başarılardan biri olması sebebiyle bu husus son derece tarihi bir öneme sahiptir.

Rusya’da meydana gelen ihtilal nedeniyle Kafkasya bölgesinden geri çekilmek durumunda kalan Rusya, istediği başarıyı elde edemedi. Kafkasya bu bağlamda, tarihi süreçte bölgeye sahip olmak isteyen güçlerin yoğun mücadele sahası oldu. Netice itibarıyla Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Rusya, Kafkasya bölgesinde işgalci politikalar izlemeye çalıştı. Bu politikalar Birinci Dünya Savaşı’nda en yoğun halini aldı. Geçmişten günümüze bu politikaların değişmediği görüldü. Sonuç itibarıyla Rusya, Kafkasya’nın mukadderatında etkili olmaya devam etti.

Birinci Dünya Savaşı’ndaki Rusya’nın Kafkasya politikasını, Osmanlı Devleti’nin, Almanya’nın ve İngiltere’nin Kafkasya politikalarından ayrı düşünmek olası değildir. Çünkü bu ülkeler Kafkasya bölgesinde bazı dönemlerde birlikte hareket ederken bazı dönemlerde ise birbirlerine karşı politikalar izledi. Bu bağlamda Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndaki Kafkasya politikasının daha net bir şekilde ortaya çıkması için bu ülkelerin Kafkasya politikalarının da araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Demet Şefika, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Konya 2004.
- Acar, Kezban, “1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XIII/24, İstanbul 2008, s.79-98.
- Adıgüzelov, Azer, “*Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler*”, *Marmara İletişim Dergisi* X/10, İstanbul 1999, s.257-266.
- Ahmed, Feroz, “*İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1918)*”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* II, İstanbul 1985, s.293-303.
- Akçuroğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, (Yay. A. Tekin, A. Z. İzgöer), Ankara 2009.
- Akgül, Suat, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri* I, Ankara 2003, s.235-259.
- Akpınar, Yavuz, “*Resulzade, Mehmet Emin*”, *TDV İslam Ansiklopedisi* XXXV, İstanbul 2008, s.2-5.
- Aksakal, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, (Yay. E. Kılıç), İstanbul 2018.
- Aksun, Ziya Nur, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul 2006.
- Alizade, Orhan, “*18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası*”, *Gazi Akademik Bakış* IV/7, Ankara 2010, s.105-114.
- Allen, W.E.D, Muratoff, Paul, *Kafkas Harekâtı 1828- 1921 Türk- Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.
- Alpar, Güray, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Zaferleri*”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* III/6, Erzurum 2018, s.97-119.
- Alpargu, Mehmet, “*Nogaylar*”, *TDV İslam Ansiklopedisi* XXXIII, İstanbul 2007, s.202-204.
- Altun, Abdullah, Said b. Halil İbrahim'in ‘Tarih-i Sefer-i Rusya’ Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme), Kayseri 2006.
- Arı, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1997.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1990*, Ankara 1991.
- _____, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990*, İstanbul 2009.
- Arslan, Ali, “*İnguşlar*”, *TDV İslam Ansiklopedisi* XXII, İstanbul 2000, s.311-314.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- Arzumanlı, Vaqif Mustafa Nazim, *Tarixin Qara Səhifələri*, Bakı 1998.

- Asal, Uğur Yasin, Rusya'nın Baltık Ülkeleri Politikasının Değişimi, İstanbul 2012.
- Asker, Ali, Aliyeva, Sevinç, “*Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları*”, Uluslararası Suçlar ve Tarih XIII, Ankara 2012, s.39-58.
- Askeroğlu, Ayna, “*Çarlık Rusya'sında Meşruti İdarenin Yapısı*”, Tarih Okulu Dergisi MMXI/9, Elazığ 2011, s.61-72.
- Aslan, Betül, I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara 2000.
- Aşırılı, Akif, Nargin Sarıkamış - Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı, (Haz. B. Sönmez), İstanbul 2015.
- Atabey, Figen, Karadeniz’de Türk Donanması Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi, Ankara 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Enver Paşa Makedonya’dan Ortaasya’ya 1914- 1922 III, İstanbul 2017.
- Aydın, Mustafa, “*Acara*”, TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I, Ankara 2020, s.31-32.
- _____ “*Lekler*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXVII, Ankara 2003, s.131-133.
- Aydın, Mustafa, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar, İstanbul 2005.
- Aydın, Nurhan, Sarıkamış Harekâtı, İstanbul 2012.
- Aydoğan, Erdal, “*Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni*”, Belgi Dergisi 4, Pamukkale 2012, s.356-374.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, “*Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/19, 2011, s.127- 137.
- Baddeley, John F, Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, (Yay. S. Özden), İstanbul 1995.
- Bağirova, Sevinç Ramizkızı, “*Ermenilerin Bakü, Şamahı ve Zengezur Katliamları 1905 Yılında Bakü’de Kanlı Katliam: Sebep ve Sonuçları*”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı - VII, Ankara 2015, s.121-132.
- Bardakçı, Murat, Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, İstanbul 2016.
- Bayramol, Eray, “*Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Rusya'nın Ermeni Politikası ve Mark Sykes'ın Ermenistan Projesi*”, İstiklalinin 100. Yılında Ardahan, Çanakale 2021, s. 349-370.

- _____*“V. Kevork’tan Rusya’ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı’nda Eçmiyazın Katogigosluğu İle Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler”*, Tarih Araştırmaları V, Ankara 2022, s.41-58.
- _____*Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, İstanbul 2013.
- _____*“Rus Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 29 Ekim 1914 Karadeniz Baskını ve Türk-Rus İlişkilerinin Sonu”*, History Studies, 2021, s.765-783.
- _____*“Rus Diplomatik Belgelere Göre Kafkasya Cephesi’nin Açılması ve Rusya’nın Kafkasya Politikası”*, 100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2019, s.305-315.
- _____*“Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı’nda Türk- Rus İttifakına Dair Görüşmeler”*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2021, s.43-72.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1998.
- _____*Türk İnkılabı Tarihi II*, Ankara 1951.
- Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri I*, Ankara 1964.
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.
- Berzeg, Sefer E, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Devlet Bakanı Pşimaho Kotse (Kosek)*, İstanbul 2018.
- Beydilli, Kemal, *“Prut Antlaşması”*, TDV İslam Ansiklopedisi XXXIV, İstanbul 2007, s.359-362.
- _____*“Rusya”*, TDV İslam Ansiklopedisi XXXV, İstanbul 2008, s.253-265.
- Bice, Hayati, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara 1991.
- Bilge, Sadık Müfit, *“Çerkezler”*, TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I, Ankara 2020, s.287-290.
- _____*“Gürcüler”*, TDV İslam Ansiklopedisi Ek-I, Ankara 2020, s.490-493.
- Bilgin, Mehmet, *Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2018.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi- Kafkasya Cephesi 3. Ordu Harekâtı I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Bookchin, Murray, *1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri*, (Yay. A. İ. Başgöl), Ankara 2018.
- Bulduk, Üçler, *“Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar”* Tarih Araştırmaları Dergisi XVIII/29, Ankara 1996, s.247-251.
- Buran, Ahmet, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2015.

- Bushkovitch, Paul, Rusya'nın Kısa Tarihi, (Yay. M. Doğan), İstanbul 2016.
- Caferoğlu, Ahmet, Türk Kavimleri, İstanbul 1988.
- Canbek, Ahmet, Kafkasya'nın Ticaret Tarih Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar, İstanbul 1978.
- Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I. Cilt, İstanbul 2011.
- Cevdet Paşa, Tezakir I - XII, (Yay. C. Baysun), Ankara 1953.
- Çakmak, Fevzi, Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Ankara 2011.
- _____ Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi, Ankara 2005.
- _____ Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar), (Yay. C. Köprülü), Ankara 1936.
- Çapraz, Hayri, "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)", Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk- Ermeni İlişkileri, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/guney-kafkasyada-ermen-nufusu-19-yuzyl/>, 21.09.2022, 09.30.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II, Ankara 2017, s.115-132.
- Çınar, Burak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü", Gazi Akademik Bakış, Ankara 2014, s.39-56.
- Çolak, Mustafa, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918), Ankara 2014.
- Devlet, Nadir, "Avarlar", TDV İslam Ansiklopedisi IV, İstanbul 1991, s.110-111.
- _____ Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1907), Ankara 2014.
- _____ Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905- 1917), Ankara 1999.
- Doğan, Orhan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20, Konya 2008, s.307-328.
- Durak, Gökhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 9, 2015, s.506-520.
- Dursun, Davut, "Gürcistan", TDV İslam Ansiklopedisi XIV, İstanbul 1996, s.310-311.
- _____ "Kafkasya", TDV İslam Ansiklopedisi XXIV, İstanbul 2001, s.157-158.
- _____ "Lezgiler", TDV İslam Ansiklopedisi XXVII, Ankara 2003, s.169-170.

- Ekici, Yunus, “*Bolşevik İhtilali’nin Ortaya Çıkması ve Sebepleri*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XXVII/1, Elazığ 2017, s.265-276.
- Erdoğan, Hanife, “*Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo- Kültürel Yaşam*”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi XIII/32, Ankara 2020, s.1426-1440.
- Erkan, Ümmet, “*Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri*”, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E- Dergisi IV/1, 2017, s.52-70.
- Forsyth, James, Kafkasya, (Yay. T. Binder), İstanbul 2019.
- General Nikolski, Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12- 24 Aralık 1914, (Yay. Emekli Kaymakam (Yzb.) Nazmi), İstanbul 2010.
- Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979.
- Gökyay, Orhan Şaik, Dede Korkut Hikâyeleri, İstanbul 1980.
- Görgeç, İsmail, “*Büyük Devletlerin Kafkasya’da Demiryolu ve Petrol Politikası*”, Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi X/31, Türkiye 2022, s.155-185.
- Guze, Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler, (Yay. H. Akoğuz), Ankara 2007.
- Gündüz, Ahmet, “*1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları*”, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi VI/1, Kırşehir 2005, s.1-12.
- Güneş, Gönül, “*Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXIX/85, Ankara 2013, s.85-101.
- Gürsel, Haluk F, Tarih Boyunca Türk- Rus İlişkileri Bir Siyasi Tarih İncelemesi, İstanbul 1968.
- Hablemitoğlu, Necip, Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905- 1917), Ankara 1997.
- Hart, Liddell, Birinci Dünya Savaşı Tarihi, (Yay. K. Bağrıaçık), İstanbul 2014.
- Hasanlı, Cemil, “*Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)*”, Ermeni Araştırmaları 50, Ankara 2015, s.151- 187.
- Hasanoğlu, Murtaza, SÜLEYMANLI, Nesrin, “*Ermenistan Devleti’nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan*”, Avrasya İncelemeleri Dergisi II/2, İstanbul 2013, s.289-303.
- Hosking, Geoffrey, Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla, (Yay. K. Acar), İstanbul 2011.
- Howard, Michael, Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı, (Yay. S. Gül), Ankara 2014.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/panturkizm>, 28.12.2022,02:36.

https://musavat.com/news/mesedi-ezizbeyov-tarixden-silindir_116026.html, 9.12.2022, 14.00.

<https://tr.topwar.ru/144355-kavkazskiy-front-velikoy-voyny-1914-1917-ch-1.html>,

05.01.2023, 15.55.

<https://tr.topwar.ru/187072-poslednie-ministry-imperii-dmitrij-shuvaev-i-mihail-beljaev.html>,

6.12.2022, 23:00.

<https://www.ytur.net/gezi-rehberi/st-petersburg/kislik-saray-st-petersburg.html>, 10.01.2022,

22:55.

Işık, Hüseyin, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı*”, Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara 1989, s.307-340.

İzzet, Met Çünatıkho Yusuf, Kafkas Tarihi, (nşr. Fahri Huvaj), Ankara 2002.

Kaflı, Kadircan, Kuzey Kafkasya, (Yay. E. Cihangir), İstanbul 2004.

Kanadıkırık, Halil, “*Rusya’da Siyasal Merkezin “Korkunç” Görünümü: Siyasal Kültür Temelinde Tarihsel Bir İnceleme*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi LXXV/4, Ankara 2020, s.1551-1573.

Kantarcı, Hakan, Kısaçtaki Bölge Kafkasya, İstanbul 2006.

Karagöz, Rıza, Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, Samsun 1993.

Karaki, Muhammed Tahir’ül, Kafkasya Mücahidi İmam Şamil’in Gazavatı, (Yay. T. C. Kutlu), İstanbul 1987.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi IX- İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908- 1918, Ankara 1999.

Karataş, Ömer, Arbatlı, Mehmed, “*Kumuk Türklerinin Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçü*”, Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/1, İzmir 2016, s.101-120.

Kaşıyuğun, Ali, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişi, İstanbul 2015.

Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 208. Belge: 118. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 456. L. 22.

Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 208. Belge: 119. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVIA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 44.

- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 210. Belge: 121. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 54-57.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 47-48. Belge: 4. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 70-70.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 55. Belge: 9. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 130-130.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 56-57. Belge: 11. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 143-144.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 54-55. Belge: 8. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 46.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 212. Belge: 123. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 61-65.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 48-49. Belge: 5. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 71-72.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 56. Belge: 10. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 98.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46-47. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: NAA; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46. Belge: 1. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVMF; F. 418. Op. 2. D. 196. L. 62.

- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 46. Belge: 2. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2369. Op. 2. D. 30. L. 2.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 49. Belge: 6. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVMF; F. 716. Op. 1. D. 28. L. 1.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 50-54. Belge: 7. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 49-50.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 214. Belge: 126. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 534. L. 6.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 215. Belge: 127. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 539. L. 72-75.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 334. Belge: 192. Belgeye ait arşiv bilgileri: AVPRİ; F. 138. Op. 462. D. 624. L. 23.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 335. Belge: 193. Belgeye ait arşiv bilgileri: AVPRİ; F. 138. Op. 467. D. 624. L. 24.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 335-336. Belge: 194. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 974. L. 24-25.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 446. Belge: 267. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 1049. L. 20.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 448. Belge: 270. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 1010. L. 12.

- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 449. Belge: 272. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 544. L. 508.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s.655. Belge: 502. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2003. Op. 1. D. 1852. L. 70-70.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 527. Belge: 336. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 1300. Op. 4. D. 568. L. 5.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 527. Belge: 337. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 1300. Op. 4. D. 568. L. 8.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 210-212. Belge: 122. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGAVMF; F. 716. Op. 1. D. 25. L. 245-246.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 207. Belge: 117. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 534. L. 3.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 637. Belge: 489. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 1300. Op. 1. D. 1038. L. 29.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 451. Belge: 275. Belgeye ait arşiv bilgileri: RGVİA; F. 2100. Op. 1. D. 1010. L. 147-148.
- Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020.
- Keleşyılmaz, Vahdet, “*Kafkas Harekâtının Perde Arkası*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXIV/1, Ankara 2000, s.367-393.
- Kılıç, Selami, Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998.
- Kılıç, Selda, “*Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor*”, Tarih Araştırmaları Dergisi XXXIV, Ankara 2015, s.687-714.
- Kırzioğlu, Fahrettin, Dede Korkut Oğuznamaları I. Kitap, İstanbul 1952.

- Osmanlılar'ın Kafkas- Elleri'ni Fethi (1451-1590), Ankara 1976.
- Kocaoğlu, Timur, “*Rus İhtilalleri ve Türk Halkları Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)*”, Türkler Ansiklopedisi XVIII, Ankara 2002, s.741-759.
- Korkmasova, Djana Anatolyevna, “*Türk Basın Tarihinde Rus Dilinde Yayınlanmış İlk Gazete: İstanbul Haberleri*”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi I/18, Ankara 2013, s.38-43.
- Köse, Osman, “*Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)*”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XV/28, Balıkesir 2012, s.199-220.
- Kuran, Ercüment, “*Birinci Dünya Savaşı*”, TDV İslam Ansiklopedisi VI, İstanbul 1992, s.196-200
- Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara 1987.
- Kurtuluş, Rıza, “*Kumuklar*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXVI, Ankara 2002, s.372-373.
- Kushner, David, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), (Yay. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem), İstanbul 1979.
- Küçük, Levent, “*Kars Vilayetinin 1912-1918 Rus İdaresi dönemi Askeri, Sosyal ve Ekonomik Durumu*” Uluslararası 1. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk Rus Penceresinden) Bildiriler, İzmir 2015, s.1-18.
- Luxembourg, N, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, (Yay. S. Özden), İstanbul 1998.
- McMeekin, Sean, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü, (Yay. N. Elhüseyni), İstanbul 2013.
- Mecidov, Ceyhun, Azerbaycan'da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş, Ankara 2008.
- Memmedli, Marziye, “*Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da İskân Politikası*”, I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler, Trabzon 2017, s.441-450.
- Memmedli, Marziye, Memmedli, Samire, “*Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*”, Bölgesel Araştırmalar Dergisi II/2, Ankara 2018, s.333-365.
- Meyer, James H, İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914, (Yay. R. Akman), İstanbul 2021.
- Murtazaoğlu, Fahrettin, “*Acaralıların Siyasi Özerklik Hakkının Süjesi Haline Gelmeleri ve Türkiye'nin Bu Sürece Etkisi*”, Bilig 29, Ankara 2004, s.41-82.
- Mustafa, Nazim, “*Ermenilerin 1905- 1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar*”, Atatürk Dergisi, Erzurum 2014, s.1-12.

- Nalbant, Bilge Özkan, “*Kür/Kül “Cesur, Kahraman” Sözcüğü Üzerine*”, *Türkbilig* 35, Ankara 2018, s. 155-164.
- Nalçacı, Murat, “*Rus Kafkas Ordusu ve Sarıkamış Harekâtı*”, II. Uluslararası Tarih Sempozyumu, İzmir 2015, s.663-685.
- Nazırlı, Zarıfa, *Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya Türkiye İlişkileri*, Sakarya 2020.
- Neciyev, Elçin, “*Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart- 1 Nisan 1918)*”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı VII/77*, Ankara 2014, s.150-163.
- Nerimanov, Neriman, *Türk- Azerbaycan Dilinin Muhtasar Sarf- Nahivi*, (Yay. İ. Gulusoy), Ankara 2019.
- Niva, No. 1, Petrograd 1916.
- Niva, No. 10, Pedrograd 1916.
- Niva, No. 3, Petrograd 1916.
- Niva, No. 7, Pedrograd 1915.
- Niva, No. 9, Pedrograd 1916.
- Onk, Nizamettin, *Kafkasya’dan Anadolu’ya İğdır Tarihi*, İstanbul 2006.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2018.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012.
- Osmanlı Ordu Teşkilatı, (Haz. C. Eroğlu, H. Yazar, İ.G. Demiriz), Ankara 1999.
- Öğün, Tuncay, “*Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları*”, *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2018, s.678-691.
- _____ “*Sarıkamış Harekâtı*”, TDV İslam Ansiklopedisi Ek II, Ankara 2019, s.470-473.
- Özcan, Azmi, “*İttihad-ı İslam*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXIII, İstanbul 2001, s.470-475.
- _____ “*Milliyetçilik*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXX, Ankara 2020, s.84-87.
- Özdemir, Ali Ulvi, *Kafkasya Askeri ve Siyasi Gelişmeler Kronolojisi (1914-1923)*, İstanbul 2019.
- Özel, Sabahattin, *Kader Yılları S. Sazonovun Anıları*, (Yay. B. Önuçak), İstanbul 2002.
- Özey, Ramazan, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul 2002.

- Özgül, Oktay, “Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları”, Belgü 2, Ardahan 2015, s.159-179.
- Öztürkci, Eylem, “Kaçar Hanedanı Döneminde (XX. Yüzyıla Kadar) Osmanlı- İran Münasebetlerine Dair Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalar”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi VIII, 2021, s.262-288.
- PAZARBAŞI, Âdem, Birinci Dünya Savaşı’nın 1917 Yılı, Sakarya 2008.
- Penah, Naz, Mürseloğlu, Elçin, “Çarlık Rusya’nın Güney Politikalarında Kafkasya”, Kafdağı V/2, Erzurum 2020, s.176-190.
- Perinçek, Mehmet Bora, Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk- Ermeni İlişkileri (1915-1923), İstanbul 2007.
- _____. L. M. Bolhovitinov Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915, İstanbul 2014.
- _____. Rus Devlet Arşivlerinde 150 Belgede Ermeni Meselesi, Ankara 2012.
- Qasımlı, Musa, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya’nın Azerbaycan’da Türkçülük ve İslamcılık Mücadelesi”, Yeni Türkiye 74, Ankara 2015, s.169-185.
- _____. “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi ve Sonuçları (1828-1988)”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı VII, Ankara 2015, s.7-23.
- Reyhan, Cenk, “Türk- Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, Belleten LXIX/254, Ankara 2005, s.217-266.
- Riasanovsky, Nicholas V, Steinberg Mark D, Rusya Tarihi, (Yay. F. Dereli), İstanbul 2011.
- _____. Rusya Tarihi, (Yay. F. Dereli), İstanbul 2014.
- Sabis, Ali İhsan, Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım II, İstanbul 1991.
- Sadıgov, Ramin, “Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 46, Konya 2019, s.279-302.
- Sanders, Liman Von, Türkiye’de Beş Yıl, (Yay. E. B. Özbilen), İstanbul 2018.
- Sapmaz, Ahmet, Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri, İstanbul 2008.
- Saray, Mehmet, Türk- Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul 1998.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, “1905 Bakü Olayları”, Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk- Ermeni İlişkileri, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1905-baku-olaylari/>, 23.09.2022, 22:45.

- Sarınay, Yusuf, “Turan”, TDV İslam Ansiklopedisi XLI, İstanbul 2012, s.407-408.
- Saydam, Abdullah, “Osetler”, TDV İslam Ansiklopedisi XXXIII, İstanbul 2007, s.437-438.
- _____ “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali,” Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi V/1, Samsun 1990, s.243-261.
- _____ Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara 1997.
- Sertçelik, Seyit, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, Ankara 2017.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Kür Şad Adının Etimolojisi Veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır?”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi I/14, Ankara 2014, s.1-10.
- Shaw, Stanford J, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu I, (Yay. B. S. Aydaş), Ankara 2021.
- Sönmez, Bingür, Yılmaz, Reyhan, Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış, İstanbul 2007
- Sultanovic, Jamuhanov Culeyman, “Çeçenistan” TDV İslam Ansiklopedisi VIII, İstanbul 1993, s.244-247.
- Swain, Georffrey, Rus Devrimi’nin Kısa Tarihi, (Yay. M. Büyükkarabacak), İstanbul 2019.
- Swietochowski, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, (Yay. N. Mert) İstanbul 1988.
- Şimşir, Sebahattin, “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918- 1920)”, Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı V, Ankara 2015, s.447-465.
- Şirokorad, A. B, Osmanlı- Rus Savaşları, İstanbul 2009.
- Tanrıverdi, Mustafa, “Brest-Litovsk Barış Antlaşması Sovyet Rusya’nın 3 Mart 1918’de İtilaf Devletleri İle Yaptığı Barış Antlaşması”, Atatürk Ansiklopedisi, Ankara 2022, s. 1-7.
- _____ “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi II, Sakarya 2017, s.538-557.
- _____ “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2017, s.87-101.
- Taş, Kemalettin, Göksuçukur, Betül, “Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din”, Dini Araştırmalar XXII/56, Ankara 2019, s.463-488.

- Taşçı, Tekin Aycan, “*İnguş- Oset Çatışması Tarihinde Rusya’nın Rolü*”, Karadeniz Stratejik Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2014, s.393-415.
- Taşkesenligil, Muhammed, “*16. Yüzyılda Korkunç İvan’ın Rus Tarihindeki Rolü Üzerine*”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi XXXVI/36, Ankara 2017, s.143-151.
- Tavkul, Ufuk, “*Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar*”, Tehlikedeki Diller Dergisi II, Ankara 2013, s.339-354.
- _____Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, İstanbul 2002.
- _____Kafkasya Gerçeği, İstanbul 2007.
- Tekir, Süleyman, Beyaz Harp, İstanbul 2021.
- Tetik, Ahmet, Güzel, Mehmet Şükrü, Kızılay ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921), İstanbul 2013.
- Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihi’ne Giriş, İstanbul 1981.
- Toprak, Serap, “*Anglo- Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi*”, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi, Balıkesir 2020, s.55-67.
- Topsakal, İlyas, Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917), İstanbul 2018.
- Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, Leningard, 1923.
- Türker, Rüştü, Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Piyade Tümeni, (Yay. A. Tetik, M. Korkmaz), Ankara 2006.
- Türkman, Sayim, “*Birinci Dünya Savaşı Doğu(Kafkas) Cephesi, Rus İleri Harekâtı (1916-1917)*”, Tesam Akademi Dergisi VIII/1, İstanbul 2020, s.119-162.
- _____“*Birinci Dünya Savaşı’na Giriş Süreci, Doğu(Kafkas) Cephesi: Köprüköy ve Azap Muharebeleri*”, Turkish Studies- Historical Analysis XV/1, Ankara 2020, s.273-299.
- Türkmen, Zekeriya, “*II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı ordusunda Ordu- Siyaset İlişkileri*”, Erdem XII/35, Ankara 2000, s.567-591.
- Türkoğlu, İsmail, “*Karaçay-Balkar*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXIV, İstanbul 2001, s.380-381.
- _____“*Müslüman Kongreleri*”, TDV İslam Ansiklopedisi XXXII, İstanbul 2006, s.96-98.

- Ural, Selçuk, “1914- 1915 Yıllarında Kafkasya Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, Atatürk Dergisi IV/4, Erzurum 2005, s.65-89.
- Ünal, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, Karadeniz Araştırmaları XVII/17, İzmir 2008, s.133-152.
- Ünalp, F. Rezzan, “Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914’ten 1918’e Kadar)”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/Erzurum, s.493-530.
- Vasileviç, Maslovskiy Evgeniy, General Maslofski’nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi, (Yay. Nazmi), Ankara 1935.
- Veltman, Mihail Pavloviç, “Birinci Dünya Savaşı’na giden yol: Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye’nin Taksimi Meselesi- II”, (Yay. M.N), Bizim Ahıska, 2018 s.7-13.
- Vernadsky, George, Rusya Tarihi, (Yay. E. Ç. Mızrak), İstanbul 2015.
- Yalçın, Hatice, Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi), Tokat 2008.
- Yanık, Larna K, “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, Uluslararası İlişkiler Dergisi XII/46, İstanbul 2015, s.34-55.
- Yavuz, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Tarih Araştırmaları Dergisi XVII/28, Ankara 1995, s.207-232.
- Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi XIV/36, Erzurum 2008, s.187-199.
- Yılmaz, Ali, Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan, İstanbul 2015.
- Yılmaz, Reha, “Kafkasya’da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, ÇKÜ Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi II/1, Çankırı 2013, s.71-90.
- Zeyrek, Yunus, “Ahıska ve Ahıska Türkleri”, Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı VIII, Ankara 2015, s.244-259.

EKLER

EK 1. Kafkas Cephesinde. Rus birlikleri tarafından Sarıkamış yakınlarında ele geçirilen Türk makineli tüfekler.⁴³⁶

⁴³⁶ Niva, No. 7, Petrograd 1915.

ЕК 2. Kafkas Cephesinde. Sarıkamış yakınlarında alınmış Türk silahı.⁴³⁷

⁴³⁷ Niva, No. 7, Petrograd 1915.

EK 3. Kafkas Cephesinde. Esir olan Türk subayları.⁴³⁸

На Кавказскомъ фронтѣ. Турецкіе офицеры, сдавшіеся въ плѣнъ.

⁴³⁸ Niva, No. 7, Petrograd 1915.

EK 4. Kafkas Cephesinde. Türklerden geri alınan makineli tüfekleri ve dağ topları.⁴³⁹

⁴³⁹ Niva, No. 7, Petrograd 1915.

EK 5. Kafkas Cephesinde. Sarıkamış yakınlarındaki çatışmalarda Rus birlikleri tarafından Türklerden geri alınan Krupp fabrikasının sahra topları.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Niva, No. 7, Petrograd 1915.

EK 6. Kafkas Cephesi. Molokan askeri taşımacılığı. Molokanlar, güzel atlar ve lüks vagonlar sağlayarak Kafkas ordusuna büyük fayda sağlıyor.⁴⁴¹

⁴⁴¹ Niva, No. 9, Petrograd 1916.

EK 7. Kafkas Cephesinde “Dağ Kartalları” adlı Rus pilotlar.⁴⁴²

На кавказском фронтѣ. „Горные орлы“—наши летчики на земномъ пути.

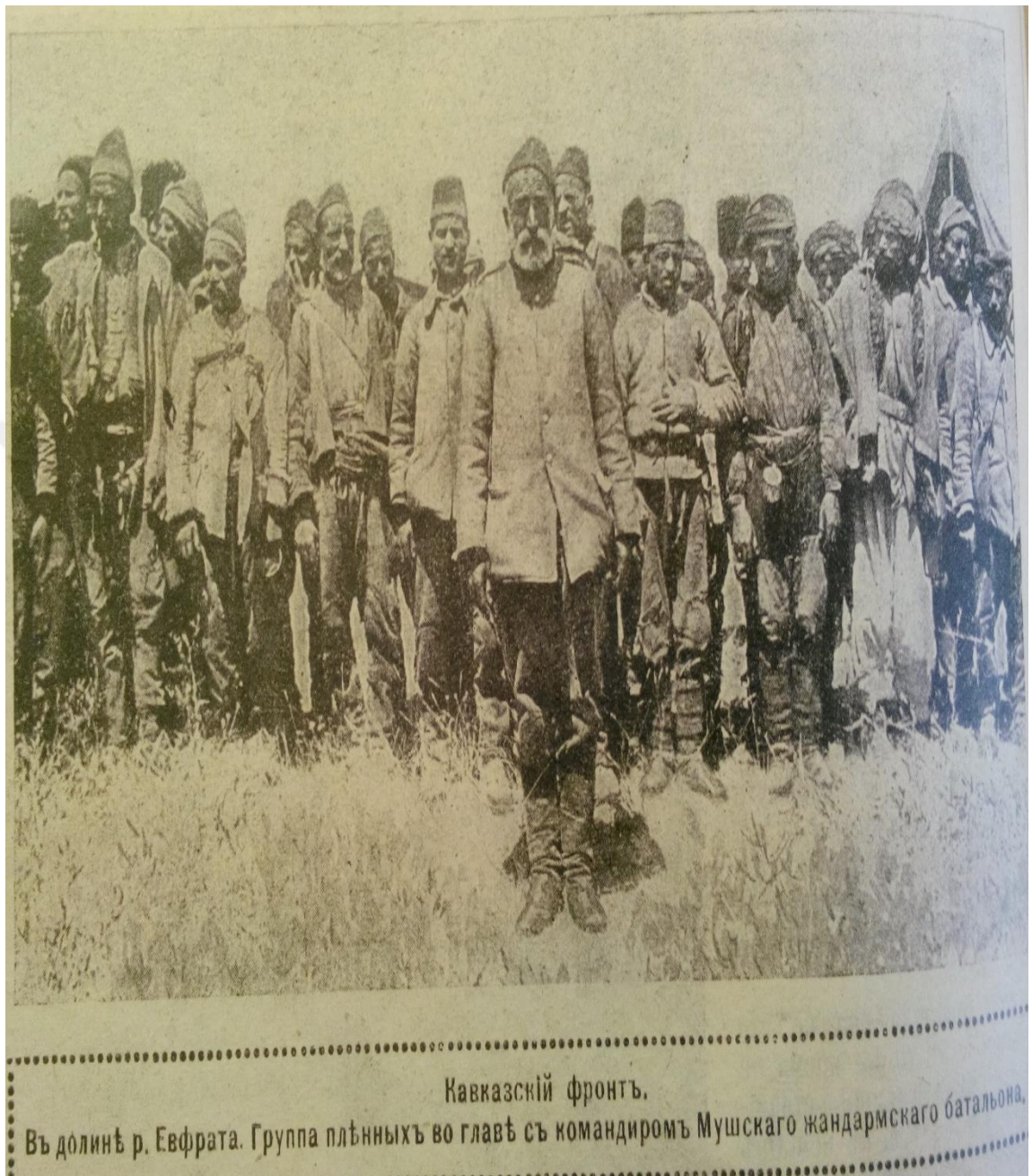
⁴⁴² Niva, No. 10, Petrograd 1916.

EK 8. Kafkasya Cephesi. Esir Türk Subayları.⁴⁴³

⁴⁴³ Niva, No. 3, Petrograd 1916.

EK 9. Kafkas Cephesi. Fırat Nehri vadisinde Muş Jandarma taburu komutanı tarafından yönetilen bir grup esir.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Niva, No. 9, Petrograd 1916.

EK 10. Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenіç, Plastun tugayı başında, Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolaeviç ile birlikte.⁴⁴⁵

⁴⁴⁵ **Niva**, No. 1, Petrograd 1916.

EK 11. Kafkas Kafkas Ordusu Komutanı Yudenich, Bir grup askerle birlikte.⁴⁴⁶

Главнокомандующий Кавказской армией и
Командующий Кавказской армией Ген. Юденичъ съ группой офицеровъ.

⁴⁴⁶ <https://tr.topwar.ru/144355-kavkazskiy-front-velikoy-voiny-1914-1917-ch-1.html>, 05.01.2023, 15.55.

EK 12. Orjinallik Raporu Formu

 ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA
Tarih: 02/06/2023
Tez Başlığı: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin, 30/05/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 12'dir. Uygulanan filtrelemeler: 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.
02.06.2023
Adı Soyadı: Muhammet YEŞİLTaş Öğrenci No: 18200800001 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Yakınçağ Tarihi Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora
<u>DANİŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR. Doç. Dr. Eray BAYRAMOL

EK 13. Etik Komisyon Muafiyeti Formu

 ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA
Tarih: 02/06/2023
Tez Başlığı: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.
02/06/2023
Adı Soyadı: Muhammet YEŞİLTAŞ Öğrenci No: 18200800001 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Yakınçağ Tarihi Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>
Doç. Dr. Eray BAYRAMOL
Detaylı Bilgi: https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003 Telefon: 0-4782117522 Faks: 0-4782117523 E-posta: sbe@ardahan.edu.tr

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Muhammet YEŞİLTAS

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Ardahan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller :

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 02.06.2023